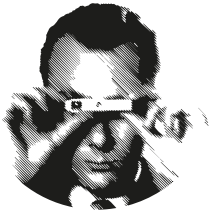


**= Zsidóság =
a szocializmusban**

73 ET EK IIT Ö

Az Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára
negyedéves tudományos folyóirata

=====



- > Lévai Jenő – a halottnak hitt visszatér ----- Zombory Máté
- > „Zarándokutak”-Auschwitzba ----- Bódi Lóránt
- > Kóserkonzerv-akció Izraelbe ----- Novák Attila

= 2023 = 03
//////////



Impresszum

Főszerkesztő: *Szécsényi András*

Szerkesztők: *Katona Klára*
Krajcsír Lukács
Lengyel Eszter
Takács Tibor

Angol nyelvi szerkesztő: *Hegedüs Gyula*

Olvasószerkesztő: *Tiszóczy Tamás*

Címlapterv és tipográfia: *Gyulai Kati*

Szerkesztőségi titkár: *Jóó Adrienn*

Informatikai szerkesztő: *Borkúty László*

Borítókép: Kozma utcai izraelita temető, háttérben a Holokauszt emlékmű, 1959.

Fortepan / Bauer Sándor.

Szövegközi fotók: Válogatás a *Fortepan* és a *Dokuforte* archívumából,
valamint *Jávor István* képeiből.

Kiadja: *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*

A kiadó székhelye: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Felelős kiadó: *Cseh Gergő Bendegúz*

Szerkesztőség címe: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Elektronikus levélcím: *betekinto@abtl.hu*

HU ISSN 2732-186X (nyomtatott)

HU ISSN 1788-7569 (online)

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Lapunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.



ABTL

**Állambiztonsági
Szolgálatok
Történeti
Levéltára**



Ez a Mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

=== Súlyos terhek ===

- ÁDÁM ISTVÁN PÁL – LÉNÁRT ANDRÁS
A kerettiszt Toronyi Károly alakja a munkaszolgálat-irodalom és
a periratok tükrében 7
- ZOMBORY MÁTÉ
A halottnak hitt visszatér.
Mivel foglalkozott Lévai Jenő 1957 és 1960 között? 33
- NOVÁK ATTILA
Szeretetsomagból export.
A magyar ortodox zsidóság szentföldi kóserkonzerv-akciója (1948–1957) 63
- BÓDI LÓRÁNT
„Zarándokutak” Auschwitzba – az emlékezet hangjai és alakzatai 89

=== Szemle ===

- KLACSMANN BORBÁLA
Elkövetők, antifasizmus, állambiztonság.
Auschwitzi háborús bűnösök elleni bűnvádi eljárások az NDK-ban III
- KENDE NIKOLETTA
Átszabható(nak tűnő) múlt.
A holokausztra való emlékezés lehetőségei a második világháború
utáni szocialista államokban 121



Herman Rózsi 25. házassági évfordulója,
Debrecen, 1969.

DokuForte / Havasi Odette

= Súlyos terhek =
////////////////////////////////////



Kozma utcai izraelita temető, háttérben
a Holokauszt emlékmű, 1959.

Fortepan / Bauer Sándor

==== Ádám István Pál – Lénárt András =====

/// A kerettiszt Toronyi Károly alakja a munkaszolgálat-irodalom és a periratok tükrében

Az irodalmi művek sokszor nagyobb hatással vannak a történeti emlékezetre, mint az aprólékos történészi feltárások. A második világháborúról mindenkinek volt mondanivalója, és bár sokan különlegesnek érezhették történetüket, abban nem lehettek biztosak, mekkora fogadókészség lesz műveikre. Az üldöztetéseket elszenvedő és a háború végét megérő zsidók valósággal ontották történeteiket, kérdéses viszont, hogy az olvasóközönségük kikből állt, és meddig tartotta érdekesnek a hasonló témájú és zsánertű személyes beszámolókat. Az *Új Dunántúl* című napilap könyvszemlézője például már 1945 októberében fásultságáról számolt be: „*A felszabadulás óta, különösen a fővárosban valósággal özönével jelennek meg a különböző háborús visszaemlékezések, elsősorban a deportált és munkaszolgálatos életből vett riportregények. [...] Ezek az írások annyi szenvedésről, annyi raffinált kínzásról és az emberi gonoszságnak olyan mélységeiről adnak képet, aminek létezéséről a kereszt horgassá és nyilassá torzulása előtt sejtelmünk sem volt. De talán éppen a borzalmaknak ez a mindent eldöntő adata teszi végül is egyhangúvá, unottá ezeket a könyveket, amelyeknek semmi más mondanivalójuk nincs, mint a Kínok Kertjének modern millióben való folytonos ismétlése.*” A cikk a pécsi illetőségű Zsadányi Oszkár dokuregénye kapcsán íródott, és végkicsengése egyértelműen pozitív: „*Mindent egybevéve, a »Mindenki szolgáját« az eddig megjelent magyar háborús visszaemlékezés-irodalom egyik legsikerültebb alkotásának tartjuk.*”¹

A háborús vagy holokausztmemoár, visszaemlékezés, korabeli terminológiával „élményregény” az irodalom határán mozgó műfaj, olyanok is próbálkoztak vele, akiknek nem volt kenyerük az írás. Megjegyezhetjük, hogy a kortárs irodalmárok nem tartották sokra az ilyen személyes tapasztalatokon alapuló, saját sebeket begyógyítani hivatott műveket. Erényeiket is úgy jellemezték, mint ami ilyen-olyan okból kiemelkedik az élményregények tömegéből. Az üldözött újságírók a tanúságtév-

1 == Mindenki szolgája. Zsadányi Oszkár könyve. *Új Dunántúl*, 1945. október 7., 3.

sen túl hivatástudatból és talán kereskedelmi hasznot remélve írták történeteiket annak reményében, hogy szövegeik nagy érdeklődésre fognak számot tartani. Ha így volt, ebben valószínűleg csalódniuk kellett.² Hasonlóan az amerikaiak 1945 utáni beláttató, népnevelő, a németeket felvilágosító, végső soron kontraproduktív propagandájához vagy a háborús bűnösök feletti törvénykezés céljából létrehozott népbíróságok működéséhez, a fogadókészség nem volt túlságosan nagy az elkövető, ha tetszik, szemlélő magyar társadalomban a zsidók szenvedései iránt. De nem volt ez másképp irodalmi körökben sem: „*E műveket kezdettől fogva gyanúval és idegenkedéssel fogadták, az irodalmi mező folyóiratai és kritikusai, ha tudomást vettek róluk egyáltalán, akkor általában bizonyos előfeltevések mentén foglalkoztak velük...*”³ Ettől függetlenül 1948-ig mintegy kétszáz vegyes műfajú mű foglalkozott a zsidóüldözések valamely fejezetével, aztán gyorsan apadni kezdett a számuk.⁴

Az irodalomtörténet a korai holokausztirodalom vizsgálatát azért tartja szükségesnek, hogy alternatív kifejezési módokat mutasson meg a hetvenes évekre kristályosodott irodalmi kánon *előtti* időszakból. Az élményirodalom elemzésével az utókor közelebb kerül a szövegek korabeli jelentésének mélyebb megértéséhez. Írásunk ide kapcsolódik. Egyfelől a korai visszaemlékezés-irodalom két ismertebb művében egyaránt felbukkanó munkaszolgálatos századparancsnoknak az irodalmi leírások és egyéb források összevetéséből kibontakozó történetéről szól, másfelől a szerzők, Sallai Elemér és Zsadányi Oszkár kissé szövevényes életútját és az utóbbi esetében a politikailag nem egészen konzekvens megnyilatkozásait mutatja be. Írásaikról talán elmondható, hogy az élményirodalom egyéb termékeivel együtt kirosztálódtak a kulturális emlékezetből, de a munkaszolgálatos keret ábrázolásmódja megmaradt és elterjedté vált: nagyjából-egészében úgy képzeljük el ma is a muszokkal kegyetlenkedő keretlegény és tiszt figuráját, ahogyan ők a műveikben ezt megjelenítették. A szöveg első része a századparancsnok személyét rekonstruálja korabeli dokumentumok alapján. Behatóan foglalkozunk továbbá a kérdéses személy „emlékezetével” is, majd ezután röviden bemutatjuk a két író háború utáni életpályájának fontosabb jellemzőit.

= = Toronyi Károly hadnagy a népbírósági és egyéb hivatalos iratokban, illetve az élményirodalomban

A népbírósági rendszer megítélése enyhén szólva is ellentmondásos. Újabban a kérdés neves kutatója, Pető Andrea a Magyar Kommunista Párt által irányított, szovjetizált intézményként ír a népbíróságok rendszeréről.⁵ Ennek ellentmond azonban

2 = = Még akkor is, ha nagy példányszámban jelentek meg az ilyen művek. Az igazi írók ugyanis, fogalmazták meg némi indignáltsággal a korabeli lapokban, nem írtak, sokáig kivártak és inkább hallgattak. Erről bővebben: Kisantal, 2020: 57–68.

3 = = Kisantal, 2020: 56.

4 = = Geyer, 1958.

5 = = Lásd Pető, 2021.

dr. Major Ákos, a Népbíróság első elnökének híres visszaemlékezése, aki úgy látta, hogy maga a népbírósági ítélkezési gyakorlat, különösen 1946-ig, egyenesen „reakciónak” tűnt az MKP által ténylegesen kontrollált politikai rendőrség baloldal-orientált működéséhez képest.⁶ Mi több, a Budapesti Néppügyészség, tehát a népbírósági vádképviselő tagjai közül Major leírása alapján senki nem akadt, akinek „a munkásmozgalomhoz a legkisebb köze is lett volna”, hanem javarészt olyan pesti ügyvédek voltak, „akiket származásuk megakadályozott abban, hogy a fasizmus alatt kompromittálják magukat”.⁷ Bibó István már rámutatott egyes zsidó döntőbírók és népbírósági ülnökök, néppügyészek egyéni traumatizáltságára is, mint olyan adottságra, amely a túlzottan szigorú népbírósági döntések egy kiváltó oka volt, amennyiben a népbírósági eljárás ezen szereplői óhatatlanul elfogultan viselkedtek saját egyéni szenvedéseiknek és veszteségeiknek köszönhetően.⁸ Ami az ítéletek szigorát illeti, az első pert a 401-es munkásszázad két kerete ellen vezette le Major Ákos, és a per hangulatát emlékei szerint a sértettek tragédiája hatotta át. A vádlott Rotyist és Szívóst Major szavaival „az oktogoni lámpavasakra akasztottuk”.⁹ Ezzel szemben Major szerint a következő, a munkaszolgálatral kapcsolatos büntető eljárásnak a Zeneakadémián lefolyt tárgyalását Muray Lipót nagykátai parancsnok ellen 1945. március 29. és április 1. közt már a „túlélők bosszúérzete” dominálta.¹⁰ Ezt a tendenciát követte dr. Toronyi Károly parancsnok pere is, melynek végén Toronyit 1945. július 7-én kivégezték. Az utána hátramaradt iratanyag rendkívül szerteágazó, mert a népbírósági eljárás és a rendőrségi nyomozati iratok mellett fontos dokumentumok maradtak fenn a Magyar Államvasutak (MÁV) archívumában is. A sokféle forrás előnye, hogy feldolgozásukkal egy részletesebb kép rajzolható fel erről az emberről, aki némiképp váratlanul vált a tömeggyilkosságok egyik legfőbb korabeli jelképévé, neve mára mégis szinte teljesen kiment a köztudatból.

Az újságíróból lett korai holokauszt-történészről, Lévai Jenőről tudjuk, hogy a túlélő muszosok egy része „a Budapesten működő Országos Munkaszolgálatos Szövetség által, hivatalos felkérésre a magyar politikai rendőrségnél tett százszámra feljelentéseket az egyes századok gyilkos kerettisztjei és legénysége ellen”.¹¹ Való igaz, hogy röviddel a háború után Toronyi Károly ellen többen is feljelentést tettek, Auspitz Ernő például 1945. március 22-én. Ő maga 1942. április 28-tól a 101/4. munkásszázad állományába tartozott, tehát eredetileg nem a Toronyi Károly főhadnagy által vezetett századba. Azonban Auspitz azt állította, hogy 1942 júniusában ugyan-

6 == Major, 1988: 159–161. A népbíróságok 1946-tól nemcsak háborús és népellenes ügyeket, hanem pl. a demokratikus államrend elleni ügyeket is tárgyalták, ami erősen árnyalja későbbi működésüket (lásd pl. az 1946. évi I. és VII. tv.).

7 == Major, 1998: 160.

8 == Bibó, 1984: 135–294.

9 == Major, 1988: 35.

10 == Uo. 161–162.

11 == Lévai, 1946: 277.

akkor érkezett Osztrogorszkba, amikor Toronyi odaért a 101/1., 2., és 3. századokkal. A feljelentése szerint „*kik ezen századokban szolgáltak, nagyon sokat panaszkodtak dr. Toronyi Károly főhadnagy ellen. Híres volt brutalitásáról. A tél beálltával a hiányosan öltözött munkaszolgálatosokat, akik a 38 fokos hidegben súlyos fagyási sebeket szenvedtek lábaikon-kezeiken, Toronyi főhadnagy úr ruha nélkül, meztelenül 3-4 órára a hóra fektette ki...*”¹²

Lévai Jenő a munkaszolgálat intézményének alig szánt néhány oldalt egyébként meglehetősen tetemes mennyiségű publikációjában. A *Fekete könyv a magyarországi zsidóság szenvedéseiről* című kötetében például csak a függelékben talált helyet egy „A munkaszolgálat” alcímet viselő nyolcoldalas összefoglalónak. Ebben kevesebb mint tíz, a kegyetlenségéről hírhedtté vált gyilkos tisztet említ név szerint, a leghosszabb részt Toronyinak szenteli, két teljes bekezdést. Kizárólag neki tulajdonítja, hogy „*a 101/3 nagykátaai század 420 emberéből mindössze 26 került vissza*”, részben mert Toronyi éjjelente nemcsak kiültetett bizonyos muszosokat a fagyos éjszakába, de még vizet is locsoltatott rájuk, a munkaképteleneket nappal is a hóra fektette, légítámadásokkor pedig kifejezetten kivezényelte az embereket a fedezékből.¹³

A Toronyi által bevezetett gyilkos gyakorlathoz nem fér kétség – túl sok tanú igazolja ezt.¹⁴ Egy dologban azonban a rendőrségi feljelentő Auspitz téved: Toronyi nem lehetett még Osztrogorszkban 1942 júniusában. Egy, a MÁV archívumában fellelhető elfeledett jelentés világosan cáfolja ezt. A C III osztály, dr. Toronyi Károly segédtitkár szűkebb munkahelye a dolgozó bevonulásának dátumaként 1942. július 21-ét adja meg. Toronyi segédtitkár, illetve immáron Toronyi főhadnagy azonban így is időben érkezett ahhoz, hogy jelentős részt vállaljon az 1942 utolsó harmadára eső és az egész háborús munkaszolgálat történetében példátlanul kegyetlen periódusban. Erről az időszakról jegyzi fel a szakirodalom, hogy az 1942-es bevonultatási hullámot közvetlenül követő hónapokban, tehát még az 1943. januári szovjet támadás és a Don-kanyar védővonalának összeomlása előtt, amikor alig-alig történt jelentős harci esemény, a katonai szervek 4025 magyar munkaszolgálatos elhalálózását jelentették.¹⁵ A leggyakoribb halálnem (840 esetben) a viszonylagos fegyvernyugvás ellenére is a „harccselekmény”, pedig köztudomásúan fegyver nélküli szolgálatra vonultak be ezek a fiatal emberek. A halálokok közt második helyen 32–33 százalékos gyakorisággal szerepelnek olyan okok, mint szívgyengeség és végkimerülés, miközben ezeket a zömében 20 és 42 év közti fiatal férfiakat alig néhány hónappal korábban frontszolgálatra alkalmasnak találták a magyar hatóságok.¹⁶

12 == BFL XXV.1.a 477/1945. Auspitz Ernő feljelentése Dr. Toronyi Károly ellen, 1945. március 22.

13 == Lévai, 1946: 277–278.

14 == Maga Sallai is részletesen ír a betegek hóra fektetéséről, ami egy időszakban napi négy-öt fagyhalált eredményezett a munkásszázadnál. Lásd erről Sallai, 1979: 137–139.

15 == Verő–Rákos (szerk.), 2008: 18.

16 == Uo.

Hogyan történhetett meg ez, és miért járulhatott hozzá dr. Toronyi Károly a munkaszolgálatosok tömeges elhalálzásához?

= = = Vádak Toronyi ellen

A nyomozást a Magyar Államrendőrség XIV. kerületi Politikai és Rendészeti Osztálya folytatta le Toronyi és gyanúsított-társai ellen. Az erről készült 1460/1945/06 számú jelentés szerint Toronyiék „számtalanszor kiadják parancsba, hogy a keret csak akkor mehet haza, ha egyetlen zsidó sem él”.¹⁷ Ilyen felszólítást hallott többször is a feljelentő Auspitz Ernő Toronyitól. Itt fontos megjegyezni, hogy hasonló parancs, indikáció rengeteg más munkaszolgálatos egység keret-feletteseinek a szájából is elhangzott. Robert Rozett történész szerint ennek háttérében az a meggyőződés állt, hogy a magyar hadsereg mellé beosztott kiegészítő munkaszolgálat valamilyen kollektív büntetés lenne a zsidóknak, és sok keretlegény egyenlőségjelet is tett a „zsidó” és a „kommunista” fogalmak közé.¹⁸ Nagy Vilmos honvédelmi miniszterként is érzekelte, hogy sokan a hadsereg tagjai közül egyfajta „jogszerűen kiszabott büntetésként” tekintettek a munkaszolgálat intézményére, ami ellen kifejezetten megpróbált fellépni, kevés sikerrel.¹⁹

A rendőrnnyomozói jelentésben dr. Toronyi Károly főhadnagy összetettebb jellemzést kap, mint a többi, műveletlenebbnek leírt vádlott. Eszerint Toronyinak „[...] a nevelése és a környezete jobboldali volt, és így erősen kifejlődött benne az anti-bolsevista és antiszemita érzélem. Mikor munkásszázad parancsnoka lett, akkor a saját bevallása szerint érezte, hogy nem fog tudni objektív parancsnok lenni. Mikor kiérkezett Novi Grad Gresztikibe, látta a sok nélkülözéstől, veréstől [szenvedő] zsidókat. Semmi szánalmat nem keltettek benne ezek az emberek, inkább gyűlöletet ébresztettek benne. A kapott parancsot mindig végrehajtotta, nem nézve, hogy hány embert pusztít el ezáltal.”²⁰

A feljelentő Auspitz Ernő a rendőröknek felidézett Toronyi által tett konkrét utasításokat is, melyek egyes muszosok életét veszélyeztették. Így például: „Káldor Endre nevezetű bajtársamat egy Nadel nevezetű bajtársával Toronyi kiköttette, mert nem szabályosan tisztelegtek 3 ½ órára a -40 fokban”, és „súlyosan bántalmaztatta” őket. Auspitz feljelentése nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy a volt muszosok tartották a kapcsolatot egymással a felszabadulás után: „Káldor Endre bajtársam hazakerült, jelen pillanatban is Budapesten tartózkodik²¹ [...] Testén és karján a mai napig is láthatók a brutalitás okozta sebhegedések.”²²

17 == BFL XXV.1.a 477/1945. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai és Rendészeti Osztálya 1460/1945/06 számú jelentése, 1945. április 12.

18 == Rozett, 2013: 137.

19 == Karsai, 1962: 278–279.

20 == BFL XXV.1.a 477/1945. Auspitz Ernő feljelentése Dr. Toronyi Károly ellen, 1945. március 22.

21 == Itt Auspitz megadja Káldor címét, hogy ezzel is segítse az eljárást.

22 == BFL XXV.1.a 477/1945. Auspitz Ernő feljelentése Dr. Toronyi Károly ellen, 1945. március 22.

Bár Káldor a peranyagban nem kapott szerepet, de Toronyi Károly vizsgálati dossziéjából kiderül, hogy 1945 márciusában meghallgatta őt az ügyben a rendőrség politikai rendészeti osztálya.²³ Káldor Andor (tehát nem Endre) tanú csak az 1942. október–november közti időszakra vonatkozóan tudott nyilatkozni, mivel ő maga a 101/4. munkásszázadhoz tartozott, amelynek Csányi főhadnagy volt a parancsnoka. De amíg Csányi két hónap szabadságot kapott, addig Toronyi lett ennek a századnak a parancsnoka is. Ezalatt a Toronyi által vezetett 101/1. és 101/3. századok összevont maradékával Novi Grad Gresztikiben állomásoztak a Don mellett. Káldorékot Toronyi napi 14–15 órát dolgoztatta. Ezalatt a napi koszt csak egy üres levesből és szárított főzelékből állt, miközben szállásról nem gondoskodtak a fogcsikorgató hidegben. Káldor szerint „*az embertelen munka és silány táplálkozás következtében az emberek rövid hetek alatt a végegyengülés stádiumába jutottak. Azt pedig, aki beteg lett, dr. Toronyi véresre verte és kiköttette. A nagy hidegben meztelenre vetkőztette az embereket és 5–6-os csoportokban fektette ki őket csupaszon a hóra...*”²⁴ Káldor hozzátette, hogy „*olyan nap nem volt, hogy dr. Toronyi századában valaki ne halt volna meg*”.²⁵ Káldor eskü alatt vallotta, hogy 1942. december 5-én Toronyi személyesen ütlegette őt, ami ellentmond annak a képnek, amit a háború utáni holokauszt-történetek rögzítettek erről a kegyetlen emberről.²⁶ Amint látni fogjuk, Toronyiról később inkább az rögzült a köztudatban, hogy saját kezűleg nem, sokkal inkább a kiadott parancsaival vett részt a tömeges vérengzésben.

Ennek a több szempontból is kissé torz képnek a kialakulásában jelentős szerepe volt az ügyben tanúként szereplő Salamon Elemérnek, akit Toronyi vizsgálati dossziéja szerint mindössze három nappal Káldor után hallgatott meg a rendőrség.²⁷ Bár Toronyi Károly mindössze egy hónapig volt parancsnoka a tanúnak a 101/1. munkásszázadban, mégis ez alatt az egy hónap alatt minimum 80 haláleset volt Toronyi számlájára írható a meglepően szűkszavú vallomás szerint. A vizsgálati jegyzőkönyvben még tisztviselő foglalkozású, Király utca 43-45. szám alatti lakosként szereplő, 35 éves Salamon Elemér nem sokkal később Sallai Elemér néven szerzett országos hírnevet *Mozgó vesztőhely* című visszaemlékezése publikálásával. A könyv negatív főhőse dr. Toronyi Károly, a mű megszületésének fő motívuma

23 == ÁBTL 3.1.9. V-87858. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai és Rendészeti Osztálya, Káldor Andor kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. március 19.

24 == ÁBTL 3.1.9. V-87858. Káldor Andor kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. március 19.

25 == Uo. Káldor 300-ra becsülte Toronyi áldozatainak számát csak ebben a néhány hónapban.

26 == ÁBTL 3.1.9. V-87858. Káldor Andor kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. március 19.

27 == ÁBTL 3.1.9. V-87858. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai és Rendészeti Osztálya, Salamon Elemér kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. március 22.

pedig a bosszú, nyíltan vállalva revansot az elszenvedett sérelmekért, a megölt bajtársakért. Sallai a bajtársait ért sérelmek dokumentálását a kezdetektől azzal a céllal végezte, hogy a megjelent visszaemlékezést a felelősségre vonások során a hatóságok bizonyítékként használhassák fel. Ez éltette Sallait, ezért akart hazatérni a Donkanyarból, hogy elmondja, hogyan ültették ki a hóra óreik a már egyébként is félig fagyott bajtársait, hogyan kínozták, kötötték ki egyiküket, verték halálra másikat. Egy helyütt egyenesen így fogalmaz: *„Nem tudnak, nem fognak elpusztítani! – mondtam Pistának. Azok az elképzelhetetlen gazságok, amelyeket ezek a hóhérok elkövettek, nem maradhatnak büntetlenül. Napfényre kell hozni bűneiket. És én igenis a világ fülébe kiáltom majd azokat. Akasztófára juttatom Toronyiékat, Szlifkáékat...”*²⁸ Ennek megfelelően a háború után Sallai fáradhatatlanul gyűjtötte az információkat, illetve rendőrnyomozóként is részt vett a keretlegények elszámoltatásában.

Ebben a történetben fontos mozzanattá vált Zsolt Béla esetének összefonódása Toronyi Károly főhadnagyával. Az ismert híres baloldali író és publicista szenvedése ugyanis a munkaszolgálatosok elleni gaztettek szimbólumává vált részint saját visszaemlékezéseinek, de nem utolsósorban Zsadányi Oszkárnak és Sallai Elemérnek hála. Utóbbiak ugyanis még az 1970-es, 80-as években is emlegették ezt az esetet, annak ellenére, hogy Zsolt Béla azon kevesek közé tartozott, akiket megmentett a hatalom, amikor kimenekítette őt a megvadult dr. Toronyi kezéből. Egyrészt viszonylag keveset tudunk a munkaszolgálatban nevesíthető, aktív magyar tömeggyilkosok lélektanának hátteréről, Toronyi esetében azonban akad néhány fogódzó, méghozzá a MÁV irattárának eddig alig kutatott iratai, illetve Toronyinak a háború után rögzített kihallgatási és peranyagának hála. Másrészt, mivel az 1989-es rendszerváltás előtt viszonylag korlátozott volt a holokausztal kapcsolatban rendszeresen megnyilvánulók köre, az a néhány közíró, aki rendszeresen foglalkozott a munkaszolgálat témájával írásaiban, számottevő hatással lehetett az olvasóközönségre, különösen a zsidóságon belüli közvéleményre. Mivel néhányan e szerzők közül – különösen Zsadányi, Lévai és Sallai – előszeretettel példálóztak Toronyi Károllyal a munkaszolgálatosok kegyetlen gyilkosainak felidézésekor, ábrázolásuknak köszönhetően létrejött egy szinte ördögi gonosztevő képe. Zsadányi így jellemezte őt például a *Mindenki szolgája* című visszaemlékezésében: *„Ekkor hallottam először Toronyi dr. főhadnagy nevét, aki később azzal tette hírhedtté magát, hogy a zászlóaljba tartozó három munkásszázadot a szó legszorosabb értelmében halálra kínoztta. Ez a MÁV-tisztviselőből lett főhadnagy több mint hatszáz embert kergetett a halálba.”*²⁹ Másutt Zsadányi kijelenti: *„A délceg főhadnagy dr. Toronyi Károly volt Ukrajna egyik leghírhedtebb zsidógyilkosa.”*³⁰

28 == Sallai, 1979: 178.

29 == Zsadányi, 2017: 117.

30 == Uo. 196.

Ehhez Lévai Jenő a maga spekulatív stílusában hozzáteszi a 101/3. szádról szólva: „Már csak 26 volt a század létszáma, mikor Toronyi Károly ezek kiirtását is elrendelte, nyilván azért, hogy tanú ne legyen bűncselekményeire.” Ezzel a logikusan cselekvő, tömegeket hidegvérrel gyilkoló alakkal szemben azonban Toronyinak az 1942 és 1945 közti megnyilatkozásai sokkal közelebb állnak a Hannah Arendt által Eichmannról vagy még inkább a Philippe Sands által nemrégiben Hans Frankról mint korlátolt, vallásos, közepesen művelt, zavarodott emberről rajzolt képhez.³¹ Érdemes ezért a lehető legtöbb oldalról megvilágítani Toronyi ügyét a különböző forrásokat egymással is összevetve. Erre annál is inkább szükség van, mert a már említett szerzők közül például Lévai Jenő megbízhatóságát már a kortársai is megkérdőjelezték. A zsidó közéletben aktív állambiztonsági ügynök, „Xavér”, akit többen is Benoschofsky Ilonával, a Magyar Zsidó Múzeumot három évtizedig vezető igazgatónővel azonosítanak, egy jelentésében magát Lévait idézve ébreszt kétségeket Lévai írásai iránt.³² Az 1959 februárjában kelt jelentésében megemlítette, hogy Lévai Jenő olyan „zsidótárgyú”, „a fasiszta zsidóüldözés történetéről” szóló könyvön dolgozik, melyet Izraelben is meg akar jelentetni, csak amíg a magyarországi verzió marxista szellemben lesz írva, a héber nyelvű már nem. „Xavér” szerint ezután Lévai „két dologgal dicsekedett el”, egyrészt azzal, hogy vannak olyan dokumentumok a birtokában, melyek közgyűjteményekben nem fellelhetők, „másrészt azzal, hogy ha valamire nem talál megfelelő dokumentumot, akkor költ egy olyat, amire szüksége van”.³³ Ennek fényében talán szükségtelen hangsúlyozni, miért kell a korabeli források alapján újrarájzolnunk a mintaalkövetővé vált Toronyi személyiségképét.

= = Toronyi előélete és találkozása Zsolt Bélával

Az 1908-ban született dr. Toronyi Károly saját bevallása szerint antiszemita és antibolsevista nevelést kapott.³⁴ Doktori címét államtudományból szerezte, majd a MÁV-nál helyezkedett el mint felügyelő. Hosszú éveken át dolgozott a vállalatnál, és a *Magyar Vasut és Közlekedés* című lap 1936. július 20-i száma Toronyi Károly főfelügyelőt már mint a MÁV Igazgatóság Díjszabási Osztályának belföldi személydíjszabási és menetkedvezményi ügyekben illetékes második emberét említi.³⁵ Gyorsan emelkedett a ranglétrán, 1935-ben megházasodott, de az 1940-es évek elején valami eltört benne, és egyre nehezebben látta el feladatait a MÁV Igazgatóságon. Egy

31 == Sands, 2020.

32 == Lásd például nemrégiben Novák, 2022: 79.

33 == ÁBTL 3.1.2. M-37478. Jelentés Lévai Jenő újságíró tevékenységéről, 1959. február 28.

34 == BFL XXV.1.a 477/1945. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai és Rendészeti Osztálya, Dr. Toronyi Károly gyanúsított kihallgatása, 1945. április 16. Lásd szintén ÁBTL 3.1.9. V-87858. Dr. Toronyi Károly gyanúsított kihallgatása, 1945. április 16.

35 == „Változások a MÁV igazgatóság személyi díjszabási osztályában”. *Magyar Vasut és Közlekedés*, 1936. július 2., 9.

felől „differenciái” voltak a főnökével, másfelől belefásult a munkába. 1942 tavaszán 90 napos felmentését kérte a munkavégzés alól, és bevonult egy idegklinikára, hogy kezeltesse magát. Mivel a kezelés nem hozta meg a kívánt eredményt, és visszamenni a munkahelyére már nem kívánt, Toronyi inkább önként jelentkezett frontszolgálatra. Sokatmondó a levél, amiben a MÁV-ot tájékoztatta döntéséről 1942. június 5-én:

„Tisztelt Igazgatóság!

Alulírott mély tisztelettel kérem a tekintetes Igazgatóságot, hogy tényleges katonai szolgálatra való bevonulásomat engedélyezni, illetőleg 90 napi felmentésem hatálytalansítása iránt intézkedni méltóztassék. Tényleges katonai szolgálatra mindenekelőtt hazafias érzésem késztet. Nagy vágyat érzek magamba ahhoz, hogy tényleges részt vegyek hazám védelmében. Elhatározásomra egészségi állapotom is befolyással volt. Ugyanis már három hónapja szenvedek olyan idegbetegségben /Neurasthenia exhaustiva/, melynek gyógyulására nézve egy olyan rendkívüli életrendváltozás, mint a tényleges katonai szolgálat – orvosi vélemény szerint is – kedvező hatást gyakorolna. Vagyok a tekintetes Igazgatóságnak alázatos szolgálója: dr. Toronyi Károly.”³⁶

Toronyi tehát szenvedett a munkahelyén, méghozzá a ma is elterjedt mentális betegség, a „burn out” szindróma miatt. Kezelőorvosával egyetértésben úgy gondolta, jót tenne neki a környezetváltozás. Jót tenne neki, ha a mély meggyőződéséből fakadó bolsevikellenességét és hazaszeretetét is kielégítve, kiköppenhetne a depressziójából, ha a fronton tettekkel szolgálhatná a neki fontos politikai célok megvalósulását. Csakhogy a katonai vezetés nem egy potenciálisan harcoló alakulathoz irányította, hanem ehelyett inkább az egyik munkaszolgálatos század vezetésével bízta meg.

1942 júliusában, nagyjából ugyanakkor, amikor dr. Toronyi Károly segédtitkár önként bevonult, hogy immár Toronyi Károly főhadnagyként szolgálja hazáját és az antibolsevista hódító háborút, Zsolt Béla megkapta behívóját a fegyver nélküli kiegészítő munkaszolgálatra. Az ekkor már elismert baloldali író és publicistát saját bevallása szerint azzal küldték ki a szovjetektől elfoglalt területekre, „hogy keresztény nemzeti szempontból nem kívánatos” a hazatérése.³⁷ Zsolt Béla felesége ezt másképp gondolta. Zsoltné – született Rácz Ágnes – minden követ megmozgatott, hogy férje élve hazakerüljön Ukrajnából. „De a feleségem pillanatra sem hagyta békén személyes és politikai barátaimat, zaklatta, hajnalban már felverte őket, és éjjelkor rájuk telefonált. [...] S állt a hideg télben a pályaudvar előtt, s minden szabadságos katonát megállított: hátha láttak valahol? Beszéltek velem vagy legalább hallottak valamit rólam? A miniszterelnök szeretőjével randevúzott, s a keretlegény feleségét meghívta vacsorára, nekiadta a télikabátját. Betolakodott hivatalokba, amelyeknek

36 = MNL OL Z 1524–62928/1942. Dr. Toronyi Károly segédtitkár, Budapest, katonai szolgálatra való bevonulásának engedélyezését kéri, 1942. június 5.

37 = Zsolt, 2015: 251.

ajtajára ki volt írva, hogy zsidóknak nem szabad belépniük. Valamilyen trükkel eljutott egészen a vezérkari főnökhöz, s csapkodta az asztalát, az arcába vágta, hogy a tisztikarában gyilkosok vannak!”³⁸ Bár valószínűleg nem egészen így történt, de Zsolt Béla mondatai érzékeltetik, min mehettek keresztül a munkaszolgálatosok hátrahagyott szerettei. Tény azonban, hogy az előbb nagybacsoni Nagy Vilmos, majd Csatai Lajos vezette Honvédelmi Minisztérium 1943-ban hazarendelte Zsoltot, aki azonban időközben az addigra már igen rossz hírűvé vált Toronyi főhadnagyot kapta meg munkásszázada parancsnokául. Itt találkozott tehát a két életút.

Zsolt Béláné ügyvédje, dr. Körmendi Lajos 1943. augusztus 9-én kelt és a vezérkari főnöknek küldött levelében megnevezi Toronyi Károly főhadnagy törzsparancsnokot, mint aki a Vezérkari Főnökség Zsolt Béla hazarendelése ügyében hozott döntését szabotálja.³⁹ A katonáktól és munkaszolgálatosoktól is információkat gyűjtő ügyvéd emellett azt is tudni vélte, hogy Toronyi főhadnagy egy őrzetével verette össze Zsoltot.⁴⁰ Erre reagálva adta ki a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnöke 1943. augusztus 29-én az 5371/III vkf. számú rendeletét, amellyel sürgősen hazarendelte Zsolt Bélát. A parancs kiadója tisztában volt a Zsolt ellen folyó tábori hadbírószáki eljárással, és erre tekintettel úgy rendelkezett, hogy Zsolt Béla legkésőbb szeptember 10-ig akkor is hazaszállítandó, ha szabadságvesztésre ítélnék.⁴¹

Toronyi főhadnagy szenttelen gyűlöletét tehát saját bőrén tapasztalta meg a híres publicista, Zsolt Béla. *Kilenc koffer* című könyvéből vett idézetekkel megvilágíthatjuk az ő szempontjait is. Zsolt szavai valamelyest magyarázatot adnak arra a Toronyiban egyre erősebben lángoló dühre, amit maga Toronyi sem értett egészen. Zsolt ugyanis ezt írja kínzóiról: „*Engem mindvégig, mióta zsidóként gyötörték [...], aztán odakünn Oroszországban kábeldróttal és bikacsekkel [verték], csak a fizikai és anyagi kényelmetlenségek és bántalmak zavartak, és gyötörték, de sohasem tudtak erkölcsileg vagy érzelmileg megsebezni. Gyűlöletük túlzott, szinte mesterkéltnek ható tajtékzásában inkább mindig azt gyanítottam, hogy elsősorban önmaguknak szeretnék bebizonyítani, amit sehogy sem hisznek el maguknak: hogy csakugyan különbnek érzik magukat nálam. Én nem gyűlölöm őket –, csak émeljedtem ezektől [...]. Undorodtam tőlük, megvettem őket – s szemtől szembe talán kissé túlságosan is elárultam dölyfömet [...], s [ez a hozzáállás] [...] csak további kegyetlenségre ingerli őket fölényével. S mert ezt észrevették, azért bántak velem gyakran különösen kegyetlenül.*”⁴² Zsolt Béla tehát valamifajta pszichés alapú versengést érzett a rá zúduló ütlegek mögött. S való igaz,

38 == Uo. 251–252.

39 == ÁBTL 3.1.9. V-61743. Dr. Körmendi Lajos ügyvéd levele a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnöknek, 1943. augusztus 9.

40 == Uo.

41 == ÁBTL 3.1.9. V-61743. A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnök 5371/III vkf. számú rendelete, 1943. augusztus 29.

42 == Zsolt, 2015: 15.

hogy a visszaemlékezésekből élénk táruló kép alapján maga Toronyi már kirívóan ápolt külsejével is ellentéte próbált lenni az egyre inkább lerongyolódott, ápolatlan munkaszolgálatosoknak. Sallai Elemér szerint Toronyi mindig frissen borotváltan jelent meg.⁴³ Zsadányi pedig fehér kesztyűben ábrázolja őt. Mi több, Sallai öszszeköti dr. Toronyi mély vallásos hitét is külső megjelenésével: „*Toronyi éppen misére készült. Vallásos ember volt, s vasárnap a fronton szokatlan, pedáns eleganciával kiöltözött. Jól szabott, selyemfényű, kitömött vállú köpenye, tükörfényes sevró csizmája, előreugró, huszáros szabású sapkája, túltáplált képe messze megkülönböztette őt még a honvéd uraktól is. Hát még a zsidóktól!*”⁴⁴

Sok évtized távlatából a kutatóban az a benyomás alakulhat ki, hogy Toronyi kimondottan ideológiai meggyőződésből támadt Zsolt Bélára. Auspitz eredeti feljelentése szerint „1943 június végén dr. Toronyi Károly az ismert budapesti újságíró, Zsolt Bélát hamis vád alapján olyan súlyosan megverette, hogy Zsolt Bélát kórházba kellett szállítani...”⁴⁵ Nagyon fontos az időpont, ugyanis ekkorra már Zsolt Béláné kijárta a budapesti hivataloknál férje hazarendelését, csakhogy a politikailag erősen motivált Toronyi főhadnagy komolyan vette, hogy „keresztény nemzeti szempontból” nem kívánatos Zsolt hazatérése. A háború után az egyik első tanú, akit a Toronyi és társai elleni eljárásban meghallgattak, Lantos Dezső kereskedő a 101/10. században szolgált. Elmondta, hogy dr. Toronyi Károlyt mint zászlóaljparancsnokát ismeri, aki 1943 áprilisában vette át ezt a posztot, és rögtön visszatért a rettegett 1942-es állapotokhoz.⁴⁶ Ezzel Lantos arra utalt, hogy 1943 kora tavaszától általános enyhülés következett be a munkaszolgálatosokkal való bánásmódban nagybaczoni Nagy Vilmos miniszter rendeletére.⁴⁷ Csakhogy Toronyi szabotálta a rendelet végrehajtását.

Két évvel később, 1945 tavaszán Lantos Dezső elmondta a rendőrnnyomozónak, hogy annak idején Toronyi Károly a veretéseket egy Pálinkás nevű brutális őrzvezetőre bízta, akitől még a többi keretlegény is tartott. Pálinkás hivatalosan a 101/11. munkásszázad állományához tartozott, de mivel a két század együtt dolgozott egy erdőirtási munkálaton Sztarográd közelében Jelionka község mellett, Pálinkás ellenőrizte mindkét század munkaszolgálatosainak munkáját. Később visszavezényelték őket Sztarográdba, és a tanú szerint az ottani kórházi orvos figyelmeztette Toronyit, hogy óvatosabbnak kellene lennie, mivel túl sok muszosnak volt szüksége orvosi segítségre az állandósuló ütlegelek miatt. Lantos tanúsága szerint

43 == Sallai, 1979: 140.

44 == Uo. 138.

45 == BFL XXV.1.a 477/1945. Auspitz Ernő feljelentése Dr. Toronyi Károly ellen, 1945. március 22.

46 == BFL XXV.1.a 477/1945. A Magyar Államrendőrség XIV. Kerületi Politikai és Rendészeti Osztálya által kiállított jegyzőkönyv Lantos Dezső tanú kihallgatásáról, keltezetlen.

47 == Rozett, 2013: 140.

Toronyi, amikor az ő századukat átvette, már másodszor jött ki önként a frontra. Rettegett parancsnokként írta le őt, aki maga is követett el gyilkosságokat, de elsősorban a keretet biztatta erre. Szerinte korábban a Nagykátáról elindított 101/1–6. századok tagjait kínozták.⁴⁸

== Toronyi ábrázolása a különböző korszakokban

Toronyi hadnagy Ukrajna fagyos levegőjébe kiáltott embertelen parancsai hosszú éveken át visszhangot vertek a magyar zsidó közéletben. Zsadányi Oszkár például több mint négy évtized távlatából idézte meg Toronyi és Zsolt Béla találkozását, amikor a zsidó hitközség által megjelentetett *Új Élet* című folyóirat 1976. január 15-i számának első lapján „Mi az igazság Petschauer Attila halála körül” címmel közölt egy címlapsztorit.⁴⁹ Az írás nem annyira Petschauer-ről, mint inkább Toronyi Károlyról szól, akit a „legsadistább századparancsnokok egyike”-ként tüntet fel. Eszerint „*Toronyi ezenkívül arról is hírhedt volt, hogy ő maga soha egy újjal nem nyúlt a munkaszolgálatosokhoz, csupán kezével, amelyről a fehér glasszé kesztyű soha le nem jött, intett és szenttelen arccal végignézte, hogy pribékjei mit művelnek a kényük-kedvükre kiszolgáltatott munkaszolgálatosokkal*”.⁵⁰ Petschauer ügyéről egyébként Zsadányi közvetetten szerzett tudomást. Forrása „Zsolt Béla, a kiváló író és publicista”, akivel „*Ukrajnában együtt voltunk magyar hadifogságban, ahogy Zsolt a munkaszolgálatot elnevezte*”, s ahonnan utóbbi rendkívül nehezen szabadult meg.

Nézzük meg, hogyan emlékezett erre Lantos Dezső az 1945-ös politikai rendőrségi kihallgatáson, ahol magát a háború alatti Zsolt Béla-eset koronatanújaként aposztrofálta. Szerinte a szovjet előrenyomulás miatt 1943 júliusának végén egy nap parancsot kaptak a muszosok, hogy készüljenek a másnap reggeli visszavonulásra, méghozzá kivételesen vonattal.⁵¹ Tanú véletlenül hallotta, hogy ugyanezen nap dél tájt Toronyi utasított egy Farszki nevű szolgálatvezető parancsnok őrmestert, hogy tegyen róla, hogy Zsolt Béla ne tudjon másnap hazaindulni. Így emlékezett a tanú dr. Toronyi szavaira: „*Ennek a Zsolt Bélának holnap reggel innen nem lehet elmenni. Ennek itt kell megdöglenni! Még ma gondoskodjon róla, hogy alaposan össze legyen verve, de úgy, hogy mozdulni se tudjon. Arra vigyázzanak, hogy csontja ne törjön, mert ezek a rohadt orvosok mindig piszkálnak miatta. Fogait kiverhetik. Ma este egyébként*

48 == BFL XXV.1.a 477/1945. A Magyar Államrendőrség XIV. Kerületi Politikai és Rendészeti Osztálya által kiállított jegyzőkönyv Lantos Dezső tanú kihallgatásáról, keltezetlen.

49 == Zsadányi Oszkár: Mi az igazság Petschauer Attila halála körül. *Új Élet*, 1976. január 15. 1.

50 == Zsadányi Oszkár: Mi az igazság Petschauer Attila halála körül. *Új Élet*, 1976. január 15. 1.

51 == BFL XXV.1.a 477/1945. A Magyar Államrendőrség XIV. Kerületi Politikai és Rendészeti Osztálya által kiállított jegyzőkönyv Lantos Dezső tanú kihallgatásáról, keltezetlen.

*utasításom végrehajtását személyesen fogom leellenőrizni.*⁵² Ezt hallva a szolgálatvezető parancsnok figyelmeztette dr. Toronyit, hogy ebből baj lehet, mire Toronyi válasza a következő volt: „*Ne félj, én vállalom a felelősséget.*” Farszki ezután bekiállt az ütlegeiről hírhedt Bóta keretlegényért, aki kijött, és Toronyi neki is elismételte a Zsolt Bélára vonatkozó utasítást, hozzátevé, hogy Budapesten túl sok politikus mozdult meg Zsolt kimentése érdekében: „*Ennek a gazember kommunista firkász érdekében odabaza minden csirkefogó politikus járkal az érdekében [sic!]. Az a politikai csirkefogó Bajcsy-Zsilinszky járkal az érdekében, hogy innen kimentse, de majd én megtanítom őket. Ez a gazember pedig nem fog innen élve kimenni.*” Tehát itt egy tisztán ideológiai meggyőződésből kezdeményezett agresszióról van szó, de felmerül Toronyi Károly részéről saját személyiségének, szerepének túldimenzionálása, amikor az ország vezető politikusait akarja megleckéztetni ukrainai állomáshelyéről.

Lantos Dezső 1945-ös tanúvallomásából kiderül, hogy bár a délutáni munkáról elhozták Zsolt Bélát, akit Bóta felismerhetetlenre vert, csakhogy ő, bár alig tudott lábra állni, így is elvonszolta magát a vonatig, és fel is szállt rá. Eredetileg csak a 101/10-es század utazott volna visszafelé a frontvonalról, a 11-es ott maradt Toronyival, aki viszont lovon kiment a még várakozó vonathoz, leszidta Farszkit, amiért Zsolt még mindig lábra tudott állni, és leszedette Zsolt Bélát a vonatról. „*Tanú elmondja, hogy az utazás alatt aztán sikerült Zsolt Béla pesti hozzátartozóit értesíteni, akik eljártak érdekében a Hadügyminisztériumban, majd egy csendőrszázados repülőn érkezett kimondottan miatta, hogy vizsgálatot folytasson le. Letartóztatta Zsolt Bélát, ily módon biztonságba helyezte, hazahozta, ahol bezárták, hogy ne essen baja. [...] Toronyi ügyét pedig az itthoni hadbírószághoz tették át.*”⁵³

Lantos Dezső rögtön a háború végén tett rendőrségi vallomásában Zsadányi 1976-os verziójánál lényegesen kevésbé kiszínezve írta le az esetet: itt nem volt szó Toronyi fehér kesztyűjéről. Maga Zsolt Béla a méltán híressé vált *Kilenc koffér* című kötetében egyetlen helyen említi az ellene Sztarográd közelében lefolytatott hadbírószághoz eljárást, és itt, igaz, neve említése nélkül, röviden utal Toronyira és az olyan zsidó munkaszolgálatos társakra is, mint Lantos Dezső mentőtanúra.

„*Amikor a Pripjaty-mocsarak mélyén aknarobbanás és légítámadás közben egy fabarakkban hadbírószághoz elé állítottak, igazi civil courage-zsal tettem mellettem mentő vallomást, szemtől szemben a parancsnokkal, aki – mert előbb nem tudott rövid úton agyonveretni a katonákkal – legálisan, lázítás címén akart agyonlővetni. Mondom, nehéz pillanatokban volt bennük szolidaritás és bátorság irányomban, még gyengédség is, bár az is megesett, hogy elfáradtak, és beleuntak a folytonos tapintatba és kíméletbe, s valamelyik rám kiáltott: Vedd tudomásul, hogy te is olyan sz... zsidó vagy, mint én.*”⁵⁴

52 == Uo.

53 == Uo.

54 == Zsolt, 2015: 90.

Ennél is izgalmasabb azonban, hogy maga Toronyi Károly is előállt egy verzióval a politikai rendőrségen tett gyanúsított vallomásaiban, abban az eljárásban, amelynek végén őt, mint háborús bűnöst halálra ítélte a bíróság. Itt azt állította, azért nem engedelmeskedett a Zsolt Béla azonnali hazaindítását elrendelő parancsnak 1943 nyarán, mert azt még Nagy Vilmos adta ki. Mire hozzá, mármint Toronyihoz a parancs elért, addigra már Csataj Lajos lett a honvédelmi miniszter. Arra gondolt, talán Csataj nem nézné jó szemmel Zsolt Béla hazatérését, ugyanakkor nyíltan nem mert ellenszegülni a parancsnak, ezért egyfajta köztes megoldást választott: arról próbált tenni, hogy Zsolt „ne legyen szállítható állapotban”, mert tudta, hogy a százada mindenképp elindul másnap.⁵⁵ Toronyi elismerte, hogy utasította „*Farcki őrmestert, hogy Zsolt Bélát verjék meg alaposan, úgyszólván a bevizsgálásnál ne tudjon járni.*”⁵⁶ Mivel ennek ellenére Zsolt eljutott a vonatig, Toronyi levetette őt a járműről, majd a gyengélkedőre küldte. Ezután Toronyi egy jogi tényvázlatot készített, ami alapján Zsolt Bélát meg lehetett vádolni lázítással. Toronyi tehát haditörvényszék elé kívánta állíttatni Zsolt Bélát, és megnyugvással töltötte el, hogy hamarosan egy csendőrszázados érkezett Zsoltért, s miután egy tábori bíróság három hónapra ítélte az újságíró, a csendőrszázados hazavitte őt. Tehát ugyanazt az esetet, amit minden tanú Zsolt Béla biztonságba helyezéseként írt le, és amit Zsolt Béla maga is így élt meg, arról Toronyi Károly úgy vélte, hogy neki volt igaza, hiszen Zsoltot végül is bűnösnek találták, és a budai Conti utcai fogdában került elzárásra.⁵⁷

== A kerettiszt és egykori foglyai a háború után

Érdemes megvizsgálunk, hogy a történetünkben szereplő férfiak mivel foglalkoztak közvetlenül a háború után. Zsolt Béla vált a leginkább ismertté, mint a *Haladás* című hetilap főszerkesztője, a Magyar Radikális Párt tagja, utóbb társelnöke és országgyűlési képviselője. Rajta kívül egyetlen szereplőnk lépett politikai színpadra: dr. Toronyi Károly. Esetében sokatmondó, hogy szemben a legtöbb háborús bűnösrel, nem menekült el az országból, hanem Felsőgödön elvállalta a Kisgazdapárt párttitkári tisztségét.⁵⁸ Az a tény, hogy Toronyi nemhogy nem rejtőzött el, de még helyi közéleti szerepet is vállalt, igen erős utalással bír arra, mennyire érezte magát bűnösnek. Jogi pályán dolgozott, a jogi gondolkodás közel állt hozzá, mégsem mérte fel a munkaszolgálatos századok élén elkövetett kegyetlenkedések esetleges jogkövetkezményeit. Ennek legvalószínűbb oka Toronyi pszichéjében keresendő. A pszichopata személyiségzavar legfontosabb jellemzői közé tartozik az empátia, a bűntudat és a lelkiismeret-furdalás hiánya. Az őt kihallgató rendőrségi nyomozó

55 == ÁBTL 3.1.g. V-87858. Toronyi Károly gyanúsított vallomása, 1945. április 16.

56 == Uo.

57 == Uo.

58 == ÁBTL 3.1.g. V-87858. Toronyi Károly gyanúsított vallomása, 1945. április 16.

rögzítette, hogy amikor 1942 őszén Toronyi életében először megérkezett Novi Grad Gresztikibe, és először látta meg a nélkülözésektől, rendszeres fizikai bántalmazástól és a veszélyes, kimerítő munkától szenvedő zsidókat, semmiféle szánalmat nem érzett irántuk. Toronyi egyszerűen nem ismerte fel cselekedetei súlyát, és 1945 tavaszán azt hihette, igazán nincs mitől tartania.

Toronyi Károly sorsa 1945-ben megpecsételődött, a népbíróság számos tanú meghallgatása után halálra ítélte, és kivégezték. 1945-ben és 1946-ban közel hatvan ezer embert idéztek bíróság elé, a tárgyalásokról részletesen, a gyilkosokról és a meggyötört tanúkról gyakran szenzációhajhász módon cikkeztek a lapok. „*A sajtó a vádlottakat söpredéknek, sakáloknak és hentéseknek nevezte, célozgatott szexuális preferenciájukra, és korrupt, ostoba pszichopátáknak állította be őket.*”⁵⁹ Nem volt kivétel az *Új Dunántúl* című pécsi napilap sem, amiben Zsadányi Oszkár tudósított a bírósági ügyekről egészen 1946 nyaráig. Ahogy ezt fentebb már részleteztük, a népbírósági testületekben a zsidó származásúak aránytalanul nagy részvétele egyre nagyobb ellenérzést keltett a korabeli közvéleményben, amit tovább erősített az újságok alpári tárgyalási módja. Sokan úgy érezhették, hogy a vádlottak padján nem a tettesek, hanem a „magyar nép” ül, amelynek pórul járt tagjai helyettük „viszik el a ballhét” a zsidók és kommunisták bosszúja által motivált eljárásokban. A népbíróságok vádlottjai sokszor azonosak voltak az élményregények szereplőivel, és fordítva.

Sallai Elemér egyszerre több szerepben jelent meg a nyilvánosságban: feljelentőként, tanúként, nyomozóként, visszaemlékezőként, végül történelmi szakértőként. Megjelent köteteiben – *Mozgó veszőhely* (1946), *8000 kilométer* (1948), *Utolsó napok* (1958), *Csürhe* (1963), *-42 fok* (1965) – mind háborús, többnyire munkaszolgálatos és hadifogoly-történeteket beszélt el. Zsadányi Oszkár újságíró is több kötetrel jelentkezett, a *Mindenki szolgálja. Feljegyzések az oroszországi és ukrainai munkaszolgálatosok kálváriájáról* rögtön 1945-ben megjelent, és ő volt az egyik szerkesztője a két évvel később kiadott *Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig* című, visszaemlékezéseket tartalmazó kötetnek. Bár a korabeli kritikák erényeik hangsúlyozása mellett sem tartották ezeket kiemelkedő szépirodalmi műveknek, a kötetek nem tűntek el a süllyesztőben, a *Mozgó veszőhelyt* a Magvető 1979-ben újra kiadta a *Tények és tanúk* sorozatban, a *-42 fok* és az *Utolsó napok* című regényeiből pedig, szintén a Magvető Kiadó gondozásában, beválogattak részleteket *A gyűlölet tudománya* című 1975-ös jubileumi kötetbe. Ezenkívül Sallai szerepel Sára Sándor 1982-től vetített, kultikusá vált tévésorozatában, a *Krónikában*.⁶⁰ A 25 részes dokumentumfilm a Donhoz küldött 2. magyar hadsereg sorsát korabeli filmhíradó-részletek bejátszásával, és ami lényeges, tanúkkal készített interjúkon keresztül beszéli el. A sorozatban összesen hat egykori munkaszolgálatos idézi fel emlékeit, közöttük láthatjuk Sallai Elemért,

59 == Deák, 1998: 9.

60 == Négy epizódban vágta be részleteket a vele készített interjúból.

aki négy részben bukkant fel.⁶¹ A film műsorra tűzését még éppen megérte, 73 évesen, 1983. május 12-én halt meg. Dolgozatunk végén érdemesnek tartjuk röviden összefoglalni a két memoár-/dokuregényszerző munkásságának fő történéseit. Zsadányi Oszkár és Sallai Elemér eltérő karakterek voltak és pályafutásuk is eltérő irányt vett, de a munkaszolgálat többszörös feldolgozása összekötötte őket, és jó részt az ő munkásságukon múltott Toronyi Károly és más hírhedt katonák emlékezetének fennmaradása.

= = Zsadányi Oszkár, az ádáz igazságtevő

A „hírlapíró” Zsadányi Oszkár (1906–1989) aktívan vetette bele magát a háború utáni hetek forgatagába, a pécsi kiadású *Új Dunántúl* című lapnál kezdett dolgozni, és az elsők között írta meg emlékeit. A *Fényszóró* című magazin szemlélője a szerző visszafogottságát értékelte: „Zsadányi Oszkár újságíró és az eseményeket az iszonyat, az életveszély drámai pillanataiban is a riporter éles szemével figyelte. Ezért nincs szüksége hatásfokozó színezésre, ezért ér el az írói mértéktartás eszközeivel olyan hatást, hogy könyve kiáltó vádirat hatvanegyházezer munkaszolgálatos gyilkosai ellen.”⁶² Zsadányi munkássága azonban nem nyerte el mindenkinek a tetszését, már 1945 márciusában nagyon ledorongolták az általa szerkesztett *Vádirat* című kiadványt.⁶³

Az újságíró és kötet szerkesztő kibontakozó munkásságáról megoszlottak a vélemények.⁶⁴ Egy elmarasztaló, de tárgyilagos hangvételű cikk, a „Kodolányi a mérlegen” Zsadányinak a saját lapjában megjelent írására reflektált, rámutatva, hogy Zsadányi cikkeinek mocskolódó, rágalmazó stílusa hasonlatossá teszi az egykori szélsőjobb oldali lapok útszéli hangvételével.⁶⁵ Nem tudjuk, Zsadányi renoméját mennyire tépázták meg az őt ért támadások, de aktivitása nem csökkent, rendszeresen tudósított népbírósi perekről, és közreműködött a munkaszolgálatosok helyi irodájá-

61 = = Két külön epizódot szenteltek a munkaszolgálat témájának, ezekben Fazekas György újságíró (4. rész) és Zelk Zoltán költő (25. rész) mesélte el élményeit. Zsadányi Oszkár, legalábbis a filmmé szerkesztett változatban, nem szerepelt.

62 = = A *Fényszóró* rövid életű művészeti magazin volt Balázs Béla és Szegi Pál szerkesztésében. Zsadányi Oszkár: Mindenki Szolgája. *Fényszóró*, 1945. október 10., 23.

63 = = Viharsarok, *Szabadság*, 1945. március 21. 3. A fél flekk hosszú dörgedelem szerző nélkül jelent meg, de talán nem járunk messze a valóságtól, ha a „Demokratikus napilap” szerkesztői közül – Darvas József, Kállai Gyula, Zilahy Lajos – a háborús regénnyel (Város az ingoványon, 1945) érkező Darvasra vagy a regényíró Zilahyra gondolunk.

64 = = Zsadányi 1945 őszén próbálkozott a *Hétfői Szabad Élet* című saját lappal, ami kétrészesletűnek bizonyult, néhány szám után 1946-ban „papírhíányra” hivatkozva már nem jelent meg.

65 = = Záhonyi cikkének folyományaként a *Dunántúli Népszava* szerkesztősége állítólag fel is jelentette rágalmazásért Zsadányit az államügyészségen. Válasz Zsadányi Oszkárnak!, *Dunántúli Népszava*, 1945. november 13. 2.

nak megszervezésében. Az őt foglalkoztató lap 1946 szeptemberében rövid, humoros jellemzésekkel mutatta be a szerkesztőség tagjait. Zsadányi jellemzése ellenérzésekre utal, az újságíró népszerűtlenségét a Simon Wiesenthaléhoz hasonlatos állhatatos náci vadász tevékenységének tulajdonítja: „Azt hiszem, őt nem nagyon kell bemutatni. Kevés pécsi ember van, aki nem ismeri és kevés ember, aki szereti. Pedig alapjában véve nem rossz ember, csak a fasisztákat nem nagyon szereti és ha egynek neki mehet, bizony nem igen kíméli a tollát és nem takarékoskodik a jelzőkkel. [...] Tudom, hogy úgyszólván nincs ember, aki ne szidná, pedig higgyék el, szükség van rá mert sok olyan – ma már népbírói ügy – van, amit nélküle talán soha senki nem derített volna ki. Lehet, hogy ezért haragszanak rá olyan sokan.”⁶⁶

Feljelentéseivel (ha voltak), tanúskodásával, tényfeltáró és rosszhiszemű írással sok ellenséget szerezhetett, de újságírói munkáját zavartalanul folytathatta. Különösen aggályos lehetett viszont, hogy az ő könyvét forrásul használták Hamza Béla rendőr alezredes 1942-es, keretlegényként való azonosításakor, ami utóbb tévesnek bizonyult. A félreértés miatt Zsadányi nyílt levélben kért elnézést 1947 decemberében.⁶⁷

Életében egy magántermészetű esemény hozta el a változást: 1946 szeptemberének egy éjszakáján betört hét kirakatüveget Pécs városában, ami után az *Új Dunántúl* szerkesztősége a nem kommunistához méltó magatartása miatt elbocsátotta.⁶⁸ Zsadányi nemcsak az újságot kényszerült otthagyni, de a városból is elköltözött Budapestre. A Partizán Szövetség lapjában publikált néhány írást, többnyire népbírói perekről és az ügyek társadalmi hátteréről.⁶⁹ Érdekes adalék, hogy a cikkek helyt adó *Igaz Szó* főszerkesztője az a Fazekas György volt, aki 35 évvel később a *Krónika* dokumentumfilm-sorozatban egy egész részt kapott történetei elmesélésére.

Zsadányi időközben kezdett távolodni az eredeti témáitól és közreműködött az új világot propagáló kiadványokban.⁷⁰ 1947 második felétől publikációi száma jelentősen lecsökkent, ekkor inkább a *Házfelügyelő* című kiadványt és a *Művelt népet* szerkesztette. Neve 1949-től hosszú évekre eltűnt a sajtótermékekből, eltekintve színházi kritikáitól, és csak 1956. november 3-án bukkant elő újra az *Igazság* című újságban megjelent, a politikai foglyok kiszabadításáról szóló cikk szerzőjeként. Ez utóbbi szerepvállalását Benoschofsky Ilona többször felhánytorgatta jelentései-

66 == Akik a lapot csinálják. *Új Dunántúl*, 1946. szeptember 22. 4.

67 == Zsadányi Oszkár: Nyilatkozat, *Szabadság*, 1947. december 5. 2.

68 == Az *Új Dunántúl* állásfoglalása Zsadányi Oszkár éjszakai botrányokozása ügyében, *Új Dunántúl*, 1946. október 18. 2.

69 == Zsadányi Oszkár: Gyilkosságokban vett részt és rabolt Gazdag Gyula postaigazgató, a tanusítványos keretlegény. *Igaz Szó*, 1947. április 12. 3.

70 == Zsadányi, 1947a; 1947b.

ben.⁷¹ Zsadányit Sós Endre MIOK-elnök emberének tartotta, és nem volt jó véleményrel róla. Az ÁBTL-ben megmaradt iratokból egyértelmű, mennyire mélyen behatolt az állambiztonság a MIOK életébe. Sós és Zsadányi sem maradt intakt, utóbbi saját regénye hőse után „Pesti Péter” néven jelentett környezetéről, köztük Benoschofskyról. Zsadányi 1957. július 1-től évtizedeken át dolgozott az *Új Élet* kéthetente megjelenő felekezeti magazinnál, folyamatosan írva cikkeit. Pesti Péterként 1963-tól kezdte meg hét évig tartó hálózati működését.⁷² Jelentései fő témái a MIOK vezetőinek publikus és magánélete, az *Új Élet* szerkesztőségének viselt dolgai, magántársaságok összetétele, rabbik megnyilatkozásai és – vélhetően ami leginkább érdekelte a szolgálatot és az Egyháziügyi Hivatalt – a külföldről érkező pénzek kezelése, a Claims Conference-szel zajló tárgyalások, MIOK-on kívüli fiatalok találkozásai, az izraeli követségi rendezvények, az emigránsok és az illegális kivándorlást fontolgatók. „Xavér” és „Pesti” tartótisztje elégedett volt Zsadányi ügynöki munkájával, és figyelmen kívül hagyta Benoschofsky bíráló megjegyzéseit, mondván: „Zsadányi az ellenforradalom után hálózatunk tagja lett, s jól dolgozott.”

Az *Új Élet*nél végül sikerült tartósan megkapaszkodnia, emellett a *Mérleg* című üzemi lap számára készített rendszeresen írásokat.⁷³ Nívósabb orgánumokban csak ritkán tudott megszólalni, ezzel szemben a nyugati szélsőjobbos emigráns lapokban többször kipécézték, szélsőséges cionistának állítva be a Kádár-rendszer sajtójának harmadvonalában érvényesülő és ott megállapodott újságíró.⁷⁴

= = = Sallai Elemér, a szakértő káder

Sallai Elemér (1910–1983) pályája 1943-tól viszonylag egyenes vonalon haladt. Lényegében a második világháborús magyar veterán alakját testesítette meg, akiből a kommunista rezsim vezetőinek és propagandistáinak nagy bánatára fájdalmasan kevés volt. Sallai második életét, ahogy sokszor felelevenítette, a szovjet hadsereg katonáinak és a Magyar Kommunista Párt moszkvai központjának köszönhette. Az előbbieket életre dörzsölték a fagyhalálból, az utóbbiak ideológiai-történelmi ismeretekkel vértették fel a krasznogorszki antifasiszta iskolán. A pártiskolán mindenféle, sokszor iskolázatlan ember gyűlt össze, akik ámulva hallgatták Rudas László

71 = = „Minthogy azonban Sós Endre, pontosabban Antal Gábor legszorosabb baráti körébe tartozik, Sós elnökké választása után azonnal az *Új Élet*hez került.” ÁBTL 3.1.2. M-37478, Jelentés Zsadányi Oszkáról, 1962. január 4.

72 = = ÁBTL 3.1.2. M-37478, Jelentés Zsadányi Oszkáról, 1962. január 4.; ÁBTL 3.1.2. M-30841. „Pesti Péter” munka dosszié, 1962. október 25.

73 = = A *Mérleg* a Kereskedelmi, Pénzügyi és Vendéglátóipari Dolgozók Szabad Szakszervezetének lapja volt 1957–1990 között.

74 = = Kissé tájékozatlanok voltak a lapnál, hiszen Zsadányi éppen hogy nem volt cionista. Az *oroszlán torka* című tévédrámában nyújtott színészi alakításáért méltatott Básti Lajos viszont nem volt egészen „magyarvérű”, ahogy a *Hídfő*nél gondolták. (Aztán néhány lapszámmal később egy olvasói levél nyomán jött a helyreigazítás.) Az élíró és az *Új Élet*. *Hídfő*, 1967. június 10. 7.

fejtegetéseit, csodálták Vas Zoltán minden(ki)t elsöprő energikusságát és Rákosi Mátyás politikai bölcsességét.⁷⁵ Sallai negyven évvel később úgy emlékezett, hogy „*Rudas László filozófus tanításai nyomán elpárologott belőlem a bosszú eszeveszett érzete, s nyomába a gyűlölet tudatos formája öltött határozott irányt. Mindamellet felejtethetetlenül álltak előttem elpusztított bajtársaim, akikből kihűlt az élet.*”⁷⁶ Önálló magyar légiót végül nem szerveztek, de Magyarország német megszállása után többen jelentkeztek a Vörös Hadseregbe. Későbbi írásaiban rendre megemlékezett el-esett bajtársairól és a magyarok bevetéseiről. Rá más feladat várt, miután felkérésre egy cikket írt munkaszázada viszontagságairól, megbízták az egész háborús története megírásával. A kötetet a Moszkvai Idegennyelvű Kiadó 1945-ben adta ki, és ez lett az alapja a következő évben a *Képes Figyelő* magazinban folytatásokban megjelentetett *Mozgó veszőhely* című munkájának, melyet a hetvenes évek végén induló *Tények és Tanúk* memoársorozatban újra kiadtak. Jellemző, hogy a pártiskola egykori hallgatóinak és tanárainak – tehát a rendszer megbízható kádereinek, akiknek módjukban állt 1945 után publikálni – a visszaemlékezései is bekerültek a Horthy-hadsereg tisztjeinek nem kommunista szemléletű visszaemlékezéseit közlő újszerű sorozatba.⁷⁷ Sallai Moszkvában jó kapcsolatokra tett szert, és úgy tűnik, sikeresen vészelt át a későbbi politikai viharokat. A kommunista rezsim feltétlen híve maradt, rendőr, majd honvédségi tiszt lett, a Zrínyi Hadiakadémia tanszékvezető tanára, végül a Partizán Szövetség főtitkárhelyetteseként nyugdíjazták.⁷⁸ Érdekesség, hogy 1953 márciusától a titkosszolgálat mégis megfigyelte Sallait, miután a Rajk-perben elítélt Kojcsa Ilona állítólagos vallomásában kijelentette, hogy sikerült beszerveznie őt. Törvére azonban csak annyit tudtak írni, hogy „*rokonai élnek Palesztínában*”. Miután a vádról teljesen bebizonyosodott, hogy koholmány, Sallai dossziéjának megsemmisítését rendelték el.⁷⁹

A második világháborús magyar részvétellel foglalkozó tanulmányai és azok ismeretterjesztő kivonatai rendszeresen jelentek meg a *Hadtörténeti Közlemények*, a *Századok*, a *Határőr*, a *Munkásőr*, a *Lobogó* és még számos szervezeti és ifjúsági lapban. Önálló köteteiről is rendszeresen cikkeztek a napilapok, a megyei napilapok, és általában röviden írtak róluk az *Élet és Irodalomban* is. Ő maga is több szerkesztőség és szerkesztőbizottság tagja, a korai háborús és antifasiszta megemlékezések gyakran szereplő szónoka volt. Zsadányival szemben tehát egy komoly, kötelességtudó, ideológiailag képezett és aktív társadalmi szerepet vállaló karakter képe bontakozik ki, aki háborús hányattatásaiból, szökéséből, átállásából és korai (1945

75 == Fazekas, 1983: 95–98.

76 == Sallai Elemér: Válasz egy levélre. *Új Élet*, 1979. október 1. 2.

77 == Vas, 1980; Fazekas, 1979.

78 == W. E.: „Ma még mélyebb indulattal...” Szökés a pokolból. Beszélgetés a „Mozgó veszőhely” írójával. *Dunántúli Napló*, 1979. május 28. 5.

79 == ÁBTL 2.2.1 II/14. Sallai Elemér op. karton, 1986. január 14.

előtti) pártkapcsolataiból kovácsolt tőkét az új rendszerben. A hivatalos emlékező szerepét magára véve szorgalmasan írta élményeit, amelyeket egyes műveiben mások, általában királyi katonatisztek elképzelt gondolatvilágával és magatartásával állított kontrasztba. Az 1958-ban megjelent kötete 1956 közelsége miatt különösen kedvező, túlzottan jó kritikákat kapott: „*Mondanivalójának súlyával méltán sorakozik az Anna Frank naplója s a korábbi, nagy háborúsdokumentum-regények, Remarque és Arnold Zweig könyvei mellé. [...] [A tüzértiszt] Egy azok közül, akik 1956. őszén határainkon sereglettek és már kezdtek visszaszivárogni, hogy újból kitűzzék nemesítmerüket, elfoglalják hitbizományaikat és berendezzék úri kaszinóikat.*”⁸⁰ Megjegyezhetjük, hogy 1958-ban még javában zajlott a megtorlás, és ez hatással volt az irodalomkritikai tevékenységre is. A Sallai könyveiről szóló óvatos kritikák rendre elismerték az emlékek ébrentartásának szükségességét, a megélt borzalmak hiteles megjelenítését, de gyakran hiányolták a karakterek művészi ábrázolását.

Sallai 1945 márciusában egy szovjet teherautóból kiszállva érkezett vissza Budapestre, és hamarosan a rendőrségnél kezdett dolgozni.⁸¹ 1948-ban a rendőrségtől a honvédséghez került, előbb őrnaggyá, majd alezredessé léptették elő, és ezzel a rendfokozattal nyugdíjazták.⁸² Tanúként és nyomozóként is részt vett háborús és néppellenes büntettekkel vádolt személyek elleni eljárásokban, például a tanulmányunkban részletesen vizsgált Toronyi Károly századparancsnok perének előkészítésében is közreműködött. A kesztyűs gyilkos alakja egész életében kísértette, eleinte vele álmodott – legalábbis ezt írta 1982-ben, egy visszaemlékezésében –, és műveinek is visszatérő szereplője maradt.⁸³ Állítása szerint a pártiskolai képzés segítette leküzdeni az ellene és mások ellen táplált zsigeri gyűlöletét, és a bosszú primer kiélése helyett magasabb, elvontabb szinten feldolgozni a történeteket. Kérdés, hogy a háború után közvetlenül, rendőrként ez mennyire sikerülhetett. Amikor élete vége felé, 1979 májusában interjút adott, az újságírói záró kérdésre („*Milyen érzéssel gondol vissza erre a pokoli időszakra, most, 35 év után?*”) adott válasza a nem múló indulatára utalt: „*Még mélyebb indulattal a fasizmus mindennemű megnyilvánulása iránt.*”⁸⁴

== Befejezés

A munkaszolgálatos élményirodalom felkent szerzői haláluk után eltűntek az emlékezetből. Ehhez nyilvánvalóan hozzájárult az 1989–1990-es rendszerváltás, ami az előző rezsimmel politikailag túlságosan elköteleződött szerzőket óhatatlanul

80 == F. Á.: Egy Horthy-százados naplója Sallai Elemér: Utolsó napok. *Élet és Irodalom*, 1958. május 2. 8.

81 == Nevét feltehetően még ebben az évben változtatta meg Salamonról Sallaira.

82 == Személyi rendeletek. *Honvédségi Közlöny*, 1948. március 10. 102.

83 == Részletek Sallai Elemér *Ki a bűnös?* című készülő emlékiratából. *Új Élet*, 1982. augusztus 15. 1–2. (Tudomásunk szerint a mű nem készült el vagy jelent meg.)

84 == *Dunántúli Napló*, 1979. május 28. 5.

diszkreditálta. A holokausztemlékezet általános megelégnkülése, az új irodalmi narratívák elterjedése még inkább háttérbe szorította e korai, más „nyelven” írott feldolgozásokat. A szerzőkkel együtt a műveikben megjelenített egyszerű gyilkosok nevét is elfelejtették, és már csak a történeti szakirodalomban lelhetünk nyomukra. Az olykor kegyetlen és pszichopatologikus jegyeket viselő, olykor cinikus és megvesztegethető katonatisztek alakja azonban valószerű, és máig él a holokausztirodalomban.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.2.1 Operatív kartonok

II/1 4. doboz Sallai Elemér op. karton

3.1.2. Munka dossziék

M-30841, „Pesti Péter”

M-37478 „Xavér”

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-87858 Dr. Toronyi K. vizsgálati dosszié

V-61743 Molnár Tibor és társa elleni vizsgálati dosszié

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

Budapesti Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok

XXV.I.a 477/1945 Szabó Gyula és társai ellen indult

népbírósági per iratanyaga

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Gazdasági Levéltár, Magyar Államvasutak Igazgatósága, bizalmas jelzésű iratok (1888–1949)

MNL OL Z 1524-62928/1942.

MNL OL Z 105947-62928/1942.

=== Hivatkozott irodalom ===

Bibó, 1984

Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Szerkesztette: Hanák Péter. Gondolat, Budapest. 135–294.

Deák, 1998

Deák István: Elnyomás vagy megtorlás? 2000, 3. sz. 6–10.

Fazekas, 1979

Fazekas György: *Miskolc – Nyizsnij-Tagll – Miskolc*. Magvető, Budapest.

Fazekas, 1983

Fazekas György: A krasznogorszki antifasiszta iskolán. *Honvédségi Szemle. A magyar néphadsereg központi folyóirata*, II. sz. 95–98.

Geyer, 1958

Geyer Arthúr: *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája 1945–1958*. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest.

Karsai, 1962

Karsai Elek: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön”. *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon, I.* Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest.

Kisantal, 2020

Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Kronosz, Pécs.

Lévai, 1946

Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyarországi zsidóság szenvedéseiről*. Officina, Budapest.

Major, 1988

Major Ákos: *Népbíráskodás, forradalmi törvényesség*. Minerva, Budapest.

Novák, 2022

Novák Attila: Párbeszéd? Zsidó-keresztény (katolikus) közeledési kísérletek az 1960-as évek Magyarországon – az állambiztonsági dokumentumok tükrében. *Regio*, 4. sz. 68–91.

Pető, 2021

Pető, Andrea: *The Forgotten Massacre. Budapest in 1944*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin.

Rozett, 2013

Rozett, Robert: *Conscripted Slaves: Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Yad Vashem, Jerusalem.

Sallai, 1979

Sallai Elemér: *Mozgó vesztőhely*. Magvető, Budapest.

Sands, 2020

Sands, Philippe: *Kelet–nyugati utca. A népirtás és az emberiség elleni büntett fogalmának eredetéről*. Park, Budapest.

Vas, 1980

Vas Zoltán: *Viszontagságos életem*. Magvető, Budapest.

Verő–Rákos (szerk.), 2008

Verő Gábor – Rákos Imre: A munkaszolgálat katonai-politikai arculata.

In *Munkaszolgálat a Don-kanyarban*. Szerkesztette: Verő Gábor – Rákos Imre.

Ex Libris, Budapest.

Zsadányi, 1947a

Zsadányi Oszkár: Nyilatkozatok, szakvélemények, bírálatok a hároméves tervről.

In *Újjáépítő magyarok. Az országépítés két esztendeje*. Szerkesztette: Gál György

Sándor. Kossuth, Budapest. 526–756.

Zsadányi, 1947b

Zsadányi Oszkár: A Szovjetunió szerepe Magyarország felemelkedésében.

In *A harmincéves Szovjetunió*. Szerkesztette: Lányi Viktor. Corvina, Budapest.

252–259.

Zsadányi, 2017

Zsadányi Oszkár: *Mindenki szolgája*. Scolar, Budapest.

Zsolt, 2015

Zsolt Béla: *Kilenc koffer*. XXI. Század Kiadó, Budapest.

==== Sajtó ====

Dunántúli Napló / Új Dunántúl, 1945–1948

Dunántúli Népszava, 1945

Élet és Irodalom, 1958

Fényszóró, 1945

Hídfeő, 1967

Hadtörténelmi Közlemények, 2004

Honvédségi Közlöny, 1948

Igaz Szó, 1947

Magyar Vasut és Közlekedés, 1936

Szabadság, 1945–1948

Új Dunántúl, 1945–1948

Új Élet, 1957–1983

Kulcsszavak

=====

*holokauszt, zsidóság,
háborús és népellenes bűncselekmények,
történelmi emlékezet*

***/ Captain Toronyi: the figure
of a forced labor battalion's
commander in the memoir literature
and in the contemporary official
documents /***

The article aims to compare the different representations of a cruel commander of Jewish Hungarian forced laborers serving in the occupied parts of the Soviet Union in 1942-43. His infamously dehumanizing practices – including seating sick forced laborers naked on the snow in subzero temperature – made him a perfect fit for becoming a regular character of postwar Jewish Hungarian memoir literature. He even made it to István Szabó's award winning movie "Sunshine". The article points out the differences between the image of this mentally unstable man as it is captured in the contemporary official documents and in the cold-blooded mass murderer character drawn up by memoir authors. In addition, we highlight some tendencies in the background of these authors and try to place them within the network of the post-war Jewish community and/or the communist establishment.



Lieber Eszter. Budapest, 1955.

DokuForte / Róna Róbert

===== Zombory Máté =====

/// **A halottnak hitt visszatér**

Mivel foglalkozott Lévai Jenő 1957 és 1960 között?

Lévai Jenő (1892–1983) népszerű újságíró, lapszerkesztő és könyvkiadó a háborút követő néhány évben az antifasiszta koalíciós kormány megbízásából számos dokumentumkötetet publikált a vészorszakról.¹ Azonban alig néhány évvel a karrierje 1948-as második csúcspontját követően ismét ellehetetlenült. Bár 1951-ben elkerülte a kitelepítést, így a lakásában működő magánarchívuma² megmaradt, történeti dokumentációs munkát nem tudott végezni. 1953-ban kis híján belekeveredett az állambiztonsági szolgálatok „Péter Gábor és bandája” néven elhíresült belső tisztogatásaiba.³ Lévai nem egyszerűen elszigetelődött a holokauszt történeti dokumentációjának nemzetközi hálózatától az 1950-es évek közepére, hanem a világpolitikai fejlemények miatt maga a hálózat is szétesett. Paradox módon azonban a hidegháborús dinamika, amely korábban mérsékelte a náci bűnök iránti érdeklődést, az 1950-es évek második felében megeremtetette a dokumentálásuk iránti társadalmi és politikai igényt – és ezzel Lévai közéletbe való visszatérésének politikai feltételeit is.

== Egy hosszabb külföldi tanulmányút előzményei

1952 augusztusában Malkiél Grünwald, magyar származású jeruzsálemi lakos szétküldte levelezőlistája tagjainak röpiratsorozata aktuális számát. Kijelentései ezúttal

1 == Ez a tanulmány a szerző Lévai Jenőről szóló készülő monográfiája egyik fejezetének rövidített változata. Köszönöm Bódi Lóránt, Bohus Kata és Kovács András értékes észrevételeit, javaslatait, Dési János, Jablonczay Tímea, Kékesi Zoltán, Jasmin Söhner és Werner Renz iratokhoz való hozzáférésben nyújtott segítségét. A tanulmány alapjául szolgáló kutatást a Fondation pour la mémoire de la Shoah és az EHRI Conny Kristel Fellowship támogatta.

2 == Lévai archívuma, amelyet özvegye 1983-ban az MTA TTI-nek adományozott, elvezett. A kilencvenes évek elején a megmaradt anyagokról Stark Tamás történész állított össze egy listát, amire, mivel csak az angol fordítás áll rendelkezésemre, a továbbiakban The Lévai Collection címmel Stark-leltárként fogok hivatkozni.

3 == Neve szerepel az ügy részeként készült, 1953. március 1-én keltezett Őrizetbevételei javaslaton, ÁBTL 2.1. - VII/13-g (V-101890/6-a) (vizsgálati dosszié Jacobson ügyben).

a címlapokra kerültek. Grünwald súlyos kollaborációs vádakkal illette a szintén magyar származású Kasztner Rezső egykori kolozsvári újságírót, Izrael földjének Munkáspártja (Mapai) tagját, a kereskedelmi és ipari miniszter szóvivőjét. A háború alatt Kasztner egy budapesti informális cionista szervezet, a Budapesti Segély-és Mentőbizottság (Vaada) képviselőjeként szerepet játszott a többek között Adolf Eichmannal folytatott „vért áruért” tárgyalásokban, amelyek során az ss-tiszt felajánlotta, hogy 10 000 teherautóért és további árukért cserébe elengedi a még nem deportált magyarországi zsidókat. Mint ismert, Kasztnernek 1944 nyarán végül 1684 embert sikerült vonaton áttelepítenie a bergen-belseni koncentrációs táborba, ahonnan a csoport egy része decemberben valóban semleges területre, Svájcba került.⁴ Az izraeli főügyész javaslatára a kormány rágalmozás miatt eljárást indított Grünwald ellen. Az „Izrael kormányának főügyésze kontra Malkiel Grünwald” elnevezésű per 1954-ben kezdődött, és a védőügyvéd, Shmuel Tamir stratégiájának eredményeként hamarosan Kasztner háborús szerepének megítélése körül forgott. A per Grünwaldot felmentő ítélete Kasztner ellen szólt, aki Benjamin Halevi bíró hírhedt kijelentése szerint „eladta a lelkét az ördögnek”. A Kasztner-perként elhíresült ügy mélyen megrázta az izraeli közvéleményt. 1957. március 3-án Kasztner a nyílt utcán agyonlőtték, így nem érhetette meg a következő évben a Legfelsőbb Bíróság ítéletét, amely minden vádpontban tisztázta a nevét.⁵

Az 1955. júniusi elsőfokú ítélet Magyarországon is visszhangot keltett. Egy Kasztner háborús tevékenységéről szóló állambiztonsági jelentés, mely azon a hamis állításon alapult, hogy a cionista ügyvéd a Budapesti Zsidó Tanács tagja volt, Rákosi Mátyáshoz is eljutott.⁶ Az 1944-es budapesti náci–cionista tárgyalásokról szóló magyar dokumentumok iránt jelentős nemzetközi kereslet mutatkozott a „Kasztner-perrel” összefüggésben. Nemcsak a tel-avivi szovjet nagykövetség vezetője és az Izraeli Kommunista Párt (Maki) képviselői kértek Magyarországtól potenciálisan leleplező, a cionizmust és az izraeli kormányt kompromittáló dokumentumokat,⁷ hanem a per vádlottjának védőügyvédje is.⁸ Tekintettel arra, hogy a magyar hatóságok nem találtak semmilyen használható levéltári anyagot az ügyben,⁹ nem kizárt, hogy Lévai külföldi kiküldetése összefüggött a náci–cionista tárgyalásokról szóló, potenciálisan kompromittáló dokumentumok iránti megnövekedett kereslettel.

4 = = Bauer, 1994.

5 = = Az eljárásról lásd Porat, 2019: 149–161.; Weitz, 2011. Az ügy utóéletéről lásd Olosz, 2022.

6 = = MNL OL M-KS 276-65-184. Jelentés. Dr. Kasztner Rezső volt magyarországi zsidó tanácsstag ügye. Budapest, 1955. augusztus 9.

7 = = MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-006326/2-1955 (11.d.). Feljegyzés: Anyagkérés a Kasztner perhez, Tel-Aviv, 1955. augusztus 12.

8 = = MNL OL, XIX-J-1-j-Izrael-30/c-006326/4-1955 (11.d.). S. M. Tamir levele a tel-avivi magyar követségnek, 1955. november 5.

9 = = Uo. Veres János a tel-avivi magyar követségnek, 1955. december 26.

Az államvédelem nyomozótisztjeivel szemben Lévai a háború alatti zsidóüldözések szakértője volt, akinek kapcsolatai vannak – vagy legalábbis voltak – azokkal, akik további bizonyító erejű anyagokhoz adhattak hozzáférést. Lévai jelen volt, amikor Kasztner 1946-ban a bázeli 22. cionista kongresszuson bemutatta a mentőbizottságról szóló jelentését, aminek egy példányát megszerezte, sőt hazatérve leadta azt az „illetékes hatóságoknak”.¹⁰ Lévai a háborút követő néhány évben kutatásokat végzett a mentőakciókról¹¹ és a Magyarországról történő deportálások elleni svájci sajtókampányról.¹² A háború alatti mentések két kulcsfigurája, Carl Lutz, 1942 és 1944 között Svájc budapesti alkonzulja, illetve Georges Mantello (Mandel György), 1942 és 1945 között Salvador genfi konzulátusának első titkára, Lévai legértékesebb svájci kapcsolatai közé tartozott.¹³

Lévai 1957. május 5-én kelt, Halmi József izraeli újságírónak írt levelében a Kasztner-ügyről kért tájékoztatást.¹⁴ Érdeklődött, hogy megjelentek-e a per iratai, illetve, hogy vannak-e róla sajtótudósítások; meg kívánta tudni, Kasztner özvegye, valamint Biss Andor és Krausz Miklós élnek-e még, s ha igen, mi a címük. Mind Biss, a Segély- és Mentőbizottság tagja, mind Krausz, a budapesti Palesztina Hivatal vezetője, a magyarországi náci megszállás koronatanúi voltak. Lévai emellett arra kérte Halmit, hogy „küldené meg nekem néhány olyan könyv címét, ami azóta megjelent, – bármely nyelven, – és foglalkozott az én témakörömmel: *Zsidósors Európában*”. Kéréseit azzal indokolta, hogy újból felcsillant a remény, hogy legutolsó könyve megjelenhet ivritül és németül. „Szeretném kijavítani könyvemet, ha és ahol kellene” – írta. Cserébe felajánlotta segítségét mindenben, és megígérte, hogy magyar könyveket küld, amelyekre Halminak szüksége lehet. Nagyjából ugyanebben az időben Lévai írt Londonba a Zsidó Világkongresszus európai részlege igazgatójának, Siegfried Rothnak is, hogy támogatást kérjen könyve kiadásához.¹⁵ Roth, aki maga is Budapesten élte túl a háborút, 1946-ban segítségére volt Lévainak a magyar zsidóság veszteséglistájának összeállításában.¹⁶

10 == Lévai Jenő: „Utóhang a bázeli cionista kongresszushoz”. *Magyar Nemzet*, 1947. január 18. 5.

11 == Ld. Lévai, 1946b; 1946c; illetve 1947. január 25-én induló cikksorozatát a *Képes Figyelő*-ben.

12 == Lévai, 1948b.

13 == Lutzról lásd Tschuy, 2002; Mantellóról lásd Kranzler, 2000. Kranzlerről érdemes megjegyezni, hogy átveszi Lévai 1968-as német nyelvű Mantello-könyvének téziseit (az 1948-as magyar nyelvű változatot nem ismeri), és azokat sajátjaként tünteti fel. Így prezentálhatja a könyvét a történészek által elhanyagolt és „majdnem teljesen elfeledett” események nagyszabású felfedezéseként (idézet a XXIII. oldalon).

14 == YVA O.38-279, 33. Lévai Halminak, 1957. május 5.,

15 == MILEV, Benoschofsky Ilona hagyaték, 1. doboz, Iratcsomó 8, XIX-278/8, 1–6. Siegfried Roth Benoschofsky Ilonának, 1957. július 15.

16 == Lévai, 1948a: 469., 179. lj.

Melyik könyvére gondolhatott Lévai? Utolsó könyve Magyarországon *Zsidósors Európában* címmel 1948 végén jelent meg. Erre utalhat a Halminak tett témamegjelölés, illetve az is, hogy ekkortájt a Kiadói Főigazgatóság Lévai e munkáját igyekezett terjeszteni külföldön. Azonban 1958. október 7-én a „Kultura” Könyv- és Hírlapkereskedelmi Vállalat képviselője sajnálattal vette tudomásul, hogy a torontói székhelyű Forum Books könyvkiadó nem tud nagyobb tételt megrendelni ebből „az egyébként igen érdekes könyvből”.¹⁷

Lévai szempontjából a Kasztner-ügy jelentős aspektusa Joel Brand (Brand Jenő) emlékiratainak 1956-os megjelenése volt. A budapesti Mentőbizottság egykori vezető tagja a „Kasztner-per” koronatanúja volt, és az eljárás, illetve az akörrül zajló nyilvános vádaskodások arra késztették, hogy saját maga mondja el történetét. De nem csak Brand könyve járult hozzá a zsidók elleni náci népiirtás iránti közérdeklődésben bekövetkezett fordulathoz az 1950-es évek közepén. Megemlíten-dők Léon Poliakov és Josef Wulf 1955-ben és 1956-ban megjelent dokumentumkö-tetei, valamint Gerald Reitlinger 1953-as *Final Solution*-jének 1956-ban kiadott né-met fordítása is.¹⁸

Azonban Lévai visszatérésének feltételei között a könyvekénél jóval jelentő-sebb szerepet játszott egy ugyancsak az 1950-es évek közepén indult nyugatnémet bírósági ügy. 1956-ban Frankfurtban a Hesseni Államügyészségen tizenhárom nyu-gatnémet állampolgár ellen indult büntetőeljárás.¹⁹ A kerületi bíróság november 24-én elfogatóparancsot adott ki többek között Adolf Eichmann és a megszállt Magyarországon működő helyettese, Hermann Krumej ellen.²⁰ Hermann Krumejt 1957. április 1-jén tartóztatták le először, ami visszhangot keltett a nemzetközi és a hazai sajtóban egyaránt. Ekkorra, 1957 tavaszára Hansernst Grabert, az ügyben nyomozó bírósági tanácsos már hozzáfért az 1944-es budapesti zsidóüldözésekről szóló, akkoriban elérhető legfontosabb szakirodalomhoz. Az úgynevezett Kasztner-jelentés, Reitlinger könyve és Brand emlékiratai mellett birtokába jutott Lévai *Black Book*jának²¹ is.²² Október végére a nyomozóhatóság eljutott Georges Mantellóhoz mint lehetséges tanúhoz.²³ December 4-én Grabert telefonon felhívta Mantellót, hogy tanúvallomásra kérje fel. Mantello beleegyezett, és emellett tájékoztatta Gra-

17 == MNL OL XIX-I-21-a Általános iratok (1952–1989), 51. doboz, 37. tétel, Levelezések (1959).

18 == Reitlinger, 1956; Poliakov–Wulf, 1955; 1956; Weissberg, 1956.

19 == Renz, 2015.

20 == HHStA, Abt. 461, Nr. 33532 (Bd. II d.A.), Bl. 1968–169. Haftbefehl des Amtsgerichts (AG) Frankfurt am Main vom 24.11.1956.

21 == Lévai, 1948c.

22 == HHStAW, 461, 33534, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 4, Bl. 554. Grabert Kos-soynak, 1957. május 8.

23 == HHStAW, 461, 33537, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 7, Bl. 1119. Verfügung.

bertet Lévaíról mint lehetséges és készséges tanúró, aki akkoriban Bázelen tartózkodott.²⁴

Lévai Mantello segítségével tudott Svájcba utazni, aki saját pénzéből biztosította számára a svájci vízum megszerzéséhez szükséges devizaösszeget.²⁵ Mantello révén kapcsolatba került Graberttel és a frankfurti nyomozóhatósággal,²⁶ és a párizsi Kortárs Zsidó Dokumentációs Központban (CDJC) tett rövid utazás után 1957. december 17-én Lörrachban, a svájci–nyugatnémet határon, eskü alatt vallomást tett Hermann Krumej ellen.²⁷ A nyomozás számára lehetséges tanúk nevét és tartózkodási helyét is megadta, viszonzásul pedig valószínűleg hozzájutott nyomozati anyagok másolatához.²⁸

= = = Visszatérés a halálból

1957. december 6-án egy német–francia zsidó hetilap, a bázeli *Jüdische Rundschau Maccabi* jelentette be címlapján ünnepélyes hangnemben Lévai visszatérését: „*A náci korszak Európa-szerte ismert szakértője, Lévai Jenő többéves szünet után a múlt héten visszatért Bázembe.*” A cikk rövid összefoglalót adott Lévai Svájccal kapcsolatos tevékenységéről. Kiemelte jelenlétét az 1946-os bázeli cionista kongresszuson, és felhívta az olvasók figyelmét a *Zsidósors Európában* (1948), valamint a *Black Book* (1948) című könyveire. A meg nem nevezett szerző, valószínűleg Adrien Blum főszerkesztő, idézte a „közismert író, akit már halottnak hittek a nyugati világban”. Lévai a maga részéről tudományos okokkal indokolta látogatását: időközben az övéin kívül több könyv is megjelent a náci korszakról, így elérkezettnek látta az időt, hogy régi beszámolóit átdolgozza az új bizonyítékok fényében. Lévai történészként, a szemtanúval ellentételezve mutatta be magát. „*Arra törekszem, hogy azok, akik segítők és mentők voltak a vészben, megkapják az őket megillető becsületbeli helyüket, míg mások, akik jogosulatlan érdemeket követelnek maguknak, a valódi szerepükre korlátozzák magukat*” – nyilatkozta. Az utóbbi kitétel elsősorban Joel Brandra vonatkozott, akinek 1956-ban megjelent könyve Lévai szerint ellentmond a „*dokumentumértékű bizonyítékoknak*”. A svájci lap címlapján Lévai kifejtette, hogy véleménye szerint az emberek túl nagy jelentőséget tulajdonítanak Brand és társai tevékenységének, és túl-

24 = = HHStAW, 461, 33538, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 8, Bl. 1279–80. Grabert Lévainak (Hotel Schweizerhof, Basel), 1957. december 5.

25 = = HHStAW, 461, 33538, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 8, Bl. 1318. Mantello Grabertnek, 1957. december 16.

26 = = „*Bizony az Ön kezdeményezésének köszönhető, hogy [Lévai] svájci jelenlétének híre eljutott ide*” – írta Grabert Mantellónak 1958. január 6-án. HHStAW, 461, 33538, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 8, Bl. 1344.

27 = = Uo. Bl. 1320–1335.

28 = = *The Lévai Collection* (Stark-ileltár), Box 3. Part of investigative material on Krumej and Hunsche, about 30 items, photocopies of 20x25 cm size, 1957, in German.

értékelik Kasztner Rezső szerepét. Majd hozzáfűzte: „*Hamarosan több nyelven megjelenő munkámban eredeti dokumentumok felhasználásával ezekkel a problémákkal is foglalkozni fogok, és helyesbíttem J. Brand állításait.*”

Ugyanebben az újságcikkben Lévai „*személyes megjegyzésként*” megemlítette Léon Poliakov és Joseph Wulf *Das Dritte Reich und die Juden* (1955) című könyvét, amelyhez az interjú napján fért hozzá. Nehezményezte, hogy a szerzők több fejezetet és fényképet átvettek az ő 1949 előtti könyveiből anélkül, hogy a forrást megjelölték volna. Ráadásul Poliakov és Wulf Raoul Wallenberg eltűnésével kapcsolatban úgy említette őt, mint „*a kommunista Lévai Jenő*[t, aki] *a szovjet verziót veszi át*”.²⁹ Figyelemre méltó, hogy Lévainak nem önmagában a kommunista megjelöléssel volt baja: „*De engem »kommunista Lévai Jenőnek« nevezni teljesen pontatlan. Ezt a megjelölést nem tartanám becsületsértésnek, ha megfelelné az igazságnak.*” A kommunista jelzőt arra hivatkozva utasította vissza, hogy „*mindig is a történelemírás érdekelte*”, nem pedig a politika.³⁰

Ez a két állítás, egyrészt, hogy ő objektív történész a szubjektív tanúval szemben, másrészt, hogy munkásságát plagizálták, a későbbiekben is központi helyet foglalt el Lévai nyilvános megnyilatkozásaiban. Az 1957. december 13-án a bázeli lapban megjelent első saját cikke, alcíme szerint „*Dr. Kasztner, Brand és társai szerepének objektív elemzése*”, a szerzőt „*képzett történészként*” pozicionálta.³¹ A plágium vádja hangsúlyos eleme volt az 1957. december 27-én ugyanott megjelent írásának, amelyben Lévai kritikát fogalmazott meg a párizsi Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékművéről és az ahhoz kapcsolódó zsidó dokumentációs központról (CDJC), ahova 1957 decemberében tett látogatást. Míg az emlékművet támogatta, a kutatóintézet élesen bírálta. Azt állította, hogy a dokumentációs központ nagyon szegényes anyaggal rendelkezik Magyarországról, és a birtokukban lévő fotók az ő *Black Book*-jából származnak. A francia intézet nem hagyta válasz nélkül ezt a vádat.³²

Lévai féltékeny akkurátussága feltehetően nem pusztán nácizmusból fakadt. Tudni kell, hogy az 1948-ban Zürichben megjelent *Black Book*, amely világszerte ismertté tette a nevet, Lévai 1946-os *Fekete könyve*³³ alapján készült. A kötetet a magyar Külügyminisztérium megrendelésére és költségén nem Lévai állította össze, hanem a fordító, Lawrence P. Davis.³⁴ És jöllehet egyes új részeket betoldottak

29 == Poliakov–Wulf, 1955: 419.

30 == Erinnerung aus einer Schreckenzeit. *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1957. december 6. 1.

31 == Jenő Lévai: Hätte man 60000 ungarische Juden vor den Nazi-Gaskammern retten können? *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1957. december 13. 1–2.

32 == Léon Czertok, a CDJC titkára reakcióját és Lévai arra adott viszontválaszát lásd: *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1958. február 7. 2.

33 == Lévai, 1946a.

34 == MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–64, 1277/2/1947 és 1536/2/1947, 118. d. „Fekete könyv” angolnyelvű kiadásából példányok megrendelése.

az angol változatba Lévai 1948-as szintézise, a *Zsidósors Magyarországon* alapján, az angol kötet alapvetően továbbra is a szerző 1946-os tudását és szemléletét tükrözi. A Lévai által visszatérésekor többször hangoztatott kíváncsi, hogy szeretné kijavítani művét, feltehetően e saját kiadástörténettel függ össze. A szerző igyekezett visszavenni az ellenőrzést a saját munkája felett.

Míg Lévai egy zsidó lapban nem-kommunistaként mutatkozott be, néhány nappal később nem zsidóként jelent meg a nyugatnémet nyomozóhatóságok előtt. A Hermann Krumey ellen 1957. december 17-én tett, már említett eskü alatti tanúvallomásaiban íróként, illetve a háború első éveiben ismert újságíróként mutatkozott be, aki a „zsidó lapként” engedélyezett *Képes Családi Lapok* szerkesztése révén alakított ki szorosabb kapcsolatot a zsidó közösséggel.³⁵

Ugyanakkor a jelenkor-történelem bizonyos politikai vonatkozásai nagyon is lényegesek voltak az „objektív tudós” számára. Lévai 1958. január 3-án a Német Szövetségi Köztársaságról (NSZK) számolt be a *Jüdische Rundschau Maccabi* hasábjain. Még ha csak a határállomásra engedték is be, hogy tanúvallomást tegyen, szükségét érezte, hogy megossza az országról szerzett benyomásait. A szöveg első részében Lévai a zsidó temetők megrongálásával kapcsolatban adott hangot megdöbbenésének. Az egyetlen magyarázatot e képtelenségre abban találta meg, hogy az NSZK-ban „*egyesek lelkében még 12 év után is ott mérgezik a goebbelsi propaganda*”. Úgy érvelt továbbá, hogy még ha a fiatalságot önmagában nem is érinti e mérég, mégis az ifjúság azok kezében van, akik „*állandó veszélyt jelentenek a demokráciára*”. Bizonyítékként pedig ismertette az antiszemita tanár, Ludwig Zind nagy port kavaró ügyét, amelyről a *Der Spiegel*-ben olvasott.³⁶ Lévai a mérgező Goebbels-propaganda problémáját eredendően politikai jellegűnek látta. „*Nem lepett meg, hogy Nyugat-Németországban zsidógyűlölők és gyilkosok szabadon garázdálkodnak, hogy ilyen személyek állami pozíciókban vannak, de az igenis meglepett, hogy 1957-ben egy német miniszterium nem tartja az ilyen bestiákat »állandó veszélynek a gyermekekre«.*” Lévai mély ellentmondást látott abban, hogy az NSZK-ban 10 000 német márkát ajánlottak fel a zsidó temető vandáljainak felkutatásában való közreműködésért, miközben hivatalban hagyták „*ugyanazokat a vandálokat*”.

Lévai cikkének második része „*Régi magyarországi »ismerősök« Nyugat-Németországban*” címmel a „*náci mérég*” problémájának másik aspektusával foglalkozik. Utazásának egyik oka az volt, írja, hogy az előző évben olyan hírek jutottak el hozzá, hogy a Magyarországról félmillió zsidót deportáló és megölő tömeggyilkosok és bűntársaik még mindig szabadlábon vannak az NSZK-ban, sőt némelyikük még jómódú is, és nyugdíjas. Lévai felsorolta a náci megszállás magyarországi képviselőit, különös tekintettel azokra, akik elkerülték az igazságszolgáltatást: zede-

35 == Lásd Zombory, 2018.

36 == Israel wird ausradiert. *Der Spiegel*, 1957. december 17. <https://www.spiegel.de/politik/israel-wird-ausradiert-a-7bd80041-0002-0001-0000-000041760111>

tő ss-tisztek (Otto Winkelmann), Eichmann különleges egységének tagjai (Hermann Krumej, Otto Hunsche vagy Franz Novak), a gazdasági fosztogatásban tevékenykedők (például Kurt Becher), a német külügyminisztérium emberei (mindenekelőtt Edmund Veessenmayer). „Mind[ezek] a Magyarországon tevékenykedő személyek nem katonák voltak, hanem tömeggyilkosok és segítők, illetve rablók” – fogalmazott. Cikke végén Lévai külön figyelmet szentelt három személynek, gondosan megjelölve a német társadalomban 1957-ben betöltött szerepüket: Krumej Frankfurt mellett élő gyógyszerész, Hunsche papírgyáros, Becher pedig brémai nagykereskedő, aki Izraellel is üzletel.³⁷

Magyarországra visszatérve, alig két nappal azután, hogy a svájci lapban a nyugatnémet politikát mérgező Goebbels-propagandáról értekezett, Lévai írt Grabertnek, hogy kiegészítse vallomását.³⁸ További részleteket közölt és javításokat eszközölt, illetve biztosította a bírósági tanácsost, hogy kész részt venni minden további kihallgatáson vagy szembesítésen, amennyiben a nyugatnémet bíróság gondoskodik a vízumáról. Továbbá tájékoztatta Grabertet, hogy kihallgatásáról hivatalos jelentést készített a magyar hatóságoknak, amelyben kérte, hogy minden olyan feljegyzést és anyagot bocsássonak rendelkezésére, amelyre a nyugatnémet nyomozóhatásnak később szüksége lesz. Ugyanakkor egy magyar sajtócikkben közölte, hogy a Krumej-ügyben való közreműködését jelentette az igazságügyi miniszter első helyettesének, kérve a magyar igazságszolgáltatás támogatását.³⁹ Lévai tehát közvetítő szerepet próbált vállalni a két állam között. Grabertnek írt levelét a következőkkel zárta: „Ismételten hangsúlyozni kívánom, hogy engem kizárólag az igazság tisztázásának célja vezérel, és a vétkesek megbüntetésében segítséget kívánok nyújtani a német igazságszolgáltatásnak.”⁴⁰ Lévai valóban elkötelezte magát az eljárás segítése mellett. Levelezésben maradt a nyomozást végző bírósági tanácsossal, tanúkat ajánlott, és megosztotta azok elérhetőségét, sőt tárgyi bizonyítékokat is küldött Frankfurtba. Amikor nem volt biztos abban, hogy Grabert megkapta-e egyik levelét, magánúton lépett kapcsolatba a bírósági tanácsossal, sőt megkérte Adrien Blumot, hogy járjon közben az érdekében a frankfurti hatóságoknál.⁴¹ Blum ezt meg is tette „alkalmazottunk, Lévai Jenő úr” érdekében.⁴²

37 == Kurzer Besuch in der Bundesrepublik. Eindrücke von einer kurzen Reise von Jenő Lévai (Budapest, z. Zt. in Westdeutschland). *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1958. január 3. 1.

38 == HHStAW, 461, 33538, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 8, Bl. 1362–3. Lévai Grabertnek, 1958. január 5.

39 == Lévai Jenő: Ötszázézer magyar zsidó életét kéri számon Frankfurtban SS Obersturmbannführer Hermann Krumejn. *Új Élet*, 1958. szeptember 1. 4.

40 == HHStAW, 461, 33538, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 8, Bl. 1362-3. Lévai Grabertnek, 1958. január 5.

41 == HHStAW, 461, 33539, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 9, Bl. 1563. Lévai Grabertnek, 1958. március 15.

42 == Uo. Bl. 1582. Blum Grabertnek, 1958. március 19.

Újságírói szempontból a frankfurti büntetőeljárás szinte kimeríthetetlen forrást nyújtott Lévai számára egy olyan témához, amely a szélesebb közönséget is érdekelte. Grabert engedélyét kérte, hogy a Krumej-ügyről publikálhasson, amit meg is kapott azzal a kéréssel, hogy cserébe küldje el Frankfurtba a publikációit. Ennek megfelelően a svájci–franciaországi kutatóútjához kapcsolódó utolsó újságcikke a *Jüdische Rundschau Maccabi* című lapban a Krumej-ügyben tett hozzájárulásának részletes leírása volt 1958 májusában.⁴³ Beszámolója szerint Krumejt „titokzatos nyugatnémet körök ösztönzésére” engedték szabadon, és nincs remény arra, hogy valaha is bíróság elé állítsák. Lévai úgy ábrázolta magát, mint a nyomozás megkerülhetetlen közreműködőjét, aki átlendítette az eljárást a holtpontra. Ellentétben azzal, ami történt, Lévai azt állította, hogy a *Jüdische Rundschau Maccabi* című újságban közölt cikkei miatt kereste meg a nyomozóhatóságot. Valójában Grabert még a publikáció előtt felvette a kapcsolatot Lévaival, aki egy értékes bázeli kapcsolatának, Mantellónak köszönhetően, hogy felkérték tanúskodni.

Míg Adrien Blum zsidó lapja dicsérte Lévai újbóli megjelenését a nemzetközi szinten, addig a magyar cionista diaszpóra kifejezetten ellenségesen szemlélte a fejleményt. A Buenos Aires-i székhelyű *Hatikva* című folyóirat 1958 februárjában ismertette Lévai első újságcikkét. „Bázelban váratlanul felbukkant a régi magyarországi asszimiláns zsidóság egyik legpatinásabb képviselője, Lévai Jenő »zsidómagyar« publicista – a zsidó-magyarizmus tanának klasszikus híve és terjesztője.” A szerző, Fischer László emlékeztetett arra, hogy Lévaikat, aki másokkal együtt „behódolt a magyar kormányzónak és lakójainak”, a háborúban „keserves csalódás érte: évtizedeken át hamis ígét terjesztettek, mert arra állították be a magyar-zsidóságot, hogy boldogulásának egyetlen lehetősége a beolvadás, illetve magyarrá vedlés”. Felháborodva idézte Lévai 1942-es lojalista kijelentéseit, és rámutatott a folytonosságra Lévai gondolkodásában. Fischer szerint Blum, a svájci szerkesztő egyszerűen nem ismerte az általa publikált cikk szerzőjét, illetve múltbeli tevékenységét, különben nem adott volna számára teret. „Mi azonban jobban ismerjük a magyar zsidóság viszonyait és éppen ezért egészen más véleményen vagyunk. Tudjuk, hogy a magyarországi jisiv pusztulásában nemcsak a horthysták és nyilasok bűnösök, hanem bizonyos tekintetben a »zsidómagyarok« is, akik helytelen politikát folytattak, félrevezették fajtestvéreiket – mert a beolvadás hasisával kábították lelküket...”⁴⁴

1958. január 31-én, tehát nem sokkal Budapestre való visszatérése után, a Haza-fias Népfrent országos napilapja, a *Magyar Nemzet* is hírt adott Lévai „hosszabb külföldi tanulmányútjáról”, illetve arról, hogy Nyugat-Németországban tanúvallomást

43 = = Jenő Lévai: Frankfurt am Main: Aktennummer 4a Js. 586-56. *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1958. május 9. 2.

44 = = L. F.: Meg lehetett volna menteni hatszázezer magyar-zsidót a gázkamrától? *Hatikva*, 1958. február 28. 1.

tett Hermann Krumey „*hírbedt tömeggyilkos*” ügyében.⁴⁵ A cikkben Lévai beszámolt az újonnan előkerült dokumentumokról és arról, hogy ezúttal „*a Magyarországon szerepelt »ismerősök« egész sorát*” sikerült Nyugat-Németországban felfedeznie. Ezek felsorolása követi a *Jüdische Rundschau Maccabi* január 3-i cikkét, azzal a kiegészítő felhívással, hogy jelentkezzenek a tanúk, és segítsék a nyugatnémet hatóságokat az eljárásban. Tekintettel az ügy iránti hidegháborús politikai érdeklődésre, a *Neues Deutschland* hivatalos keletnémet pártorgánium budapesti tudósítója két nappal később áttekintette a *Magyar Nemzet* cikkét.⁴⁶

Lévai a magyar sajtónyilvánosságba „A náci fasizmus történetéhez” című írásával tért vissza, amely 1958 márciusában jelent meg a *Népszabadságban*, a Magyar Szocialista Munkáspárt központi napilapjában. Lévai úgy mutatta be magát, mint aki „*a náci fasizmus dokumentumainak felkutatását, feldolgozását és elemzését végzi*”, és nyilvános megszólalását azzal indokolta, hogy a nemrég birtokába került dokumentumok új megvilágításba helyezik a nácizmust és annak céljait. A cikk első része a Harmadik Birodalom fajelméletét tárgyalja, és azt, hogy milyen szerepet szántak a magyaroknak a náci új világtrendben. Ezután rátért az el nem múlt múlt problémájára: „*a nácizmus okozta nyugtalanság még ma sem ült el*”, „*Európa és a világ még mindig e szörnyű lidércnyomás súlya alatt vergődik*”. Lévai ennek két okát nevezte meg: egyrészt „*fennáll az a társadalmi rend, amely a hitlerizmust kitenyészette*”, másrészt „*Hitler és bűntársai »átnevelési« akciója a német nép viszonylag széles rétegeit megfertőzte*”. A második érv ismerős a bázeli folyóirat hasábjairól, akárcsak a fasizmus nyugat-németországi jelenlétére hozott példák: a Zind-ügy, a megrongált temetők és Krumey (név említése nélkül) szabadon bocsátása. Az írás második része, amely másnap jelent meg, hosszú és részletes listát közölt a Nyugat-Németországban szabadlábban lévő háborús bűnösökről. A példák nem korlátozódnak a magyar történelemre, a lista összeurópai léptékű.

E programadó cikk jelentős újdonsága, hogy kapitalizmus és fasizmus összefüggései mellett hangsúlyt fektet a fasizmus imperialista jellegére: „*A náci lépésről lépésre fokozták a zsidóüldözést, amíg végre Wann[s]enben megszületett az »Endlösung«, a »végső megoldás«: a zsidó faj kiirtásának végrehajtási módja. De mindez, ismétlem, csak eszköz volt a tervezett »nagy cél« megvalósítására: a világ újjárendezésére, meghódítására.*” Ennek megfelelően a cikk kiemeli a náci fasizmus lidércnyomásának gazdasági aspektusát: „*...hatalmon a fajgyűlöletet és a német nép fennsőbbségét hirdetőik vannak. Továbbra is támogatják őket ugyanazok a külföldi és belföldi nagykapitalisták, akik Hitleréket hatalomra segítették és finanszírozták, akik csak nyertek*

45 == Újabb dokumentumok a náci magyarországi rémuralmáról. *Magyar Nemzet*, 1958. január 31. 2.

46 == SS-Mörder unter Bonner Schutz. Von unserem Budapester Korrespondenten Werner Kolmar. *Neues Deutschland*, 1958. február 2. 5.

*a háborún és a halottak millióin s ma is az állig felfegyverzetségekben látják a profit biztosításának legjobb módját.*⁴⁷

Ígéretéhez híven Lévai elküldte a cikket (a *Magyar Nemzet* 1958. január 31-i számával együtt) a frankfurti ügyészre. Figyelemre méltó módon azonban egy olyan, kissé módosított változatban, amely a *Kanadai Magyar Munkás* című hetilapban is megjelent.⁴⁸ A frankfurti vizsgálati dossziéba került *Népszabadság*-szám tehát tartalmilag nem egyezik az ugyanazon a napon Magyarországon terjesztett *Népszabadság*-számmal. Ennek oka feltehetően a nyugati emigrációnak szóló sajtótartalmak feletti különös gondoskodásban keresendő.

Az egymást követő és egymással összefüggő svájci, franciaországi és nyugat-németországi utazások 1957 végén fordulópontot jelentettek Lévai pályafutásában. Nemzetközi láthatóságot, kapcsolatokat és a történeti, illetve sajtóforrásokhoz való hozzáférést biztosítottak a számára. Az ezekhez a kutatóutakhoz kapcsolódó nyilvános szereplései már jól tükrözik Lévai visszatérése utáni közéleti tevékenységének egymással összefüggő, oly jellemző aspektusait: a történetírást, az igazságszolgáltatást és a hidegháborús politikát. A könyvének javítása és aktualizálása melletti elkötelezettség, a Krumey elleni nyomozáshoz való hozzájárulás és az NSZK politikai kritikája egyaránt összetevői voltak elhivatottságának. A frankfurti büntetőeljárás-hoz való hozzájárulása a vizsgált ügyek egyidejű nyilvánosságra hozatalával párosult. A volt náciknak a szövetségi köztársaság közéletében való, erkölcsileg felháborító jelenléte, illetve az ezzel kapcsolatos botrányok, az ezekben rejlő hidegháborús ideológiai potenciál mind lehetőséget kínáltak Lévai számára a nemzetközi és hazai publikálásra.

A náci fasizmus történetéről szóló 1958. márciusi cikkével Lévai a történeti dokumentációra támaszkodó antifasiszta aktivistaként tért vissza a magyar nyilvánosságba. Amikor egy-egy esemény történt, például Krumey újbóli letartóztatása, Lévai beszámolt a sajtónak, általában a *Magyar Nemzet*ben vagy a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete által kéthetente, majd hetente megjelentetett felekezeti lapban, az *Új Élet*ben. Lévai végül ismét közéleti szerepre tett szert. Egy évtizeddel karrierje második csúcspontja, 1948 után ismét a náci korszak szakértőjévé vált a magyar pártállami szereplők és a nemzetközi nyilvánosság számára. Tevékenysége a korábbiakkal egyezően antifasiszta maradt és továbbra is a történeti dokumentáción alapult, de egyúttal arra irányult, hogy egyes, náci múlttal terhes közéleti személyeket nyilvánosan lejárasson. Ez a hangsúlyeltolódás a hidegháború által meghatározott, a korábbiaktól eltérő nemzetközi politikai kontextusból fakadt.

47 = = Jenő Lévai: A náci fasizmus történetéhez. *Népszabadság*, 1958. március 28. 2.; ill. 1958. március 29. 5.

48 = = Lévai Jenő: A náci fasizmus történetéhez. *Kanadai Magyar Munkás*, 1958. május 1. 4–5.

== Lévai sajtóhadjárata

Az NSZK „újrászfizálódását” támadó keletnémet kampányok, melyek a „német kérdéshez” kötődő hidegháborús státuszversengés jegyében⁴⁹ történeti dokumentációkra támaszkodva igyekeztek bizonyítani a Hitler–Adenauer-folytonosságot,⁵⁰ igazi keresletet támasztottak nemcsak a német, de az egykor náciák megszállta területek archívumaiból származó iratok iránt is.⁵¹ A kampányokat az 1954-ben létrehozott Német Egység Bizottsága (*Ausschuss für Deutsche Einheit*, ADE) koordinálta,⁵² különösen pedig Albert Norden, a Német Szocialista Egységpárt (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*, SED) Központi Bizottságának, 1958-tól a Politikai Bizottságának a tagja. Az első nagy propagandaoffenzíva az NSZK ellen 1957-ben indult, és az igazságügyben szolgáló egykori náciák felkutatásán és tetteinek bemutatásán alapult. Ez volt az ún. vérbírák-kampány.⁵³ A második nagy kommunista kampány Theodor Oberlándert, a kitelepítettek, menekültek és háborús áldozatok szövetségi miniszterét vette célba 1959-ben. A legfőbb vád az volt ellene, hogy Lvov/Lviv náci megszállásának részeként (Oberländer a Nachtigall zászlóalj, a Wehrmacht ukrainai hadosztályának tanácsadó tisztje volt) összeállított egy listát a helyi egyetem kivégzendő professzorairól, és nem sokkal később végrehajtotta a mézárálást.⁵⁴ A kampány végül abban csúcspontot ért el, hogy a keletnémet legfelsőbb bíróság 1960 áprilisában távollétében életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte Oberlándert. A pert követő nyugatnémet tiltakozások miatt a miniszter 1960. május elején lemondott.⁵⁵

Az NDK-ban nagy sikerként ünnepelt Oberländer-akció jelentős hatással volt a Német Szocialista Egységpárt „Nyugat-politikájának” későbbi intézkedéseire. Nem sokkal a per befejezése után Norden az Állambiztonsági Minisztérium (*Ministerium für Staatssicherheit* – Stasi) vezetőjétől, Erich Mielkétől követelte a további nyugatnémet minisztereket terhelő dokumentumok szisztematikus felkutatását.⁵⁶ A Stasi ezt követően kampányok sorozatát indította el. Ezek közül az egyik, az Aktion Henker a „nyugati zóna rendőrségének fasiszta személyzete” ellen irányult.⁵⁷ Egy másik,

49 == Zombory, 2019.

50 == Lemke, 1993; Leide, 2005.

51 == Weinke, 1999: 570. skk. A magyar hatóságok 1959-ben átadtak egy listát azokról a NSZK-ban hivatalban lévő személyekről, akik 1938 és 1944 között a budapesti követségen dolgoztak. Lásd PAAA MfAA A16299. Siehe Zibelius (Presseabteilung, MfAA) Helmernek (MfAA II. Eur. Abt.), 1960. június 8.

52 == Amos, 1999: 258–67.

53 == Weinke, 2002: 76–82.; Miquel, 2004: 23–81.

54 == Vö. Finder–Prusin, 2018: 227–241.

55 == Wachs, 2000.

56 == Leide, 2005: 77–78.

57 == Uo. 79.

az Aktion Naziamarilla 1960 nyarán indult, és olyan „*bonni politikusok*” leleplezését célozta, mint Hans Globke vagy Gerhard Schröder.⁵⁸

Az Oberländer-kampány idején, 1959 végén Lévai is széles körű sajtókampányba kezdett, melyben a kitelepítési miniszteren kívül több más vezető nyugatnémet politikust is pellengérré állított, náci múltjának magyar vonatkozásait tárva fel. A dolog előzménye, hogy az *Új Élet* novemberi és decemberi számában három írást közölt Hermann Krumej magyarországi tetteiről.⁵⁹ A bevezető jegyzet szerint a szerző nemrég tért vissza egy újabb külföldi kutatóútról az egykori ss-tiszt elleni új bizonyítékokkal (Lévai e külföldi kutatóútjának részletei nem ismertek). A következő számban Lévai Theodor Oberländerert választotta célpontnak. A szerkesztői jegyzet az új sorozatot a korábbi cikkek folytatásaként vezeti be, amely olvasói levelek alapján indult. Ahogy a cikksorozat címe jelzi, Lévai az Oberländer-ügy „*magyar vonatkozásait*” taglalta a nyugat-németországi „*náci tömeggyilkosok összefogásának*” részeként. Legfontosabb vádpontja szerint a nyugatnémet miniszter érintett volt az 1941. augusztusi kamenyec-podolszkiji mészárlásban. A sorozat utolsó részében Lévai részletesen kitért a magyar vonatkozások későbbi aspektusaira. Egyrészt az összeesküvés jegyében rámutatott a magyarországi népi német mozgalom egykori vezetői és az Oberländer-minisztérium között fennálló kapcsolatokra, másrészt összefüggésbe hozta Krumejt a miniszterrel, amikor azt állította, hogy előbbi üldözött szudétanémetként anyagi kártérítést kapott utóbbtól. „*Azt hisszük, ezzel megadtuk a választ azoknak az olvasóinknak, akik Krumej bűnlajstromát ismertető cikksorozatunk után csodálkozva kérdezték, hogyan lehet ez a gyilkos szabadlábon? Úgy, ahogy Oberländer miniszter lehet, ahogy több, mint 1000 náci vérbíró ma is aktív igazságügyi szolgálatban áll, ahogy ss- és Gestapo-tisztek újból, elsősorban kerülnek figyelembe, ha állásokat kell a nyugatnémet rendőrség soraiban betölteni.*” Anélkül, hogy a Norden-féle bizottságot megemlítené, Lévai itt egyetlen mondatban az ADE három kampányára utalt: „*vérbírák*”, Oberländer és „*Henker*”.⁶⁰

Egyelőre nem világos, pontosan milyen kapcsolatban volt Lévai az Oberländer-kampányt levezénylő keletnémet bizottsággal. Mindenesetre a miniszter elleni fő vádjait az ADE-kampány során közzétett 12 vádpont kiegészítéseként tette közzé. A keletnémet bizottság a maga részéről átvette „a híres magyar történész, Lévai Jenő” vádjait és terjesztette azokat az 1960-ban kiadott Oberländer-ellenes „*Barna könyv*” című brosrájában.⁶¹ Lévai maga sem csinált titkot a kampányban játszott szerepé-

58 == Weinke, 1999: 570.

59 == Lévai Jenő: Hermann Krumej bűnlajstromáról. Egy „berlini kereskedő” igazi portréja. *Új Élet*, 1959. november 1. és 15., december 1.

60 == Lévai Jenő: Náci-tömeggyilkosok összefogása Nyugat-Németországban. Az Oberländer-ügy magyar vonatkozásai. *Új Élet*, 1959. december 15., 1960. január 1. és 15.

61 == ADE, 1960: 137.

ből. Rendszeresen hivatkozott az ADE sajtótájékoztatóira és kiadványaira, és a „Bar-na könyvben” való szereplésére is.⁶²

Láthatóan tudatosan törekedett arra, hogy visszanyerje nemzetközi ismertsé-
gét. Erre a nemzetközi visszhangja révén az Oberländer-kampány kiváló lehetősé-
get kínált. Leleplező cikkeit több, a náci idők történelmével és igazságszolgáltatásá-
val foglalkozó intézménynek elküldte. Így Walter Bartel, a kelet-berlini Deutsches
Institut für Zeitgeschichte igazgatója is kapott egy példányt, cserébe pedig felaján-
lotta *Dokumentation der Zeit* című bulletinjük számait.⁶³ Cikksorozatának második
darabját Lévai a nemzetiszocialista bűnököt vizsgáló állami igazságügyi hatóságok
ludwigsburgi Központi Hivatalának (*Zentrale Stelle*) is elküldte.⁶⁴ Erwin Schüle
igazgató komolyan vette a cikk állításait, azaz nem söpörte félre holmi kommunis-
ta propagandaként. Ehelyett engedélyt kért a baden-württembergi igazságügyi mi-
nisztériumtól, hogy felvehesse a kapcsolatot a cikk szerzőjével, hogy anyagot kér-
jen a Kamenyec-Podolszkijban a zsidók ellen elkövetett bűncselekményekről. Az,
hogy Lévai az *Új Élet*ben közölt cikkével megkereste a nyugatnémet Központi Hi-
vatalat, mutatja, hogy komolyan gondolta az abban megfogalmazott vádakat. Mint
ahogyan az is, hogy előszeretettel tett nyilvános utalásokat a keletnémet kommunis-
ták antifasiszta akcióira, átvéve azok állításait. Mindez azt a feltételezést támasztja
alá, hogy valójában egyetértett azzal az általános céllal, hogy az NSZK-ban levasz-
szák a volt nácikat, és nem csupán az érvényesülés vágya vezette, vagy az, hogy a párt-
vezetés az együttműködést visszatérésének előfeltételül szabta.

Az Oberländer-leleplezéseknek köszönhetően Lévai nemzetközi, főként keleti
blokkbeli ismertsége jelentősen megnőtt. A *Berliner Zeitung* címlapján külön-külön
ismertette Lévai első két cikkét, a *Neues Deutschland* pedig átvette a vádat, amit
Kamenyec-Podolszkijjal kapcsolatban fogalmazott meg.⁶⁵ Az *Új Élet* áttekintése
szerint a berlini *Der Morgen* és a *Leipziger Volkszeitung* is terjesztette Lévai vádjait
a nyugatnémet miniszter ellen, csakúgy, mint a lengyel, a csehszlovák és a szovjet
sajtó.⁶⁶ A berlini rádió három alkalommal is foglalkozott azokkal, Lévaival inter-
jút készítettek, kerekasztal-beszélgetésre hívták meg, rádió-előadást tartott.⁶⁷

62 == Lévai Jenő: Göbbelstől tanult propaganda-fogások a nyugat-német kormányban.
Új Élet, 1960. május 1.

63 == Bundesarchiv DC 201/209. Bartel Lévainak, 1960. január 27.,

64 == Zentrale Stelle, Generalakten 9–12 („Ungarn”). Schüle a baden-württembergi igaz-
ságügyminisztériumnak, Entwurf, 1960. január 12.

65 == Oberländer wütete in der Ukraine. *Berliner Zeitung*, 1959. december 30. 1.; Ober-
länders Bande füllte Bombentrichter mit Ermordeten. Enthüllungen über Blutbad
von Kamenez-Podolsk. *Neues Deutschland*, 1959. december 30. 2.; Neue Blutspuren
Oberländers. *Berliner Zeitung*, 1960. január 5., 1.

66 == Lásd a szerkesztői megjegyzést Lévai befejező cikkéhez: *Új Élet*, 1960. január 15.
3. és február 15. 3.

67 == Lásd az Oberländer-cikksorozat nemzetközi hatását taglaló rövidhírt: *Új Élet*,
1960. február 1. 6.

Az így keletkezett nemzetközi visszhang hullámain Lévai újabb és újabb közszerelőket leleplezett le. Erre a sorsra jutott Otto Bräutigam külügyminisztériumi tisztviselő, Kurt Krummholz nyugat-berlini rendőrtiszt és Eberhard Taubert, a „pszichológiai hadviselés” védelmi minisztériumi tanácsadója is.⁶⁸

1960. május 1-jén a sajtókampány utolsó cikke „*Göbbelstől tanult propaganda-fogások a nyugat-német kormányban*” címmel Hans Globkét célozta.⁶⁹ Konrad Adenauer kancellár államtitkára és kabinetfőnöke már majd egy évtizede viták kereszttüzében állt a nyugatnémet belpolitikában, az ADE 1956-ban adta ki ellene első broszúráját.⁷⁰ Lévai beszámolója szerint Globke hívő náci párttag volt (valójában elutasították felvételi kérelmét a pártba), aki jogtanácsosként a Harmadik Birodalom Belügyminisztériumában dolgozott, és a Wilhelmstrasse-perben később elítélt Wilhelm Stuckart belügyi államtitkárral együtt írta a nürnbergi törvényeket, számos más faji törvény és rendelet mellett.⁷¹ Lévai itt fogalmazta meg a legemblemikusabb vádat Globke ellen. Carl Ludwignak az 1933 és 1945 közötti svájci menekültpolitikáról szóló könyve alapján⁷² rámutatott Globke felelősségére a zsidó birodalmi állampolgárok útlevelének „J” betűvel való megjelölésében. Magyarázatot adva cikke címére, Lévai azt állította, hogy Globkét nevezték ki az NSZK-ban újonnan létrehozott információs politikai munkáért felelős koordinációs hivatal élére, és „ez az új intézmény megfelel a Göbbelsi propagandaminisztériumnak”.

„*Cikksorozatunkat Oberländer miniszter leleplezésével kezdtük*”, zárta Lévai az 1959 végén elkezdett antifasiszta leleplezések sorát, és azzal büszkélkedett, hogy a nyugatnémet miniszter elleni bizonyítékai helyet kaptak a „Barna könyv”-ben is. Bár sajtóhadjáratát a nemzetiszocializmusban érintett, szabadlábban és még mindig pozícióban lévő közéleti személyiségek elleni támadásként keretezte, a cikksorozat egészének hatósugara jóval szélesebb volt. Ahogy láttuk, az Oberländer elleni támadást Lévai szervesen összekapcsolta Krumej esetével. A Globke-cikk után követ-

68 == Lévai Jenő: „Der Fall Bräutigam” Tömeggyilkos kitüntetés Nyugatnémetországban. *Új Élet*, 1960. február 1. 3.; „Der Fall Krummholz” Nyugatberlini rendőrségi vezető – Magyarországon nyilvántartott háborús főbűnös c. cikkhez. *Új Élet*, 1960. február 15. 3.; Kik szervezték meg a világ minden részén az antiszemita kilengéseket. *Új Élet*, 1960. március 1. 1–2.; A németországi antiszemita világszervezet egykori magyar csatlósai Méhely Lajostól – Endre Lászlón át – Horthy Miklósig. *Új Élet*, 1960. április 1. 5.; A film a hitleristák hazugsághadjáratának szolgálatában. Hogyan készült a »Jud Süß«, a »Der ewige Jud« és a többi náci »műalkotás«? *Új Élet*, 1960. április 15. 1.

69 == *Göbbelstől tanult propaganda-fogások a nyugat-német kormányban*. *Új Élet*, 1960. május 1. 3.

70 == ADE, 1956.

71 == A Globke elleni kampány valóságtartalmáról és benne Lévai szerepéről lásd Söhner–Zombory, 2022.

72 == Ludwig, 1957: 120.

kező első publikációja pedig Adolf Eichmann elfogásáról szólt.⁷³ Az 1959 november és 1960 májusa közti nyilvános állásfoglalásaiban tehát egyenes vonal húzódik Krumejtől Oberländeren és Globkén keresztül Eichmannig. A holokausztról szóló történeti kutatás (így Krumej esetében) és az NSZK közszereplőinek lejáratása a kommunista vezetésű antifasiszta kampányokban való részvétel révén láthatóan nem két különálló területe volt Lévai közéleti tevékenységének.

Lévai 1957-es visszatérésének jelentős részét képezte a nemzetközi sajtóhoz és könyvpiachoz való hozzáférés. Az ADE különböző kiadványain és sajtókonferenciáin keresztül, amelyek 1956 eleje óta terjesztették az antifasiszta vádakát, kapcsolatba tudott lépni az NSZK-ellenes kampányokkal, és megismerhette a fő célpontokat, akik ellen további vádakkal tudott szolgálni nagyrészt a magyar történelemmel kapcsolatban. Lévai nem egyszerűen megismételte a SED vádjait, hanem történelmi dokumentumokkal támasztotta alá, illetve egészítette ki azokat, hogy nagyobb súlyt adjon nekik. Minden valószínűség szerint Lévai közvetlen kapcsolatban állt a Norden-féle bizottsággal, tekintve, hogy mennyire tájékozott volt. Akár így volt, akár nem, mindenesetre hozzá tudott férni minden szükséges információhoz a nyugatnémet „neofasizmus” főszereplőiről. Nyilvános megszólalásai arról tanúskodnak, hogy az ADE-vel való kapcsolata explicit és támogató volt. Ugyanakkor a keletnémet állambiztonsággal való együttműködésére utaló nyom nem található a Stasi-levéltárban.⁷⁴

Minden valószínűség szerint Lévai nemcsak a zsidó népiertás egykori elkövetőinek büntetőjogi felelősségre vonásával értett egyet, hanem készségesen támogatta azt a politikai ügyet is, hogy a kompromittált személyeket távolítsák el a közszolgálatból. Más szóval, nem a keletnémet vagy a magyar kommunista vezetés (ez utóbbi leginkább az események után kullogott) készítette vagy kényszerítette arra, hogy részt vállaljon az NSZK-t lejárató antifasiszta kampányokban. Az NSZK-t bíráló megállapításai, melyek szerint a nyugatnémet állampolgárok tudatában még mindig mérgez a goebbelsi propaganda, egy bázeli független zsidó lapban jelentek meg először, amelyre sem a keletnémet, sem a magyar pártnak nem volt ráhatása. Később éppen Lévai lesz az, aki a kommunisták számára ideológiailag rendkívül értékes svájci lap szerkesztőjét kapcsolatba hozza a magyar külügy képviselőivel. A keletnémet külügy pedig a magyaroktól értesül majd a kapcsolatáról, akik a keletnémetekkel való együttműködés jegyében ajánlották fel azt az Eichmann-üggyel összefüggésben. Hasonlóképpen, Lévai kapcsolatfelvétele a nyugatnémet központi nyomozóhatósággal valódi antifasiszta elkötelezettségét bizonyítja. Bár szándékai az utókor

73 == Lévai Jenő: Elfogták Adolf Eichmann náci tömeggyilkost. *Népszabadság*, 1960. május 25. 5.

74 == Lévai neve nem szerepel a 2021-ben Német Szövetségi Levéltárba tagozódott korábbi Stasi Levéltár (BStU) nyilvántartásában. Susan Lüdecke (BStU) közlése a szerzőnek 2018. május 2-án, ref. sz. 5711 /18Z.

számára nem megismerhetők, az biztos, hogy többször adta jelét mind a keletnémet, mind a nyugatnémet hatóságokkal való együttműködési készségének. Elkötelezettsége bár antifasiszta volt, nem volt kommunista. Hihetünk a visszatérését bejelentő, *Jüdische Rundschau Maccabi* által idézett szavainak, melyekkel tényszerű és nem ideológiai alapon utasította el a kommunista címkét. Nem kommunista antifasizmusa főként abban különbözött a hivatalos ideológiától, hogy Lévai mindig történelmi szempontból érvelt, a fasizmus magyar vonatkozását helyezve előtérbe, nagy hangsúlyt fektetve az antiszemitizmusra.

= = Az el nem készült nagyszabású könyv

Lévai visszatérésének meghatározó eleme volt, hogy szeretett volna visszailleszkedni a zsidó népiértés szakértői és tanúi nemzetközi hálózatába. Meglévő kapcsolatait gondosan felelevenítette, és újakat épített ki: személyes kapcsolatai voltak Svájcban és az NDK-ban, intézményi kapcsolatai Frankfurt am Mainban, Kelet-Berlinben (nemcsak a sajtó, hanem a Deutsches Institut für Zeitgeschichte is), Párizsban (CDJC), Varsóban (Zsidó Történelmi Intézet) és Jeruzsálemben (Jad Vasem). Lévai felvette a kapcsolatot Reitlingerrel is, hogy kijavítsa a brit szerző hibáit a *Final Solution* Magyarországról szóló fejezetében.⁷⁵ Végül sikerült elérnie a „vért áruért” tárgyalások koronatanúit, Bisst és Brandot is, akikkel levelezésbe kezdett.⁷⁶ „Témájának” tanúi és szakértői, illetve a körülöttük intézményesülő dokumentációs műhelyek voltak Lévai nyilvános állásfoglalásának hivatkozási pontjai; ezek alkották a csomópontjait annak a nemzetközi hálózatnak, amelybe Lévai megpróbált visszatérni. Pozíciója legközelebb talán Hermann Langbeinéhoz állt,⁷⁷ aki 1959. május 11-én Frankfurtban felvette a kapcsolatot magyar kollégájával a Hermann Krumey és társai ellen folytatott nyomozás kapcsán.⁷⁸ Lévai történelmi érdeklődése és ambíciója azonban megkülönböztette őt Langbeintől.

Számos jel utal arra, hogy Lévai valóban új könyvön dolgozott. Egy állambiztonsági informátornak 1959 márciusában azt mondta, hogy „*az eddigieknél nagyobb jelentőségű könyvön dolgozik*” a fasiszta zsidóüldözés tárgyában, amely többek között Jeruzsálemben fog megjelenni, nem marxista megközelítéssel.⁷⁹ Egy másik, 1959 áprilisában kelt jelentés szerint Lévai „*egy új, 6 kötetes munkán dolgozik, amit Párizsban és Jeruzsálemben fog megjelentetni. Szoros kapcsolatban áll ezekkel az intézményekkel annál is inkább, mert szerinte itt Magyarországon már nincs ilyen*

75 == Lévai, 1966: 17–18.

76 == The Lévai Collection (Stark-Ieltár), Box 7. Jenő Lévai's correspondence with Andor Biss (West Berlin) and Joel Brand (Zurich) on Rudolf Kasztner's Jewish rescue operation, „Blood for Goods”-talks with Eichmann, summer 1944.

77 == Stengel, 2012.

78 == AT-OeStA/AVA Nachlässe NZN E/1797 Langbein, Hermann, Depot (18.05.1912–24.10.1995). Hermann Langbein Lévainak, 1959. május 11.

79 == ÁBTL 3.1.2. M-37478. 147. „Xavér” jelentése, 1959. március 13.

természetű kiadványokra szükség, azért, mert értesülése szerint a Párt álláspontja az, hogy az ilyen kiadványok megjelenése antiszemitizmust szülne.”⁸⁰ Lévai ezek szerint a CDJC-vel és a Jad Vasemmel is tárgyalt könyve kiadásának ügyében.⁸¹ A jelentéshez fűzött megjegyzés szerint az állambiztonság „operatív céllal” végzett vizsgálata megállapította, hogy Lévai valóban útlevélért folyamodott, hogy Izrael-be utazhasson a kiadványról szóló tárgyalások céljából.

Vajon milyen könyvön dolgozott Lévai az 1950-es évek végén? Munkája tétje feltehetően a világhírű *Black Book* korrekciója lehetett: egy hasonló jellegű kiadvány, amely megfelelően tükrözi szerzője tárgyi tudását, szerepfelfogását és szakmai, illetve politikai szemléletét. Mivel Lévai irattára elveszett, e munka szellemiségére csak közvetett bizonyítékok alapján következtethetünk. Eichmann-könyve kéziratának 1960. szeptemberi keltezésű előszavában, melyben a „hitleri fasizmus történetével” 1925 óta (tehát személyes üldöztetését jóval megelőzően) foglalkozó kutatóként mutatja be magát, a következőket írja: „Készülő nagyszabású főművem, melynek ideiglenes címe: »A müncheni bölcsőtől a berlini sírig« lényegileg a Horthy-fasizmus korszakát foglalja magában: Magyarország részvételét tárgyalja a náciizmus nagy összekülvésében a Szovjet-nép és annak rendszerével, a kommunizmussal szemben.”⁸² Közli továbbá, hogy a könyvet a Jad Vasem számára készítette elő, amikor felkérést kapott egy Eichmannról szóló dokumentumkötetre. Így a kézirat anyagából mindent kiválogatott, ami Eichmannra vonatkozott, amit aztán félretett.

A nagyszabású mű azonban soha nem jelent meg. A Lévai-gyűjteményről a kilencvenes évek elején Stark Tamás által készített leltárban három olyan cím szerepel, amely erre a munkára utalhat.⁸³ Ezekből messzemenő következtetéseket nem tudunk levonni, azonban annyit talán igen, hogy Lévai csakúgy, mint az Eichmann-könyv előszavában, a fasizmus magyarországi történeteként határozta meg témáját, ami Horthy Miklós kormányzó ellenforradalmi rendszerét jelentette, különös tekintettel az antiszemitizmusra. Szigorúan véve tehát érdeklődése középpontjában nem a náciizmus állt, hanem a fasizmus tágabb fogalma, egészen pontosan annak magyar változata, amit Horthy-fasizmusnak nevezett.

80 == ÁBTL 3.1.2. M-21589. „Doktor” jelentése, 1959. április 9.

81 == E kapcsolatoknak sajnos egyik intézmény irattárában sincs nyoma.

82 == MNL OL XXXII-10, 13. tétel. Lévai Jenő könyvének kézírata az Eichmann-ügy magyar vonatkozásairól (1960). Mivel a politikailag érdekes részeket kiemelték, itt a kézirat egyes részei találhatóak: Előszó, Bevezetés, I. rész, II. rész.

83 == The Lévai Collection (Stark-leltár). Box 1, Editor’s report on the book, At the Munich cradle, 196? [pontos évszám nem ismert]; Box 5, Jenő Lévai: *Szegedtől Auschwitzig. Negyedszázad a náci-fasizmus nyomása alatt* (From Szeged to Auschwitz. A Quarter Century under Nazi-Fascist Pressure), book manuscript, about 140 pp.; Box 11, Lévai Jenő: *Szegedtől Auschwitzig* (From Szeged to Auschwitz), book manuscript, about 1000 pp.

Könyvpublikálásra Lévainak végül azt követően nyílt lehetősége, hogy 1960. május 23-án Ben Gurion izraeli miniszterelnök bejelentette Eichmann elfogását.⁸⁴ Együttműködése a Külügyminisztériummal 1960 nyarán újraindult és később is meghatározó maradt. 1948 utáni első könyve *Eichmann Magyarországon* címmel 1961-ben jelent meg angol, német és francia nyelven annak a külpolitikai stratégiának a részeként, amelyet a Magyar Népköztársaság az Eichmann-ügyben követett.⁸⁵ Lévai tudományos munkássága az 1960-as években elválaszthatatlan maradt közéleti tevékenységének igazságügyi és politikai vonatkozásaitól.

= = Lévai megvalósult fő műve: az archívum

Mivel a hesseni államügyész Mantello kezdeményezésére kereste meg Lévait, amikor az már Bázelen tartózkodott, valószínűtlen, bár nem lehetetlen, hogy Lévai a Krumej elleni büntetőeljárásban kapcsolatban utazott külföldre 1957-ben. Utazása mögött egy, a zsidó népirtás történeti dokumentálásával foglalkozó magyar intézmény állhatott. Melyek jöhetnek szóba?

A háborús bűnökkel kapcsolatos történelmi dokumentáció legfőbb szerve Magyarországon is a Belügyminisztérium volt.⁸⁶ Svájci útjakor Lévai legfeljebb alkalmi kapcsolatban állhatott a politikai rendőrséggel. „*Lévai Jenő volt újságíró személyével operatív célból foglalkozunk, és hálózati úton tanulmányozás alatt tartjuk*” – jegyezte meg Sránkó András rendőrszázados „Doktor” fent idézett, 1959. áprilisi jelentésével kapcsolatban. Ebből arra következtethetünk, hogy legalábbis addig Lévai nem volt hálózati személy. Ugyanakkor tekintve, hogy a háborús bűnügyek nyomozati anyagait, így a népbírósági aktákat a BM irattárában őrizték, Lévainak előbb-utóbb szüksége volt valamilyen kapcsolatra ahhoz, hogy hozzáférhessen az archív anyagokhoz.

Ahogy láttuk, a Külügyminisztérium sem jöhet szóba, mivel együttműködésük Lévaival csak 1960 nyarán, a *Black Book* minisztériumi publikálása után 12 évvel indult újra.

Támogató intézményként jön szóba természetesen az Állami Egyházügyi Hivatal felügyelte egyesített izraelita hitközség, a Magyar Izraeliták Országos Képvisellete (МІОК), a „zsidó ügyekben” illetékes szerv a pártállami Magyarországon. A hitközségen az 1950-es évek második felében szintén újraindult a zsidó népirtás történelmi dokumentációja. Az Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékműve Világbizottságának 1956. júniusi felkérésére a МІОК országos anyaggyűjtésbe kezdett a párizsi székhelyű intézmény állandó kiállítása érdekében.⁸⁷ Ennek a gyűjtésnek a folyamánként

84 == Magyarország szerepéről az Eichmann-ügyben lásd Zombory, 2022.

85 == A könyv történetét lásd Zombory, 2021.

86 == Zombory, 2022.

87 == Erről a nagyszabású nemzetközi antifasiszta együttműködésről lásd Kékesi-Zombory, 2021.

adták ki Geyer Arthur hiánypótló művét *A magyarországi fasiszmus zsidóüldözésének bibliográfiája, 1945–1958* címmel.⁸⁸ A МЮК-hoz köthető talán még fontosabb történeti dokumentációs munka Karsai Elek történész és Benoschofsky Ilona, a Zsidó Világkongresszus (World Jewish Congress, WJC) egykori magyarországi titkára, 1963-tól a budapesti Zsidó Múzeum igazgatója irányításával bontakozott ki. *Vádirat a náciizmus ellen: dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez* címmel indítottak dokumentumkiadvány-sorozatot, amelynek első két kötete 1958-ban, illetve 1960-ban jelent meg.⁸⁹ A kiadást a Claims Conference anyagilag támogatta, a történelmi dokumentációs munka a nyugatnémet jóvátétellel összefüggésben indult meg.⁹⁰

A Magyar Országos Levéltár munkatársaként Karsai már korábban is közreműködött a Horthy-rendszerrel kapcsolatos különböző dokumentumgyűjtemények kiadásában, így *A fasiszta rendszer kiépítése és a népnymor Magyarországon, 1921–1924* (1956) című kötetben. Ehhez a címhez hasonlóan az első *Vádirat*-kötet mottója is jól példázza a hitközségen folyó történeti dokumentáció koncepcionális keretét: „*Ez a sorozat a magyarországi fasiszmus üldözöttei és áldozatai közül a zsidók sorsát idézi. Félelmetes volt a szenvedés és a veszteség felejthetetlen. De nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a bűnt utoléri a büntetés, mert egyetlen nép vagy közösség sem élhet szabadság, emberség és béke nélkül.*”⁹¹

A központi fogalom a fasiszmus, amelynek Magyarországon is megvan a maga története. Az antifasiszta konceptualizációban az áldozatok különböző kategóriáit anélkül veszik figyelembe, hogy azokat morális hierarchiába rendeznék vagy a mártíromság egyetlen absztrakt kategóriájába gyömöszölnék.⁹² A zsidók sorsa, ahogy a mottó fogalmaz, szörnyű szenvedés és felejthetetlen veszteség volt. E felhívás nem egyszerűen erkölcsi, hanem büntetőjogi igazságszolgáltatást követel, amelynek jelentősége messze túlmutat egy adott nemzetten. A történelmi dokumentációnak ez az antifasiszta kerete nagyon hasonlít ahhoz, amelyet Lévai éppen ebben az időben használt. Megjegyzendő, hogy Benoschofsky szintén publikált a Krumei-ügyről az *Új Élet*ben, mivel Grabert nyilvánvalóan a Budapesti Zsidó Hitközséggel is felvette a kapcsolatot.⁹³

Ugyanakkor Lévai kapcsolata a zsidó hitközséggel korántsem magától értetődő. Amikor a Zsidó Világkongresszus londoni irodájához fordult segítségért könyve kiadásához, Siegfried Roth, noha lehetőséget látott abban, hogy Lévai cserébe végezzen levéltári kutatásokat a WJC számára, mégis szükségét érezte, hogy bizal-

88 == Geyer, 1958.

89 == Benoschofsky–Karsai (szerk.), 1958; 1960.

90 == Jablonczay, 2022.

91 == Benoschofsky–Karsai (szerk.), 1958.

92 == Lásd Kékesi–Zombory, 2021.

93 == Dr. Benoschofsky Ilona: Tanúk vagyunk mindannyian! Még egyszer: a Krumei-ügy. *Új Élet*, 1958. október 1. z.

masan ellenőrizze a zsidó hitközség Lévaihoz fűződő viszonyát. Megkérte Benoschofsky Ilonát, hogy tájékoztassa arról, hogy Lévai megbízása a zsidóüldözéssel kapcsolatos történelmi munkával nem zavarja-e meg a London és Budapest közötti kapcsolatokat.⁹⁴

Bár Benoschofsky Rothnak adott válaszát nem ismerjük, azt tudjuk, hogy nem volt nagy véleménnyel Lévaíról. A „Xavér” fedőnéven leadott, már idézett állambiztonsági jelentésben így írt 1959 tavaszán: *„Egyebekben [Lévai] két dologgal dicsekedett el, és pedig egyrészt azzal, hogy birtokában sok olyan dokumentum van, ami éppen mert nála van, nem szerepel semmiféle közgyűjteményben, levéltárban vagy könyvtárban és ezért más dokumentumgyűjtők számára elérhetetlen (ezeket régen be kellett volna szolgáltatni), másrészt azzal, hogy ha valamire nem talál megfelelő dokumentumot, akkor költ egy olyat, amire szüksége van.”*⁹⁵ Bár tudomásom szerint Lévai nem kreált nemlétező dokumentumokat, arra volt példa, hogy fordításban rendelkezésére álló forrást „visszafordított” német eredetire.

A másik, ugyanebből az időszakból származó hálózati jelentés is fontos felismeréseket tartalmaz Lévai és a MIOK kapcsolatáról. Lévai panaszkodott „Doktor”-nak, hogy *„az elmúlt évig minden évben ki tudott menni külföldre, az idén azonban visszautasították az útlevélkérelmét, mert – mint mondja – sem az Egyházügyi Hivatal, sem Sós Endre [MIOK-elnök] nem támogatja”*. Ezenkívül *„elmondotta, hogy haragszik a MIOK vezetőségére, mert nem ért egyet Sós Endre MIOK elnök irányvonalával. Szerinte a zsidóság faj, de ha itt Magyarországon vallásként kezelik, akkor éljen a zsidóság úgy, hogy csak a vallásos intézményeket tartsa fenn, de ne akarjon sem külön kultúrát, sem külön politikát folytatni.”*⁹⁶ Lévai itt kifejezetten megkülönböztette a zsidósággal kapcsolatos saját felfogását a hivatalos ideológiától. Bár Lévai kapcsolatban állt a hivatalos zsidó szervként működő MIOK-kal, viszonyuk kölcsönösen ambivalens volt. És ami számunkra még fontosabb: jól láthatóan egymástól elkülönülten tevékenykedtek.

Végül a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága is szóba jöhet Lévai intézményi háttereként.⁹⁷ A Magyar Partizánszövetségnek ez az alosztálya 1957-es megalakulásától kezdve aktívan foglalkozott a náci megszállás történetével és emlékezetével, leginkább a magyar áldozatok nyuganémet jóvátételi követeléseivel összefüggésben. A forrásokban nincs nyoma, hogy az 1950-es években kapcsolatban álltak volna Lévaival. Áruklodó az is, hogy abban az ügyben, amely Lévai közéletbe való visszatérését lehetővé tette, nem mutattak aktivitást. Ugyanis megválaszolatlanul hagy-

94 == MILEV, Benoschofsky Ilona hagyaték, 1. doboz, Iratcsomó 8, XIX-278/8, 1–6. Siegfried Roth Benoschofsky Ilonának, 1957. július 15.

95 == ÁBTL 3.1.2. M-37478.147. „Xavér” jelentése, 1959. március 13.

96 == ÁBTL 3.1.2. M-21589. „Doktor” jelentése, 1959. április 9.

97 == Lásd Huhák–Szécsényi, 2023.

ták Hermann Langbein, a Nemzetközi Auschwitz Bizottság vezetője 1958. március 5-én Hermann Krumej ellen benyújtott kompromittáló anyag iránti kérését.⁹⁸

Lévai sajátos helyzetét a második világháborús zsidóüldözés történeti dokumentációját végző magyar intézményes mezőben legjobban a rózsadombi lakásában folyamatosan gyarapodó magánarchívuma szimbolizálja. Bár a magyarországi zsidó népiértés dokumentálásában egyáltalán nem volt egyedül, mégis különállóan cselekedett. Nem túlzás magánarchívumát a történelmi dokumentáció önálló intézményének tekinteni. Valójában ez a gyűjtemény és a hozzá kapcsolódó dokumentációs gyakorlat volt és maradt Lévai fő műve 1948 után.

= = = Zárszó

Az 1950-es évek végére kialakultak Lévai közéleti tevékenységének legfontosabb elemei: a *Black Book*nak köszönhető nemzetközileg elismert státusz a zsidó katasztrófa korai történetírásában; beágyazottság a volt náci elkövetők felelősségre vonásában, illetve atrocitásaik történetében érdekelt szereplők és intézmények magyar és nemzetközi hálózatában; nagy és egyre bővülő magánarchívum; végül a posztisztálini Magyarországon betöltött pozíció, amely lehetővé tette számára, hogy külföldre utazzon és kutasson. A közéletbe való visszatérés lehetőségét saját, a kapcsolatait megújító és kiterjesztő igyekezetén kívül a náci zsidóüldözés iránt megújult hidegháborús politikai és ideológiai érdeklődés biztosította számára.

Az a tény, hogy Lévai részt vett a Német Szövetségi Köztársaságban élő, kétes múltú prominens személyiségek elleni leleplező kampányokban, könnyen értelmezhető úgy, hogy ez volt az ára annak, hogy a holokauszt történetével foglalkozhasson. Ez az értelmezés azonban nem állja meg a helyét. Lévai tevékenysége nem korlátozódott a holokauszt történetírására. Ezen túlmenően, jóval tágabban, a fasizmus magyarországi rémtetteinek dokumentációjára irányult. Antifasiszta aktivizmusának a történetíráson kívül a büntetőjogi vagy legalább morális felelősségre vonás és a nyílt politikai küzdelem is szerves részét képezte. Lévaikat azon az áron lehet holokauszt-történészként bemutatni, ha eltekintünk közéleti tevékenységének egyéb aspektusaitól: az igazságszolgáltatástól és a (hidegháborús) politikától. Ha visszaállítjuk munkásságának eredeti antifasiszta kereteit, akkor a történelemírás, az igazságszolgáltatás és a politika közötti látszólagos ellentmondások eltűnnek. Ekkor az állampárthoz fűződő viszonya is új fényben tűnik fel. Az ellenállás–kollaboráció–társutasság kizárólagos kategorizációjának érvénytelenedése helyet biztosít egyéb magyarázatoknak. Így annak, hogy Lévai mint nem állami szereplő és a pártállam viszonyát a részleges szemléleti egyetértés és az érdekszövetség legalább annyira meghatározta, mint a felülről kiszabott kényszerek és lehetőségek. Ehhez azonban újra kell gondolni az antifasizmus kifejezést mint történelmileg adekvát és pluralista fogalmat.

98 = = AT-OeStA/AVA Nachlässe NZN E/1797). Langbein Gáti Ödönnek (NÜB) 1958. október 30-án.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.2. Munka dossziék

M-37478 „Xavér”

M-21589 „Doktor”

Bundesarchiv [Német Szövetségi Levéltár]

DC 20 Ministerrat der DDR [Az NDK Minisztertanácsa]

Archiv der Unterlagen der Zentralen Stelle (ZSt) der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen [A nemzetiszocialista bűnöket kivizsgáló Állami Igazságügyi Hatóságok Központi Hivatala (ZSt) iratainak irattára]

Hessisches Hauptstaatsarchiv, Wiesbaden (HHStA) [Hesseni Tartományi Főlevéltár]

461 Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Frankfurt a. M.

[Frankfurt am Main Regionális Bíróság ügyészi hivatala]

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 276-65. Magyar Dolgozók Pártja központi szervei.

Rákosi Mátyás titkári iratai

XIX-I-21 Kiadói Főigazgatóság (1953–1989)

XIX-J-1 Külügyminisztérium (1862–1995)

XXXII-10 Külügyminisztériumban keletkezett, illetve oda benyújtott tanulmányok gyűjteménye (1948–1970)

Österreichisches Staatsarchiv (AT-OeStA) [Osztrák Állami Levéltár]

AVA Nachlässe NZN E/1797 Langbein, Hermann

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA) [Németország

Külügyminisztériumának Politikai Levéltára]

MfAA Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten [Külügyminisztérium]

Yad Vashem Archives (YVA) [Jad Vasem Levéltár]

O.38 Newspaper clippings collection [újságkivágások gyűjteménye]

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MILEV)

XIX-278 Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka

=== Hivatkozott irodalom ===

Amos, 1999

Amos, Heike: *Die Westpolitik der SED 1948/49–1961*. Akademie-Verlag, Berlin.

ADE, 1956

Ausschuss für Deutsche Einheit: *Rassenschande-Rassenschänder: Hans Globke*.

ADE, 1960

Ausschuss für Deutsche Einheit: *Die Wahrheit über Oberländer*.

Bauer, 1994

Bauer, Yehuda: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*.
Yale University Press, New Haven.

Benoschofsky–Karsai (szerk.), 1958

Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. március 19. – 1944. május 15. A német megszállástól a deportálás megkezdéséig. Szerkesztette: Benoschofsky Ilona – Karsai Elek.
Magyar Izraeliták Országos Képviselőte, Budapest.

Benoschofsky–Karsai, 1960

Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. május 15. – 1944. június 30. A budapesti zsidóság összekölttetése.
Szerkesztette: Benoschofsky Ilona – Karsai Elek. Magyar Izraeliták Országos Képviselőte, Budapest.

Finder – Prusin, 2018

Finder, Gabriel N. – Prusin, Alexander Victor: *Justice behind the Iron Curtain. Nazis on trial in communist Poland*. University of Toronto Press, Toronto.

Geyer, 1958

Geyer Arthur: *A magyarországi fasiszmus zsidóüldözésének bibliográfiája, 1945–1958*.
Magyar Izraeliták Országos Képviselőte, Budapest.

Huhák–Szécsényi, 2023

Huhák Heléna – Szécsényi András: *Collecting Personal Materials of the Hungarian Holocaust. Frameworks, Practises and Institutionalization: A Historic Overview*.
S.I.M.O.N., 2. sz. 38–59. (megjelenés alatt).

Jablonzay, 2022

Jablonzay Tímea: *A holokauszt emlékezeti diszkurzusa(i) a magyar nyilvánosságban*

(1958/60–1967). „Szolgásgból Szabadságba”. Előadás a „Kádár-korszak, kádárizmus, korlátozott mozgástér: magyar modell?” című konferencián, Miskolc, 2022. szeptember 2.

Kékesi–Zombory, 2021

Kékesi Zoltán – Zombory Máté: Antifasiszta emlékezet újragondolva: Magyar történeti kiállítások Ósziwícimben és Párizsban 1965-ben. *Korall*, 85. sz. 138–168.

Kranzler, 2000

Kranzler, David: *The Man Who Stopped the Trains to Auschwitz. George Mantello, El Salvador, and Switzerland's Finest Hour*. Syracuse University Press, Syracuse – New York.

Leide, 2005

Leide, Henry: *NS-Verbrecher und Staatssicherheit. Die Geheime Vergangenheitspolitik der DDR*. (Analysen und Dokumente: Wissenschaftliche Reihe des BStU, Bd. 28.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 73–88.

Lemke, 1993

Lemke, Michael: Kampagnen gegen Bonn. Die Systemkrise der DDR und die West-Propaganda der SED 1960–1963. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2. sz. 153–174.

Lévai, 1946a

Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Officina, Budapest.

Lévai, 1946b

Lévai Jenő: *Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről*. Officina, Budapest.

Lévai, 1946c

Lévai Jenő: *Fehér könyv. Külföldi akciók a zsidók megmentésére*. Officina, Budapest.

Lévai, 1948a

Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Magyar Téka, Budapest.

Lévai, 1948b

Lévai Jenő: *Zsidósors Európában*. Magyar Téka, Budapest.

Lévai, 1948c

Lévai, Jenő: *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry*. Central European Times Publishing, Zürich.

Lévai, 1966

Lévai, Jenő: Avant-propos. In: *L'église ne s'est pas tue. Le dossier hongrois 1940–1945*. Seuil, Paris.

Ludwig, 1957

Ludwig, Carl: *Die Flüchtlingspolitik der Schweiz seit 1933 bis 1955*. Bericht an den Bundesrat zuhanden der eidgenössischen Räte. Lang, Bern.

Miquel, 2004

Miquel, Marc von: *Abnden oder amnestieren? Westdeutsche Justiz und Vergangenheitspolitik in den sechziger Jahren*, Wallstein Verlag, Göttingen.

Olosz, 2022

Olosz Levente: *Narratívák fogságában. A Kasztner-ügyről szóló tudományos és közéleti diskurzusok története*. Clio Intézet, Budapest.

Poliakov–Wulf, 1955

Poliakov, Léon – Wulf, Joseph: *Das Dritte Reich und die Juden*. Arani, Berlin-Grunewald.

Poliakov–Wulf, 1956

Poliakov, Léon – Wulf, Joseph: *Das Dritte Reich und seine Diener*. Arani, Berlin-Grunewald.

Porat, 2019

Porat, Dan: *Bitter Reckoning. Israel Tries Holocaust Survivors as Nazi Collaborators*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Reitlinger, 1956

Reitlinger, Gerald: *Die Endlösung: Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945*. Colloquium-Verlag, Berlin.

Renz, 2015

Renz, Werner: Die Krumej-Hunsche-Prozesse. 1962, 1964/1965, 1968/1969. In: *Henry Ormond. Anwalt der Opfer: Plädoyers in NS-Prozessen*. Hrsg. Katharina Rauschenberger – Werner Renz. Campus Verlag, Frankfurt am Main. 137–149.

Söhner–Zombory, 2022

Söhner, Jasmin – Zombory, Máté: Accusing Hans Globke, 1960–1963: Agency and the Iron Curtain. In *Seeking Accountability for Nazi and War Crimes in East*

and Central Europe. A People's Justice? Edited by Eric Le Bourhis – Irina Tcherneva – Vanessa Voisin. University of Rochester Press, Rochester. 351–386.

Stengel, 2012

Stengel, Katharina: *Hermann Langbein: Ein Auschwitz-Überlebender in den erinnerungspolitischen Konflikten der Nachkriegszeit*. Campus Verlag, Frankfurt am Main.

Tschuy, 2002

Tschuy, Theo: *Becsület és bátorság. Carl Lutz és a budapesti zsidók*. Well-Press, Budapest.

Wachs, 2000

Wachs, Philipp-Christian: *Der Fall Theodor Oberländer (1905–1998). Ein Lehrstück deutscher Geschichte*. Campus-Verlag, Frankfurt am Main.

Weinke, 1999

Weinke, Annette: Der Kampf um die Akten. Zur Kooperation zwischen MfS und osteuropäischen Sicherheitsorganen bei der Vorbereitung antifaschistischer Kampagnen. *Deutschland-Archiv*, 32. sz. 564–577.

Weinke, 2002

Weinke, Annette: *Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland. Vergangenheitsbewältigungen 1949–1969 oder: eine deutsch-deutsche Beziehungsgeschichte im Kalten Krieg*. Brill–Schöningh, Paderborn–München.

Weissberg, 1956

Weissberg, Alexander: *Die Geschichte von Joel Brand*. Kiepenheuer und Witsch, Köln–Berlin.

Weitz, 2011

Weitz, Yechiam: *The Man Who was Murdered Twice. The Life, Trial and Death of Israel Kasztner*. Yad Vashem, Jerusalem.

Zombory, 2018

Zombory Máté: A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948). *Múltunk*, 2. sz. 197–236.

Zombory, 2019

Zombory Máté: Hidegháborús státuszversengés. A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek második hulláma. *Múltunk*, 2. sz. 14–54.

Zombory, 2021

Zombory, Máté: Documentation historique pendant la guerre froide.
L'histoire du livre de Jenő Lévai: *Eichmann en Hongrie* (1961).
Revue d'Histoire de la Shoah, 2. sz. 231–255.

Zombory, 2022

Zombory Máté: Antifasiszta olvasatok. Magyar történeti dokumentáció
az Eichmann-ügyben. *Múltunk*, I. sz. 13–57.

==== Sajtó ====

Berliner Zeitung, 1959–1960

Der Spiegel, 1957

Hatikva, 1958

Jüdische Rundschau Maccabi, 1957–1960

Kanadai Magyar Munkás, 1958

Képes Figyelő, 1947

Magyar Nemzet, 1947–1958

Neues Deutschland, 1958–1959

Népszabadság, 1958, 1960

Új Élet, 1958–1960

Kulcsszavak

=====

holokauszt, zsidóság, történeti emlékezet, antifasizmus

/ Return from Death /

What did Jenő Lévai do between 1957 and 1960?

Jenő Lévai is remembered in Hungarian history as the first chronicler of the Holocaust, a survivor-historian. This image is based on a specific, retrospective reading of the journalist's books published between 1945 and 1948. Although these three years are indeed significant in Lévai's work, they only constitute a small part of it. Born in 1892, Lévai's historical work began in 1932 and continued almost uninterrupted until his death in 1983. Only the German occupation and Rákosi's rule subjected the author to enforced silence: Lévai did not engage in public activity in 1944 and between 1948 and 1957.

Based on press analysis and archival research, the article focuses on Jenő Lévai's return to public life and his activities under the early Kádár regime. The author explores the international political circumstances that enabled Lévai to resume historical documentary work and also analyzes Lévai's oeuvre, his interpretation of his own role and his reception between his 1957 research trip to Switzerland and France and the outbreak of the Eichmann affair in 1960. This investigation pays particular attention to his relationship with the Communist Party leadership and place him among the institutional actors who documented the history of the Jewish genocide in the era.



Lakásból kialakított imaház Újpesten, 1980-as évek.

(Fotó: Jávor István)

===== *Novák Attila* =====

/// Szeretetsomagból export

A magyar ortodox zsidóság szentföldi kóserkonzervakciója (1948–1957)*

== Bevezetés

Az 1967-es arab–izraeli háború lázában égő és annak következményeitől tartó magyar felekezeti zsidóság vezetői 1967. június 23-án az Állami Egyházügyi Hivatal egy helyiségében gyülekeztek. A magyar–izraeli diplomáciai viszony június 12-i megszakítása sokkolta az ott helyet foglaló 13 vezetőt, nem véletlen, hogy a hatásairól kérdezgette őket – az egyébként az ő ellenőrzésüket is felügyelő – állami tisztviselő.¹ A zsidó közösség véleményére kíváncsi Prantner József (1911–1975), az Állami Egyházügyi Hivatal akkori elnöke azzal szembesült, hogy a magyar ortodoxia jelen lévő vezetői, Schück Jenő főrabbi (1895–1974), az Ortodox Rabbitanács elnöke és Mandula Sándor (1907–1969), a Budapesti Izraelita Hitközség Ortodox Tagozatának (ביהות) vezetője elsősorban amiatt aggódtak, hogy a kapcsolatok megszakítása veszélyeztetheti az Izraelnek szánt (kóser) hús „útját”. Bár Prantner leintette őket, mondván, hogy ennél fontosabb ügyek is vannak, az világosan látszott, hogy a szigorúan vallásos zsidóság magyarországi vezetői kardinális kérdésnek tartották a Budapestről a zsidó államba szállított, a zsidó vallási szabályoknak megfelelő hús ügyét.

A két ország között zajló hús-tranzakciónak csak egy részét alkották a szeretetsomagok, a többi export volt, ám a magyar ortodox zsidóság számára óriási jelentőséggel bírt az egész művelet. Az izraeli magyar sajtóban is lehetett olvasni a Magyarországról érkező szeretetsomagok témájáról. Az izraeli zsidóság szeretetsomagok tucatjait

* = Itt szeretném megköszönni Lózsy Tamásnak, a MAOIH (Magyarországi Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség) levéltárosának a segítségét, aki aktívan segítette munkámat. A témára ő irányította a figyelmemet előadásával, amely az NKE MTKI „Többes kötésben” című konferenciáján, 2018. február 5-én hangzott el „Húskonzervakció 1948–1957. A magyar orthodoxia izraeli szeretetsomag-küldeményei” címmel.

1 = MNL OL XIX-A-21-a M-6-3/1967. Feljegyzés az Állami Egyházügyi Hivatal értekezletéről, 1967. június 28.

kapta, főleg az Egyesült Államokból (1948-ban 800 ezret),² ám a magyar akció egészen rendkívüli volt. A vasfüggöny mögül, egy ún. kommunista ország zsidó felekezeti intézménye támogatta az újjászülető zsidó állam polgárait – ráadásul (a kezdettől eltekintve) a pártállam engedélyével. A kóser marhahúskonzervek, illetve ezek kivitelének ügye egészen 1948-ra nyúlik vissza. A történetnek vannak kifejezetten magyar, de a palesztinai/izraeli helyzetre is jellemző regionális vonatkozásai, szerepet játszanak benne karitatív és vallásjogi megfontolások is. Ugyanakkor Izrael megerősödésével és az ottani hús-helyzet megnyugvásával előtérbe kerülő kereskedelmi szempontok is lényegesek voltak. A történetünk szempontjából számító szeretetcsomagok a magyar ortodox zsidóság (bár neológ adományozók is voltak) felajánlása volt a palesztinai/izraeli zsidóság számára, ez nem üzleti célú tevékenység volt. Ugyanakkor a korszakban (a szeretetcsomagokhoz hasonlóan) az ortodox vallási establishment – rabbi, metszők és vallási felügyelők (masgihim) részvételével zajló – kereskedelmi típusú exportja is jelen volt ugyanúgy, 1957 után pedig dominánssá vált.

A vészidőszak pusztítása után, 1948-ban a 275 vidéki hitközség 53,6 százaléka volt ortodox,³ míg az irányzat zászlóshajója, a budapesti több ezer adófizetővel rendelkező nézett ki: 1400 bekebelezett (teljes jogú) és 8000 fő (a családtagokkal együtt), őket pedig – állítólag – 28 fiókimaház szolgálta ki.⁴ Egy nem pontosan datálható, a Marhaközvágóhíd kirendeltségéhez 1946-ban írt levélben 25 ezer hitközségi tagról ír az ortodox hitközség képviselője, akit a marhahússzükséglet biztosítására szólítottak fel.⁶

A háború után a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközségnek Kahan-Frankl Samu (1890–1970), majd a Budapesti Izraelita Hitközség Ortodox Tagozatának (ВИНОТ) 1950-től 1956-ig Spiegel Menyhért (1922–1956), később (mások mellett) Paskusz Mór, majd Mandula Sándor (elnök: 1962–1969) voltak a világi vezetői. Sebestyén Antal (1887–1964)⁷ 1949-től az ortodoxia titkáráként a kósersági (kasrut/kasrusz) ügyekért volt felelős. Ugyanakkor érdemes azt tudni, hogy az ortodox hitköz-

2 = = *Új Kelet*, 1955. március 16. 1.

3 = = Frojimovics, 2008: 376.

4 = = Köszönöm Beke Zsolt (Holokauszt Emlékközpont) adatait.

5 = = MAOIH Levéltára. Kimutatás, 1954. január 28.

6 = = MAOIH Levéltára. Levél a Marhaközvágóhídhoz (keltezetlen).

7 = = Sebestyén Antalnak, mint a hitközség főtisztviselőjének az 1950-es izgatási ügyében. Mandel Miksa feljelentette, hogy Sebestyén „demokrácia ellenes kijelentéseket” tett. Az 1950 júniusában elrendelt nyomozást ugyanazon év decemberében megszüntette dr. Ohidy Lajos államügyész. Berger Jenőt, Groszberg Jenőt és Halpern József hitközségi tisztviselőket kihallgatták. Lásd BFL XXV.6o.f. 32810/1950. Budapesti Államügyészség, 1950-es politikai büntető iratok; ÁBTL 1.4. 1073/1950 Dr. Sebestyén Antal ügye.

ségekben (mind a mai napig) a rabbik határozzák meg a dolgok folyását, a világi vezetők szerepe másodlagos – a valóságos hatalom szempontjából.

Neves rabbik működtek a ВИНОТ keretén belül, így Czitron József (1895–1957), aki az Ortodox Rabbitanács elnöke is volt 1950-től. Az (ortodox) rabbinikus bíróság elnöke (av bet din) Budapesten Czitron után Jakubovits Simon soltvadkerti főrabbi (az 1956-os forradalom után megszűnt jesiva vezetője), majd Moskovits Bernát, 1958-tól Weisz Márton (Majse) (1904–1982) lett, míg 1959 őszétől (a már említett) Schück Jenő miskolci főrabbi lett az újjáalakult Ortodox Rabbitanács elnöke.⁸

Komoly utánpótlási problémák is voltak az ortodoxiában,⁹ aztán az 1956-os forradalom után olyan sokan távoztak az országból, hogy az országos infrastruktúra fenntartása (főleg ami a rituális metszőket, rabbikat, tanítókat illeti) nagy nehézségekbe ütközött. A magyar forradalom után kb. tíz rituális metsző maradt Magyarországon, pedig előtte 59-en végezték ezt a tevékenységet.¹⁰ Kóserháttal foglalkozó metszői és vallási felügyelői, valamint kóser húsboltjai a neológ hitközségnek is voltak, ám írásunkban a kóserhús-helyzettel, a marhahúskonzerv-akcióval a budapesti ortodoxia szempontjából foglalkozunk.

== A kóserhús-ellátás helyzete 1945 után

A második világháború utáni magyarországi húshelyzet nem volt megnyugtató, a közellátási miniszter – a háború okozta élőállat-veszteség és a logisztikai-ellátási zavarok miatt is – szigorúan szabályozta a vágásokat, valamint a jegyrendszer még 1946-ban is érvényben volt. A kóser hús helyzete szintén nem számított a könnyen megoldható kérdések közé. A kóser marhahús előállítását – a מליחה, בדיקה ניקור, טחיטה, azaz a levágás, a vizsgálat, a tisztítás (reinjolás) és a kisózás (vértelenítés) egész folyamatát – szigorú vallási szabályok határozták meg. Az előírások szerint a marhát a tizenegyedik bordájáig hasznosíthatták. Az állat hátsó fertályán fut keresztül egy speciális ín, a szököín, melynek a fogyasztását a Tóra tiltotta (1 Mózes 32: 32–33). Jákobnak – Ábrahám unokájának, a zsidó nép egyik ősatyjának – a bibliai hagyomány szerint az Istennel való tusakodásában ütés érte ezt a forgócsonton lévő ínját, ezért volt a tiltás.¹¹ Ennek az ínnak a kimetszése nagy szakértelemet igényelt, csak kevesen tudták elvégezni. Ezért alakult ki az a szokás az egész askenázi (zsidó) világban, hogy a marha első felét használták fogyasztásra, míg a hátsó részét nem kóser húsként hasznosították, eladták. Az inak és más ehhez hasonló eltávolítását reinjolásnak hívják (ez egyfajta tisztítást jelent); a reinjoló

8 == Bocskai, 2003.

9 == Oberlander, 2016.

10 == Schück, 1959: 156–162.

11 == A Midrások szerint Jákob Mikháel angyallal, más vélemény szerint Számáéllal, Edom/Ézsau égi őrzőjével tusakodott.

feladata a levágott állatban lévő faggyú eltávolítása is. Az állat tüdejét is megvizsgálják; ha sérülést látnak rajta, nem kóser. A kóserrá válás „utolsó” fázisa közvetlenül a vágás után kezdődik, mivel sok vér távozik ekkor, illetve a levágott állat fellógatásánál is. A megfelelően levágott és előkészített (reinigolt stb.) húst a vértől teljesen „megszabadítják” (3Mózes 7:26). A végső állapotot áztatással és kisózással érik el: az egész folyamatra meghatározott idő, 72 óra áll rendelkezésre – az állat levágása után. Amennyiben bármiféle kóser hústermék készül a nyersanyagból, vallási/kóser-sági felügyelő (masgiach) vigyázza a gyártás folyamatát, hogy megfeleljen az előírásoknak, ne keveredhessen rituálisan nem tiszta (tréfli) anyagokkal a termék.

1947 márciusában a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség elöljárósága levelet írt (valószínűleg a közellátásügyi) miniszterhez, több kérést is megfogalmazva.¹² A Halpern József hitközségi titkár és Spiegel Menyhért elnökhelyettes által aláírt beadványban leírták a budapesti kóser-helyzetet. A Nagy-Budapesthez tartozó „peremvárosok”, illetve a környékbeli községek területén lakó kb. 50 ezer embernek a kóser ellátását kell megszervezni, írják (némi túlzással), ami hetente 7000-7500 kg kóser húst jelent. A levélben egyrészt kérelmezték, hogy Kispesten, a Hangya szövetkezet telepén saját metszőik¹³ vágassák le a marhahúst. Azt is megfogalmazták, hogy a rituálisan levágott állatoknak csak alig valamivel több mint a fele bizonyult kósernek.

Az előljáróság törekvését siker koronázta, hiszen az ortodox hitközség vezetői egy gyűlésen bejelentették, hogy a közellátásügyi miniszter hozzájárult ahhoz, hogy heti két vagon szarvasmarhát hozassanak a Hangya útján a kispesti vágóhídra.¹⁴ A minisztérium április 25-i levele ennél prózaibban fogalmaz, és világosan látszik, hogy az állam érdekét is szem előtt akarták tartani. A korábban továbbtenyésztésre és igavonásra alkalmatlannak ítélt, Budapestre felszállított állatokért – függetlenül a valós minőségüktől – a hitközségnek az első osztályú minőségnek megfelelő árat kellett fizetnie az eladó gazdáknak.¹⁵ Az ortodoxia közben (még április 1-én) a Hangya Szövetkezettel is megállapodott, a Hangya számára kedvezőbb feltételekkel.¹⁶ A földművelésügyi miniszter közölte az ortodoxokkal, hogy a következő évben a kispesti vágóhídon a nem kóserre vágott marhahús felett a rendelkezési jogot magának tartja fenn.¹⁷

12 == MAOIH Levéltára. A Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség Elöljáróságának levele a miniszterhez, 1947. március 17.

13 == Sochet („sajhet”) vagy magyarországi népies nevén sakter: aki a rituális vágást elvégzi.

14 == MAOIH Levéltára. Jegyzőkönyv a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség elöljárósági üléséről, 1947. március 21.

15 == MAOIH Levéltára. A Közellátásügyi Minisztérium levele a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközséghez, 1947. április 25.

16 == MAOIH Levéltára. A Hangya levele a Budapesti Autonóm Orth. Hitközség Elöljáróságának, 1947. május 9.

= = Izrael kikiáltása – a nagy kihívás

A korábban cionistának egyáltalán nem mondható magyarországi ortodoxok Izrael kikiáltása idején érzékelhetően megváltoztatták attitűdjüket. Kahan-Frankl Samu elnök az 1947. decemberi ortodox választmányi gyűlésen megemlékezett a nagy eseményről, az ENSZ Izraelt érintő határozatáról.¹⁸ Ekkor és az előljárási ülésen is leszögezték, hogy imádkoznak azért, hogy a „szent Tóra” szellemében épüljön fel az ország, illetve hogy a galut (diaszpóra héberül) történetében fordulópont jött el, ezért egységes frontot kell létrehozni a Tóra érdekében.¹⁹ Ugyanakkor úgy ünnepelték a zsidó állam kikiáltását, hogy az állam nevét a belső dokumentumokban nem vagy ritkán írták le, a hagyományos Erec Jisrael (Izrael Földje) kifejezést használták. Egyidejűleg messzemenően érzékelték a zsidóság megváltozott helyét a világban, és szolidárisak akartak lenni a Szentföld zsidóságával. Fränkel Jenő – aki a Mizrahi nevű vallásos cionista párt elnöke volt abban az időben, és budapesti ortodox előljáró is egyben – a következő határozati javaslatot terjesztette elő „a nagy horderejű esemény alkalmából”: 1. határozza el az előljárási ünnepi istentisztelet megtartását a Kazinczy utcai főtemplomban, „amikor is a rabbiság egy tagja ismertesse a nagy ünnep jelentőségét”; 2. folyó hó 7-én vasárnap vagy azt követő vasárnap ünnepi taggyűlést hívjanak össze, melynek egyetlen szónoka a hitközség elnöke legyen; 3. „a közeli napokban egybehívandó monstre gyűlésen az elnök méltasága az orthodoxia nevében” a nagy eseményt.²⁰

Az ortodoxia teljes szemléletváltása a holokauszt miatt következett be, valamint annak a tudomásulvétele által, hogy a Szentföldön (vagy Erec Jisraelben) is élnek vallásos hagyományőrző zsidók. Demográfiai szempontból pedig a holokauszt utáni népmozgások az ortodoxiát is érintették. Sokan vándoroltak ki Palesztinába (később Izraelbe), élő családi kapcsolatok jöttek létre, valamint annak a lehetősége is, amit az állam kikiáltásával kapcsolatos nyilatkozatok is jeleztek, hogy a teljes azonosulás mértéke összefügg azzal a kíváncsisággal, hogy a Tóra, a zsidó hagyomány mennyire hatja majd át az új állam életét.

Hogy milyen új kihívásoknak akart a magyar ortodoxia megfelelni, kiderül egy levelezésből, mely a Tel-Avivban 1939 vége óta élő Schachter Salamon és Halpern József ortodox hitközségi titkár között folyt 1948 tavaszán. Az egymást még a budapesti VII. kerületi Hernád utcából ismerő két ember közötti kapcsolat újabb fejezetét az jelentette, amikor Schachter – aki megírta, hogy tudomására jutott, hogy Magyarországról fagyasztott „hús és baromfi” érkezik Palesztinába – magát ajánlotta segítő-

17 = = MAOIH Levéltára. A földművelésügyi miniszter tákékoztatója a hitközségnek, 1948. március 1.

18 = = MAOIH Levéltára. Ortodox választmányi ülés jegyzőkönyve, 1947. december.

19 = = MAOIH Levéltára. Jegyzőkönyv a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség előljárási üléséről, 1947. december 1.

20 = = MAOIH Levéltára. Jegyzőkönyv a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség előljárási üléséről, 1947. december 1.

nek a helyi kereskedelmi logisztika megteremtésében.²¹ Halpern – aki 1948. április 19-én válaszolt Schachternek – világosan kifejezésre juttatta, hogy a magyar ortodoxia fellegvára, a budapesti ortodox hitközség a palesztinai főrabbi felhívására a húszállítással foglalkozik, és a tárgyalások előrehaladott állapotban vannak. Egyben azt is közölte, hogy palesztinai megbízott tartózkodik Magyarországon, aki közvetlenül is belefolyik ezekbe a tárgyalásokba, ezzel egyben el is hártotta Schachter ajánlkozását.²²

Bár az erre vonatkozó dokumentumot, valamint a palesztinai megbízott személyét nem ismerjük, az biztosan kijelenthető, hogy a palesztinai rabbinárus húst kérő levele indíthatta be ezeket a folyamatokat, hiszen 1948 tavaszára datálódhatnak a húsexportot szervező első levelek. Az ortodox hitközség titkársága a Szövetkezeti Központ Húsipari Osztályának arra panaszkodott, hogy „*kimustrált, fertőző betegségben szenvedő egész silány minőségű szarvasmarhákat hozatnak fel a kispesti vágóhidra*”. A hitközség nem tartotta lehetetlennek, hogy a szarvasmarha-felvásárlással a Húsipari Osztályt bízzák meg, de csak azzal a feltétellel, hogy „*a megkívánt mennyiségű és minőségű szarvasmarha szállítását t. Cím biztosítani tudja*”.²³

Héber nyelvű források tájékoztatnak arról, hogy minden bizonnyal a tel-avivi önkormányzat 1948 januárjában úgy döntött, hogy szarvasmarhát importál Magyarországról. A cél az is volt, hogy megakadályozzák, hogy a húst a helyiek arab kereskedőktől szerezzék be.²⁴

A hitközség előjárósága március 24-én levélben fordult a „Miniszterhez”, melyben már nem a palesztinai, hanem a tel-avivi főrabbi táviratára utalt, melyben úgymond – a zavargásokra hivatkozva – felkérték őket, hogy a városban élő vallásos zsidóság számára kóser marhahúst biztosítsanak. 250 métermázsra húst igényeltek. Az ortodox hitközség felvázolta, hogy akkreditívot, azaz pénzfizetési garanciául szolgáló okmányt „telepítenének” egy, a hitközség által megnevezett bankhoz. Arról is tájékoztatták a minisztert, hogy a húsert Tel-Avivból repülőgépet küldenének Budapestre. Érdekessége a levélnek az, hogy bár „*rituálisan levágott és kezelt ortodox kóser marhahúsról*” tesz említést, de a légi úton szállítás indoklásában az szerepel, hogy „*vallástörvényeinkben előírt 3x24 órán belül*” oda kell érnie Palesztinába. Ez arra utal, hogy arra készültek, az állatokat Magyarországon vágják le, a zsiger-telenítés (reinjolálás) is itthon történne, de a kóserítési folyamat utolsó fázisa, a kisózás már Palesztinában menne végbe. A hitközség biztosította a minisztert, hogy a – minden bizonnyal – nem kósernek minősülő szarvasmarhák (ezek kb. a felét alkották az e célra Budapestre felhozott állatoknak) a Közellátási Hivatal rendelkezé-

21 == MAOIH Levéltára. Schachter Sámuel levele, 1948. március 11.

22 == MAOIH Levéltára. Halpern József levele Schachter Salamonhoz. Budapest, 1948. április 19.

23 == MAOIH Levéltára. A Budapesti Autonóm Orthodox Hitközség titkárának levele a Szövetkezeti Központ Húsipari Osztályának, 1948. március 17.

24 == Rozin, 2014: 70–83.

sére bocsátja.²⁵ Ez a kitétel a vallásjogi előírások biztosításán kívül annyit is jelentett, hogy az ortodoxia szolidaritást vállalt a nem zsidó magyar lakossággal, a nekik szánt húsmennyiség mintegy fele annak az országnak a szükségleteit szolgálta, ahol éltek, nem a zsidóság használta fel ezt.

A belföldre szánt kóser hús helyzete sem volt probléma nélküli. A Magyar Szövetkezeti Központ április közepén arról tájékoztatta a budapesti ortodox hitközséget, hogy a Magyarországon uralkodó szarvasmarhahiány miatt nem tudnak olyan mértékben eleget tenni vállalt kötelezettségüknek, mint azt korábban kilátásba helyezték.²⁶ A Közellátási Hivatal ugyanis felemelte az élő szarvasmarha átvételi árát, a forgalmi árak is emelkedtek, így ugyanaz a helyzet állt elő, mint a hatósági ár emelése előtt.

Többféle ajánlat is érkezett a hitközséghez, és ezek már egyértelműen marhahúskonzervről szóltak. Egy ajánlat a Dikk Fidél és Társa Gyümölcs-, Főzelékkonzerv- és Kávépótlékgyárból érkezett még április közepén: a cég 5000 darab 1/3 kilós konzerv előállítására adott ajánlatot.²⁷

A hitközség valamikor ebben az időben kiviteli kérelmet adhatott be, mert a Külkereskedelmi Igazgatóság április 29-én közölte, hogy a tárcaközi külkereskedelmi értekezlet tárgyalta a palesztinai kiviteli kérelmet, és hozzájárult 200 mázsa kóser marhahús kiszállításához – „fontsterling fizetés” ellenében – azzal, hogy a Földművelésügyi Minisztérium kívánságára a marhák felvásárlását Baranya vármegyében megtiltotta.²⁸ A Hartai Emil külkereskedelmi tanácsos – az Államközi Főosztály helyettes vezetője – által aláírt dokumentum az árak ügyében még nem rendelkezett, azt a Külkereskedelmi Igazgatóság vizsgálatára utalta. Az engedély egy hónapra szólt. A testület 250 mázsa kóser baromfi exportját is engedélyezte.²⁹

Május 17-én, a hitközség előljárósági ülésén³⁰ már arról számoltak be, hogy a konzervek elkészültek. Arról, hogy ki végezné a kiszállítást, még nem döntöttek; szóba került a Községi Élelmiszer Üzem, ám ez dobozonként némi többletköltséget (2,85 forintot) jelentett volna. Fränkel Jenő, a Mizrahi vallásos-cionista szervezet elnöke, a hitközség előljárója sokallotta a többletköltséget, és szükségesnek tartotta azt, hogy a szállítmány szeretetadományként kerüljön „Erec Jiszraelbe”.

25 == MAOIH Levéltára. 209/1948. A Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség Előljáróságának levele, 1948. március 24.

26 == MAOIH Levéltára. A Magyar Országos Szövetkezeti Központ Húsipari Osztálya levele a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség Titkári Hivatalának, 1948. április 13.

27 == MAOIH Levéltára. Dikk Fidél és Társa cég levele a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközséghez, 1948. április 14.

28 == MAOIH Levéltára. A Külkereskedelmi Igazgatóság átirata, 1948. április 29.

29 == MAOIH Levéltára. A Magyar Külkereskedelmi Igazgatóság levele a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközségnek, 1948. május 12.

30 == MAOIH Levéltára. Jegyzőkönyv a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség előljárósági üléséről, 1948. május 17.

Az Elöljáróság felkérte Fränkelt, hogy a Palesztina Hivatallal kezdje meg a tárgyalásokat. A probléma közben megoldódhatott, mert a május 24-i előljárósági ülésen már kész tényként közölték, hogy a konzervek a Községi Élelmiszer Üzem „*útján küldhetőek el diszpozíció*³¹ *szerint a hitközség által*”.³² Az előljáróság elhatározta, hogy a hitközség tagjait a zsinagógákban közzétett hirdetések útján értesítik. Kemenes Gyula miniszteri tanácsos értesítette a „Közért Üzem” (Községi Élelmiszer Üzem) igazgatóját arról, hogy a Gazdasági Főtanács hozzájárult ahhoz, hogy a kóser húskonzervek a „*megadott külföldi címekre*” a Közérten keresztül lebonyolításra kerülő szeretetsomag akció keretében kikerülhessenek.³³

Az elkészült konzervek szállítása nagyon sok tényező függvénye volt, azért nem volt mindig zökkenőmentes. A hitközség 1948. június 16-án megtartott előljárósági ülésén szó volt az Izraelbe előkészített, de oda nem szállítható marhahúskonzervekről, melyekre Svájcból ajánlat érkezett. Az előljáróság úgy határozott, hogy a konzerveket készletben tartja, még nem exportálja.³⁴

Az 1948-ban élénkülő palesztinai/izraeli–magyar kóser hús- és egyéb élőállat-szállításokra más források is utalnak. Dr. Gálos Henrik ügyvéd, a Magyar Cionista Szövetség utolsó főtitkára³⁵ 1953-as őrizetbe vétele után beszélt erről is. Valomása szerint Fränkel Jenő 1948-ban kijelentette neki, hogy az ortodox hitközség „illetékesekkel” tárgyalt, és „*nem látnak akadályt arra nézve, hogy szeretetsomag formájában forint értékért ne lehetne Izraelbe élelmiszert küldeni*”. Gálos erről értesítette dr. Szőnyi Gézát, a Palesztina Hivatal vezetőjét. Gálos arról is értesült, hogy (állítólag) 1948-ban, az őszi zsidó ünnepek alkalmával két repülőgép-szállítmány friss libahúst szállítottak Izraelbe. A kóser húskonzervek kiszállítását időben későbbre tette, és egyértelműen az ortodox hitközséget nevezte meg, mint amely ezt kizárólagosan lebonyolította.³⁶

=== A fordulat éve után

Az 1949-es évben tovább folytatódott a kóserhúskonzerv-szállítás. 1949 januárjából fennmaradt egy számla és egy megrendelés (a Közért Vállalat és az ortodox hitközség között), mely jelentős mennyiségű konzervszállításról tanúskodott. Január 27-én

31 == Diszpozíció = rendelkezés.

32 == MAOIH Levéltára. Jegyzőkönyv a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség előljárósági üléséről, 1948. május 24.

33 == MAOIH Levéltára. A Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség Titkári Hivatala levele a Közért Igazgatóságának, 1948. május 25.

34 == MAOIH Levéltára. Jegyzőkönyv a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség előljárósági üléséről, 1948. június 16.

35 == Gálos Henrik életútjáról lásd Dombi, 2020: 136–146.

36 == ÁBTL 2.1. IV/15-a. Jegyzőkönyv Gálos Henrik kihallgatásáról, 1953. április 2.

arról számolt be a Közért Vállalat, hogy az ortodoxok megrendelése következtében 752 db félkilós, 17-én pedig 1593 db félkilós marhahúskonzervet szállítottak.³⁷ A kiszállítás folyamatos volt. A magyarországi húsellátás megkönnyítésére 1949. december 11-én az Orthodox Központi Irodában, az Ideiglenes Országos Bizottság ülésén Kahan-Frankl Samu elnök bejelentette, hogy „*abból az orthodox konzervből, amelyet a budapesti orth. hitközség izraeli export részére készített el és amelynek kiszállítása az illetékes kormánytényezők által engedélyeztetett, egy megfelelő hányadot a vidéki zsidóság rendelkezésére bocsájtanak. A Központi Iroda erről köriratban fogja a vidéki hitközségeket értesíteni. Ezt a bejelentést a vidéki zsidóság megnyugtatósa végett teszi.*”³⁸ Ugyanakkor többeket arra szólítottak fel, hogy küldjenek izraeli címeket, hogy a kérésnek eleget tudjanak tenni: Stern Márton szegedi hitközségi elnökkel például közölte az ortodoxia titkári hivatala, hogy 3 x 5 kiló hús-konzervet Izraelbe való küldésre jegyeztek elő.³⁹

A következő év óriási szervezeti változásokat hozott a magyar zsidóság életében. Az ortodoxia és a neológia 1950 februárjában – állami nyomásra – közös szervezetben, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájában (МІОІ) egyesült, amely 1951-ben Magyar Izraeliták Országos Képviselőtára (МІОК) változtatta a nevét. Az ekkor megalkotott (közös) szervezeti szabályzat szerint egy közigazgatási területen (város, falu stb.) csak egy hitközség működhet, de Budapest tekintetében engedmény született. A Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség a Budapesti Izraelita Hitközség (БИИ) Ortodox Tagozata (БИНОТ) néven folytatta tovább működését. Bár teljes autonómiáját az ortodoxia elvesztette, saját belső gazdasági és vallási ügyeiben önállóan dönthetett, a БИИ felügyeletet gyakorolt, illetve a külső környezet felé képviselte az ortodox érdekeket.

Ezt követően több megállapodást is kötöttek kóser marhahúskonzerv gyártása ügyében: az Exporgo Húsipari Kft.-vel 20 ezer, a Budapesti Konzervipari Nemzeti Vállalattal 25 ezer kg mennyiségre vonatkozóan.⁴⁰ Májusban hirdetményt tettek közzé arról, hogy az Izraelbe kivándorlók, az alijázók, különféle kóser élelmiszereket tartalmazó csomagokra fizethetnek be. A csomagok marhahúskonzerveket is tartalmaztak, amely azt jelentette, hogy ezeket a konzerveket legálisan ki tudták vinni magukkal az országból – jelentsen ez saját felhasználást vagy más részére történőt.

A szeretetsomagoknak volt egy sajátos izraeli kontextusa – a húshelyzet pillanatnyi állásán kívül. Az *Új Kelet* című izraeli magyar nyelvű napilap 1950-ben

37 == MAOIH Levéltára. Megrendelő, 1949. január 17. Uo. Számla, 1949. január 27.

38 == MAOIH Levéltára. Jegyzőkönyv a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség előljárósági üléséről, 1949. december 11.

39 == MAOIH Levéltára. Átirat, 1949. december 29.

40 == MAOIH Levéltára. A Budapesti Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség Titkári Hivatala levele az Exporgo Húsipari Kft.-hez, 1950. március 8.; Az Ortodox Hitközség levele a Budapesti Konzervipari NV-hez, 1950. május 4.

hosszan pertraktálta a Magyarországról érkező, az izraeli bürokrácia útvesztőiben keringő különféle csomagok helyzetét. Többféle csomag is létezett: a lap úgy tudta, hogy a НОН (Hitahdut Ole Hungaria, azaz a Magyarországról Bevándoroltak Szövetsége) és David Zvi-Pinkas (1895–1952) magyarul jól tudó, vallásos cionista Kneszet-képviselő segítségével megkezdtek a svájci ortodox zsidóság pénzéből Budapesten előállított kóser marhahúskonzervek szétosztását. A lap szerint az egész akciót a budapesti hitközség intézte. A szeretetcsomagokkal kapcsolatos svájci szál nem tűnik valósnak, mert kizárólag a magyar zsidóság küldeményéről van tudomásunk. Az újság írt arról is, hogy az IBUSZ és Közért csomagjai a postára érkeztek, de – behozatali engedély híján – a vámhivatal elkobozta ezeket. Miután a vámhivatal meggyőződött arról, hogy a magyarországi rokonok ajándékaról van szó, érvénytelenítették az elkobzást, viszont a címzetteknek írásban kellett nyilatkozni, hogy át kívánják venni a húst.

Az *Új Kelet* megkereste az izraeli Közellátási Minisztériumot, ahol elmondták a lap munkatársának, hogy a magyarországi csomagokat is ugyanúgy kezelik, mint a többi. Mivel minden izraeli család hat kiló húst kaphat havonta, ezekkel a csomagokkal pedig túlléphetik ezt a korlátot, ez indokolta az elkobzást. Továbbá az is problémát okozott, hogy sok bevándorló (olé) húskonzervben hozta ki a vagyonát, amely az izraeli feketepiacra került.⁴¹ Az izraeli állam megpróbálta szabályozni ezt az egész folyamatot, az új bevándorlóknak kötelességük volt ún. általános árban ezeket az állam rendelkezésére bocsátani.⁴² A bonyodalmakért a magyar fél (konkrétan a Közért) az izraelieket tette felelőssé.⁴³ 1950 májusában Schön Dezső, az *Új Kelet* szerkesztője is utánanézett a történeteknek: kiderült, hogy az általa megvizsgált háromféle magyarországi szállítmány (a porcelánokat tartalmazó, a svájci–magyar kóser és az IBUSZ-féle) közül kettő tartalmaz élelmiszert, ám a közhiedelemmel ellentétben a harmadik fajta élelmiszercsomagok is kóserrek voltak. Schön ironikusan meg is jegyezte, hogy a vizsnici (haszid) rebbe is megeheti, mert „glatt kóser”, azaz a legszigorúbb előírásoknak is megfelelő termék.⁴⁴

Május végén a trieszti tranzitraktárban hétezer ilyen élelmiszercsomagra bukkantak (a lap szerint egy hónappal korábban érkeztek oda), és külön kellett kezdeni egy haifai cégnek az izraeli behozatalt.⁴⁵ A lap júliusban és augusztus-

41 == Ez az állítás a már említett levéltári hivatkozásokkal is igazolható.

42 == Michajlovits Sándor: Minden címzettnek kérvényeznie kell az IBUSZ-csomagok kiszolgáltatását. *Új Kelet*, 1950. május 4. 2.

43 == Egyre sűrűsödik a titokzatosság a budapesti IBUSZ-csomagok körül. *Új Kelet*, 1950. május 7. 2.

44 == Schön Dezső: Mi az igazság a magyarországi csomagok ügyében. *Új Kelet*, 1950. május 12. 2.

45 == Mintegy 7000 magyarországi élelmiszercsomag fekszik a trieszti kikötő raktárában. *Új Kelet*, 1950. május 22. 3.

ban szorosan figyelemmel kísérte a szállítmányt, mely meg is érkezett Izraelbe.⁴⁶ Egy Budapestről érkező levélben állítólag fel is világosították őket a történetek hátteréről. A levél tanúsága szerint az 1949. október végén felvett rendelkezésekhez nem volt elég konzerv, novemberben pedig pánik keletkezett, ami a forint állítólagos devalvációja miatt alakult ki, a szeretetcsomagokat így nem továbbították külföldre. A nehézségeket áthidalandó a Közért Vállalat vállalta, hogy kóser paprikácsirkét készített, de a „két hitközség” (valószínűleg a ВИНОТ és a ВИН) állítólag nem tudott megegyezni a vallási felügyeletről, már ami a konzerveket illeti. A hosszú vita után jöttek az ünnepek, és a gyártás leállt.

1950. augusztus legvégén az *Új Kelet* már a magyarországi csomagok kiadásáról számolt be, a szállítási késedelem felelőseként a magyar államot nevezve meg. A Magyar Posta döntése alapján a csomagokat (7118 db, 35 000 kiló súlyban) ugyanis teherárúként, ládába zárva továbbították, a magyar kormány a szállítási különbözetet dollárban követelte. Ezért álltak Triesztben hónapokig a dobozok, míg végül nagy nehezen találtak egy haifai céget, amely hajlandó volt kifizetni ezt az összeget. Amikor a csomagok Izraelbe érkeztek, az ottani közellátási hatóságok úgy rendelkeztek, hogy a ládákat fel kell bontani, és fel kell írni a szállítási címeket. Az izraeli hatóságok (ne feledjük, a jegyrendszer korszakában vagyunk) ugyanis kíváncsiak voltak arra, hogy kinek jár az ún. „élelemtöbblet”. Az *Új Kelet* többször is beszámolt arról, hogy majdnem elkezdték a csomagok szétosztását, utoljára 1950. október elején.⁴⁷

Az egész akció iránt érezhető ellenszenvet tápláló és a különféle csomagtípusokat egységesen kezelő *Új Kelet* nem felejtette el megemlíteni, hogy a bürokratikus költséget a címzetteknek kell fizetniük és ezek annyira „felszaporodtak”, hogy a végén „majdnem félérnek a csomag értékével”.⁴⁸ Kishont Ferenc, a lap újságírója, a később nagy karriert befutó humorista még gúnyos tárcát is írt a csomagokról, melyben a minőség felett kesergett, és azt kívánta, hogy bárcsak ne kapott volna ilyen csomagot.⁴⁹ A cionista ethosszal nehezen volt összeegyeztethető az, hogy a diaszpóra magyar zsidósága (egy úgynevezett kommunista államban) élelemmel, mégpedig kóser hússal segítse az új izraeli államot, az ortodoxia meghatározó szerepét pedig egyszerűen elhallgatták, illetve bagatellizálták.

Az amerikai zsidó segélyszervezet, a Joint – mely 1953-ig működött Magyarországon – is fontosnak tartotta a szeretetcsomagok küldését, ugyanis 1950 júliusában a ВИН ortodox tagozata arról értesítette a Magyar Nemzeti Bankot, hogy a Joint párizsi központja 8160 dollárt utal át a Dob utcának azzal, hogy a Terimpex nevű

46 == A napokban megkezdik a magyarországi csomagok kiadását. *Új Kelet*, 1950. augusztus 29. 3.

47 == Az új olé csomagja és a feketepiac. *Új Kelet*, 1950. október 9. 3.

48 == A napokban megkezdik a magyarországi csomagok kiadását. *Új Kelet*, 1950. augusztus 29. 3.

49 == Kishont Ferenc: Jól bevásároltam. *Új Kelet*, 1950. augusztus 18. 5.

külkereskedelmi cég útján húskonzerveket küldjön Izraelbe. A Joint ahhoz a feltételhez kötötte a pénz folyósítását, hogy azt a БИНОТ a Nemzeti Bank dollárfolyamán visszafizeti. „Arra kérjük – az ügy sürgős volta miatt – a Címet, szíveskedjék engedélyt adni, hogy a Jointnak a dollár előbb jelzett ellenértékét annak beérkezése után az Országos Takarékpénztárnál lévő folyószámlánkról kiutaltathassuk” – írták.⁵⁰ Nem lehet tudni, hogy ez az összeg egy decemberi – szintén hasonló – tranzakció része-e. December 20-án ugyanis a Magyar Nemzeti Bank Devizaigazgatósága az ortodox hitközséghez írott levelében azt írta, hogy hozzájárulnak ahhoz, hogy a Joint „párizsi tanácsa” által az „Őnök javára átutalandó” 12 000 dollár forint-ellenértékét a dollárösszeg MNB-hez való beszolgáltatása után a Joint budapesti irodájának kifizessék. Egyben tudomásul vették, hogy ennek a dollárösszegnek a felhasználásával a Terimpex külkereskedelmi vállalat közvetítésével húskonzerv-küldeményeket exportáljanak Izraelbe.⁵¹ A Terimpex december 27-én értesítette az Ortodox Tagozatot, hogy elfogadja a kiszállítási feltételeket.

Az egész ügylet sikeres lebonyolítására utal az a levél, amelyet a БИНОТ Elöljárósága decemberben küldött a Joint párizsi központjának. Ebben leírták, hogy kézhez vették december 19-i levelüket, és „nagy köszönettel” vették tudomásul a Kahan-Frankl Samu kezdeményezésére hozott határozatukat, mely szerint a БИНОТ-nak 12 000 Ft-ot utal át a Joint kóser húskonzervek magyarországi elkészítése és Izraelbe való kivitele céljából, valamint hogy az egész „szeretetajándékként” fog működni. A levélben továbbá leírták, hogy a magyar hatóságok jóváhagyását megkapták mind a konzervek Izraelbe való eljuttatására, mind pedig a dollárérték letétbe helyezésére a Joint budapesti irodája számára.⁵² A konstrukció világos volt, a Joint hitelezte az ortodox húskonzervek elkészítését és elküldését a zsidó államba, ám később ezt az ortodoxoknak vissza kellett fizetniük – a hivatalos dollárfolyamnak megfelelően. Az ortodox hitközség a saját tagjai befizetései által tudta a szükséges fedezetet biztosítani.

Hogy a magyarországi kommunista diktatúra mekkora hatást gyakorolt az ortodox zsidóság életére, arra jó példa Kurzweil Istvánnak, a БИНОТ főtitkárának a kiterjedt tevékenysége. A főtitkár fellebbezett az év közepén a Tompa utcai ortodox zsidó templom (Bet Kneset) kisajátítása ellen a Közületeket Elhelyező Bizottságnál.⁵³ 1951 végén pedig levelet írt az Ortodox Tagozatnak, melyben közölte, „sajnálják”, hogy az ortodoxoknak a Kazinczy utcai zsinagóga mellett még 31 imaházuk van, és arra kér-

50 == MAOIH Levéltára. A Budapesti Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség Titkári Hivatalának levele, 1950. július 10.

51 == MAOIH Levéltára. A Magyar Nemzeti Bank Devizaigazgatósága levele, 1950. december 20.

52 == MAOIH Levéltára. A БИНОТ Elöljárósága levele a Joint párizsi központjának, 1950. december.

53 == MAOIH Levéltára. Kurzweil István levele a Közületeket Elhelyező Bizottsághoz, 1951. augusztus 28.

te őket, hogy vizsgálják felül ezeknek a jegyzékét, aminek a nem is olyan indirekt üzenete az volt, hogy az állam túl soknak tartja a zsinagógák létszámát.⁵⁴

Izraelben nem minden konzervet használtak fel, az *Új Kelet*ben még 1953 nyarán is megjelent olyan apróhirdetés, mely eladásra kínált fel „budapesti orthodox kóser marhahúskonzerveket”.⁵⁵

A magyar állam ráértett a kóser hús jelentette üzletre: az *Új Kelet* 1954. december 15-i számában arról számolt be, hogy az országba látogató magyar külkereskedelmi minisztériumi megbízott ajánlatot tett izraeli partnerének száz tonna kóser libahús Izraelbe való exportálására konzerv és májpástétom formájában. „A szállítás az Izrael és Magyarország között fennálló kereskedelmi szerződés keretében történne. Jelenleg ugyanis Magyarország citrusvásárlásai révén 150 ezer dollár mutatkozik Izrael javára, amit a magyarok a libaszállítmánnyal akarnak kiegyenlíteni” – írták a lapban. Az újság megjegyezte, hogy a budapesti ortodox rabbinárus szavatolná a kóserséget.⁵⁶

1951 januárjában a ВИНОТ előjárósági ülésén bemutatták azt a Terimpextől kapott engedélyt, amely – dollár ellenében – kóser húskonzervek Izraelbe való kiszállításáról szólt.⁵⁷ A kóser hús ügye felkeltette a Szabad Európa Rádió (SZER) érdeklődését is, amely 1951. szeptember 14-én arról számolt be, hogy az 1944-ben bezárt Kapuvári Húskonzervkészítő Üzem ismét működik. A rádió szerint a gyár vezetői felkérték a Soproni Zsidó Bizottságot (inkább Hitközséget kellett volna írni), hogy küldjön egy szakértőt, aki megvizsgálja azt, hogy a kóser konzervek és a feldolgozott marhahús előállításuk megfelel-e a vallási előírásoknak. A híradás 1951 júniusára tette a magyar–izraeli kereskedelmi egyezmény megszületését, ám a legmegdöbbentőbb az, hogy a SZER azt állította, hogy „Citron Sámuel”, a Soproni Zsidó Bizottság „kommunisták által befolyásolt” főbőbbija felügyelete alatt 40 tehervagonnyi húskonzervet gyártottak és szállítottak Izraelbe 1951 elején, amiért az izraeli kormány dollárban fizetett, és ezt a pénzt Magyarországon a nehézipar számára nélkülözhetetlen gépekre fogják fordítani.⁵⁸

A SZER által is „nem megerősítettnek” minősített információt tartalmazó értesülés több téves adatot is tartalmaz (így az egész anyag szavahihetősége megkérdőjelezhető), ugyanakkor jelzi, hogy a kóserhús-export felkeltette az érdeklődésüket. Czitron József (és nem Sámuel) 1946 és 1950 között szolgált Sopronban rabbiként, de 1950-ben a budapesti rabbinikus bíróság vezetője lett, így a fővárosba távozott.⁵⁹

54 == MAOIH Levéltára. Kurzweil István levele az Ortodox Tagozathoz, 1951. december 30.

55 == [Apróhirdetés] *Új Kelet*, 1953. június 26. 11.

56 == Magyarország kóser libát kínál Izraelnek. *Új Kelet*, 1954. december 15. 2.

57 == MAOIH Levéltára. Jegyzőkönyv a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség előjárósági üléséről, 1951. január 8.

58 == OSA 300-1-2-6733. Kosher Meat Made in Hungarian Factory for Export to Israel, 1951. szeptember 14.

59 == Bocskai, 2003.

Ha valakit nem befolyásoltak a kommunisták, az éppen Czitron rabbi volt, hiszen például az ortodox rabbikar 1951. július 12-i ülésén a kitelepített zsidók igényeivel és a kivándorlással is foglalkoztak,⁶⁰ mint ahogyan semmilyen „bizottság” élén nem állt. A kóser hús mennyisége és mértéke is kérdéses: a SZER ebben az időben keletkezett anyagai általában is csak erős forráskritikával használhatók.

A szeretetsomag-akció nem volt folyamatos, 1952-ben azonban ismét megindult. Immár a Budapesti Izraelita Hitközség beleegyezésére is rászoruló ortodoxia a Terimpexszel kötendő szállítási szerződést láttamoztatta előbb a BIH-központtal, hogy aztán küldjék tovább a cégnek.⁶¹ 1952. augusztus 18-án Stöckler Lajos elnök és Kurzweil István titkár a BIH Elöljárósága nevében levelet írt az Ortodox Tagozat részére, melyben leszögezik azt, hogy megkapták a Terimpex útján kiküldendő húskonzervek „lebonyolítási” tervét. Ezt csak azzal a feltétellel és kiegészítéssel hagyták jóvá, hogy az ortodoxoknak írásban kellett közölniük, hogy a „*jótékony célra szánt*” 2000 doboz húst kiknek, milyen szervezeteknek juttatják el. A BIH vállalta, hogy a körzetekben az erről szóló nyilatkozatokat kifüggesztik, azzal kiegészítve, hogy részletek iránt az Ortodox Tagozatnál lehet érdeklődni. Felkérték az Országos Irodát, hogy „ugyanilyen értelemben” hívja fel az öt községkerületet, hogy tegyék közhírré az ügyet. Végül csökkentették a kiküldhető hús mennyiségét is.⁶² Pár nappal később, augusztus 24-én egy, a párizsi Joint-irodának címzett levélből tudhatjuk meg azt, hogy a BIH-en keresztül 12 000 Ft-ot kapott az ortodoxia, melyet ortodox kóser marhahúskonzerv előállítására fordítottak, hogy – még szeptember folyamán – Izraelbe elküldhessék azt. Egyben igazolták, hogy erre a magyar hatóságoktól engedélyt kaptak.⁶³ A központosított zsidó felekezeti élet budapesti vezetői – Stöckler és Kurzweil – engedélyt adtak arra az ortodoxoknak, hogy az izraeli húskonzervek ügyében ne a helyi hitközségekkel, hanem az igénylő személyekkel levelezzenek.⁶⁴

Tekintélyes magyarországi gyökerű izraeli rabbik – a már említett Schreiber (Szofer) Johanan volt egri főrabbi (1923–2016) és Schnitzler Fülöp (Shraga Shmuel Schnitzler, 1889–1979) volt békéscsabai főrabbi – írtak levelet az Ortodox Tagozatnak 1952. szeptember 4-én (a zsidó naptár szerint Elul 14).⁶⁵ A zsidó újév, a Ros Hasana előtt keltezett levélben a jeruzsálemi Régi Magyarország Orthodox Hitközsé-

60 == Uo.

61 == MAOIH Levéltára. Az Ortodox Tagozat levele a BIH Elnökségének, 1952. augusztus 11.

62 == MAOIH Levéltára. Levél, 1952. augusztus 18.

63 == MAOIH Levéltára. Levél, 1952. augusztus 24.

64 == MAOIH Levéltára. 5634/1952. Kurzweil és Stöckler levele a BIH Ortodox Tagozatához, 1952. október 22.

65 == MAOIH Levéltára. Levél, 1952. szeptember 4. Érdekesség, hogy dátumként 5712 helyett 5672 szerepel, amely valójában 1912. augusztus 27-én jelenti; az elírás okát nem ismerjük.

geiből Származó Istenfélők Szervezete (Hitahdut Ha-yeraim Yotzei Kehilot Ortodoxiyoth Se-baHungariya Hayeshana) szólalt meg. A magyarországi eredetű szigorúan vallásos zsidókat tömörítő csoportosulás (mely nem képviselte az Izraelben élő magyar eredetű ortodoxok többségét) azzal a kéréssel fordult a ВИНОТ Elnökségéhez, hogy a hitközség által Izraelbe küldendő szeretetsomagok szétosztását ők végezhessék. A szervezet teljes felelősséget vállalt, hogy a szétosztást szociális és méltányossági szempontokra tekintettel fogják végezni. A szervezet ezt az engedélyt nem kapta meg, a magyarországi ortodoxia – mely komoly ellenőrzés mellett – gyártatta le a konzerveket, nem volt partner abban, hogy kizárólag ők és a klienseik kaphassák meg a magyarországi kóser húst.

A szeretetsomagok, illetve ehhez kapcsolódóan a kóser húskonzervek ügye 1952 után évekre lekerült a napirendről. 1955 tavaszán Schück Jenő főrabbi, a magyar ortodoxia jeles személyisége több Izraelbe küldött levélben panaszkodott arra, hogy ígéretet tettek ugyan a konzerv kiküldésére, ám ezt nem valósult meg.⁶⁶ Nyáron (minden bizonnyal ugyancsak) Schück arról írt, hogy ha engedélyt kapnak a hússzállításra, akkor az Izraelből kapott etrogok⁶⁷ ellenértékét „*az ottani szegények részére*” küldött húskonzervben fogják viszonzni, addig azonban ezeket csak ajándékként tudják fogadni.⁶⁸

Közben Magyarországon megnehezedett a kóser húshoz való hozzáférés. Az ortodoxok még az év tavaszán az élelmiszeripari miniszterhez fordultak, kérelmezve azt, hogy emeljék fel a havi ellátmányukat, mert a Nagy-Budapest által megkapott havi 200 mázsa tőkehús és 20 mázsa kolbászárú csak a szükséges mennyiség fele.⁶⁹ A Spiegel Menyhért ortodox elnöknek címzett, ismeretlen feladójú levél írója – aki egyébként Jehuda Spiegel vallásügyi államtitkárt az elnök rokonának nevezte – arra hívta fel a figyelmet, hogy ne kösse le a hitközség a vételt. Ugyanis Izraelben az élelmezés megjavult, és komoly vámot szabnak ki a behozott termékekre. Azt is felajánlotta, hogy amennyiben a szállítás komolyan szóba kerül, beadvánnyal fog fordulni az izraeli kormányhoz a vámok csökkentése érdekében.⁷⁰

Úgy tűnik, hogy 1955 decemberében a ВИНОТ ismét lehetőséget kapott szeretetsomagok küldésére. A diplomokban elhelyezett szóróanyag útján tájékoztatták a hittestvéreket, hogy pészachi kóser marhakonzervet lehet küldeni félkilós dobozokban. „*Amennyiben Hittestvéreink ezzel a kedvező lehetőséggel élni akarnak, fizet-*

66 = = MAOIH Levéltára. Levél, 1955. március 24. „A konzervekről egyelőre még mindig csak ábrándozunk és kapunk néha-néha ígéretet is, de egyelőre csak a levegőben lóg, véglegesen azonban nem mondunk le róla, ha valami lesz, értesíteni foglak.”

67 = = Ilyen növényeket szukkot ünnepére gyakran kapott a magyar zsidóság Izraelből, eredetileg citrusgyümölcs, a szukkoti ünnepi csokor része, melyeket a zsinagógai ünnepen használtak. Az etrog Magyarországon ismeretlen volt.

68 = = MAOIH Levéltára. Levél, 1955. július 18.

69 = = MAOIH Levéltára. Kóserhúsellátási nehézségek ügyében írt levél, 1955. március 28.

70 = = MAOIH Levéltára. Frankl Benjámín levele (keltezetlen).

senek be hitközségi tagozatunk irodájában VII., Dob u. 35. I. em. alatt de. 9–12 óráig. Egy doboz kóser sel peszach húskonzerv ára Ft 18 Izraelbe szállítva” – fogalmaz a körirat.⁷¹ A már régi partnernek mondható Terimpex december 6-án a BIHOT-hoz írott levelében és a mellékelt szállítási szerződésben 32 000 doboz, nettó 400 grammos, „benne csontnélküli marhahús/ortodox kóser marhahús saját levében konzerv” szállítására vállalt kötelezettséget legkésőbb 1956. február 15-ig. A 12 000 dollár Terimpexnek való utalásáról a BIHOT-nak kellett rendelkeznie a Magyar Nemzeti Banknál.⁷² Az ügyletet nemcsak Halpert Jenő és Spiegel Menyhért, az ortodoxok főtitkára és elnöke, de a BIH elöljárósága, László Jenő főtitkár és Heves Lajos elnök is kézjegyével látta el másnap.⁷³ Az ügyletbe a Budapesti Konzervgyárt is bevonták, a húsok dobozolását ez a cég végezte. A cég közölte az ortodoxokkal, hogy a Terimpex megrendelt tőlük összesen 16 tonna félkilós marhahúskonzervet. A konzervgyár közölte, hogy a megállapodás alapján a konzerveket 1956. január első felében legyártják, Sebestyén Antallal pedig abban is megállapodtak, hogy ha január 3-án reggel az ortodoxok rendelkezésre bocsátják a kóser húst, 4-én reggel meg tudják kezdeni a gyártást.⁷⁴

A BIHOT számtalan vidéki hitközséget értesített külön a lehetőségről, jegyzéket kérve azokról, akikhez Izraelben el kívánják juttatni a konzerveket. A küldendő mennyiségről is nyilatkozni kellett, valamint rendelkeztek arról, hogy a jegyzékkel együtt az „idecsatolt befizetési lapon” a pénzt is küldjék be.⁷⁵ Az ortodoxok 1956 januárjában megküldték a Terimpex számára az izraeli megbízottjuk nevét: Frank Benjámin Tel-Avivban lakott, és ő foglalkozott a 16 000 ezer kilónyi (kb. 32 000 doboz) kóser húskonzerv szétosztásával is.⁷⁶ Többen jelezték, hogy a rokonaik nem jutottak hozzá a húshoz. A Terimpex és az ortodoxok 1956 februárjában módosították a közöttük lévő szerződést, a hús egy része (kb. 1300 doboz, azaz 650 kg) Budapesten maradt.⁷⁷ Hogy a küldemények kósersági szempontból is megfelelőek legyenek, azt két ortodox rabbi, Czitrón József és Grünfeld Márton igazolta. Két ilyen (német nyelvű) igazolás maradt fenn, március 23-ról és május 9-ről, amelyekben tanúsították, hogy a Terimpexen keresztül a hamburgi Zarco Zancer nevű céghez szállított dobozokban lévő tartalom kóser, valamint az elejétől kezdve az ő felügyeletük alatt zajlott a folyamat.⁷⁸

71 == MAOIH Levéltára. Értesítés ereci szeretetküldemény tárgyában, 1955. december.

72 == MAOIH Levéltára. Levél, 1955. december 6.

73 == MAOIH Levéltára. Rendelkezés, 1955. december 7.

74 == MAOIH Levéltára. A Budapesti Konzervgyár levele a BIHOT-nak, 1955. december 27.

75 == MAOIH Levéltára. Levél a Kisvárdai Izraelita Hitközségnek, 1955. december 15.

76 == MAOIH Levéltára. 26/1956. Levél, 1956. január 18.

77 == MAOIH Levéltára. Függelék a 134-1498. számú 1956. december 6-i keletű, kóser marhahúskonzerv-szerződéshez, 1956. február 15.

78 == MAOIH Levéltára. Igazolás, 1956. március 23., 1956. május 9.

1956-ban – különféle okok miatt – késett a küldemények szétosztása, bár a konzerveket tartozó szállítmány már február közepén (16-án vagy 19-én⁷⁹) befutott a haifai kikötőbe.⁸⁰ A БИHOT illetékesei az érdeklődőket tájékoztatták erről, és hangsúlyozták, hogy a késedelemnek rajtuk kívül álló okai vannak.⁸¹ A mezőkövácsházi izraelita hitközségnek azt írták, hogy az izraeli kormány magas vámot vetett ki a küldeményekre, melynek „leküzdése” több mint három hónapot vett igénybe. A kinti képviselő elintézte a kormánynál a vám elengedését.⁸² Ugyanilyen tartalmú levelet küldött a БИHOT július 10-én a hajdúböszörményi hitközségnek is, amelyben viszont nem az összes árunak, hanem csak a jó részének a vámmentessé tételéről számolnak be, míg a maradék vámját 3 fontról 1,90-re mérsékeltek.⁸³ A БИHOT titkára – aki továbbra is kapta a reklamáló leveleket, például a mezőtúri hitközség fejétől, Szinetár Ferentől⁸⁴ – augusztus közepén már arról számolt be a nagykőrösi hitközségnek, hogy Jeruzsálemben, Tel-Avivban és Haifában már folyamatban van a csomagok szétosztása.⁸⁵ Az *Új Kelet* június 26-i számában megjelent apróhirdetés szerint Hadera városának egy éttermében minden hétfőn (meghatározott időben) lehetett előjegyezni magyarországi szeretetsomagokat.⁸⁶

Egy 1957. április 5-i levél arról számol be, hogy eddig 15 350 kiló konzervet szállítottak Izraelbe, és egy bizonyos Fränkel úr foglalkozik a szétosztással (talán azonos az 1949-ben alijázott Fränkel Jenővel, a Mizrachi akkori elnökével).⁸⁷ Sebestyén Antal hitközségi titkár, akit ugyanabban az évben főtitkárrá választottak, azon lamentált egy Fränkelhez írott levelében, hogy hány kiló konzervet adhat még el, *„ami főképpen azért sürgős, mert peszach után egy nagyobb csoport alijázó indul el, akik kétségbeesve lamentálnak konzervért, mert ha kikerkeznek azt akarják, hogy valamire legalább mindjárt hozzá tud[ja]nak nyúlni”*.⁸⁸ Az izraeli hatóságok sem szeretetsomagként fogták ezt fel. Fränkel arról számolt be az előjárósághoz írott

79 == A február 19-i dátum a budapesti Léderer Mórhoz írott levélben található: MAOIH Levéltára. Levél, 1956. augusztus 7.

80 == MAOIH Levéltára. A БИHOT titkárának levele a Hajdúböszörményi Izraelita Hitközséghez, 1956. július 10.

81 == MAOIH Levéltára. Válasz Fleischmann-Forintos Miklós (Jeruzsálem) 1956. június 2-i levelére (keltezetlen).

82 == MAOIH Levéltára. A БИHOT levele 1956. június 25.

83 == MAOIH Levéltára. Levél, 1956. július 10.

84 == MAOIH Levéltára. A mezőtúri hitközség levele a БИHOT-hoz, 1956. július 9.

85 == MAOIH Levéltára. 25/1956. Válasz a nagykőrösi hitközség 1956. augusztus 7-i levelére, 1956. augusztus 15.

86 == *Új Kelet*, 1956. június 25. 2. Bár a megfogalmazás nem pontos, ezért lehet, hogy az Izraelből Magyarországra irányuló csomagokat jelentheti.

87 == MAOIH Levéltára. Levél, 1957. április 5.

88 == MAOIH Levéltára. Levél. Budapest, 1957. április 5.

levelében, hogy a hatóság ellenőrzi a raktárat, a kiadott mennyiséget, és hogy azok kapták-e meg a csomagokat, akiknek szánták. Vámmentesen már nem lehetett hozzájutni, ráadásul a hatóságnak fel kellett keresnie a Tel-Aviv és környéki címzetteket, „mert a tárolás és a biztosítás sokba kerül. Előlegeznie kell a magas helyi vámot is...”⁸⁹ Ezek a sorok és eljárások világosan mutatják azt, hogy az izraeli helyzet konszolidálódott, a csomagokat immár nem segélyként értelmezték az izraeli hatóságok, hanem importárúként, és ennek megfelelően bántak velük.

= = = Utózöngve – 1957 után

Az 1956-os forradalom nemcsak a magyar történelemben volt választóvonal, de a magyarországi zsidó ortodoxia történetében is. Bár még 1957-ben is küldtek szeretetcsomagokat, sok magyar zsidó (köztük ortodox) vándorolt ki külföldre. Izrael egyre erősödött (a bevándorlások által is), az ortodoxok létszáma és ezzel jelentőségük pedig csökkent a magyarországi zsidóság vallási térképén. 1957 augusztusában a БИHOT helyzetjelentést írt dr. Seifert Gézának, a БИH egyik vezetőjének, melyben a tagszámcsökkenésről írtak, valamint arról, hogy ezzel összefüggésben a kóserbaromfi-fogyasztás a negyedére, a tejfogyasztás a felére csökkent. A vidékiek is náluk veszik meg a húst, írták – Budapest központi szerepe még inkább jelentőssé vált.⁹⁰

A másik nagy változás az volt, hogy a szeretetcsomag kifejezés eltűnt, és a magánadományok helyett bizonyos állami vállalatok – az ortodox hitközség szigorú felügyeletével – kezdtek kóser húst exportálni Izraelbe. Ez a húsexport – bár korábban is jelen volt – 1957 után egyeduralmúvá vált, a szeretetcsomag segélyezési akciója pedig teljesen eltűnt. Az ilyen jellegű küldemények pedig nem csak Izraelbe irányultak: 1962 márciusában állami engedéllyel a budapesti ortodoxok egy bécsi zsidó közösségnek (Khal Jiszrael) 300 kiló peszachi cukrot bocsátottak rendelkezésre, mert kifogytak belőle, és kérték a budapesti társaikat, hogy segítsenek.⁹¹

Egy állambiztonsági jelentés beszámol arról, hogy 1962 márciusában Athénból egy izraeli állampolgár érkezett Budapestre, aki a kóser vágást ellenőrizte.⁹² 1962 májusában az izraeli főrabbinátus kóser osztálya Sebestyén Antalhoz, a БИHOT főtitkárához írott levelében Pesach Seni megerősítette Mose (Majse) Weisz, azaz Weisz Márton ortodox rabbi autoritását a kóser vágásokkal kapcsolatosan. „Ismert számonkora a Tórában való neveltetése és városodban az istenfélők gyülekezetében betöltött magas és szent pozíciója iránti elkötelezettsége is. Az a tény, hogy abszolút megbízunk éberségében és hozzáértésében a nálatok Izraelért (rituálisan) levágott húst illetően, eléggé bizonyítja ezt. Eltökélt szándékunk, hogy fontos gyülekezeteitekben és

89 = = MAOIH Levéltára. Fränkel Jenő levele az Elöljárósághoz (keltezetlen).

90 = = MAOIH Levéltára. Helyzetjelentés Dr. Szeifert alelnök részére a БИHOT-ról, 1957. augusztus.

91 = = MAOIH Levéltára. Jegyzőkönyv a БИHOT előljárósági üléséről, 1962. március 4.

92 = = ÁBTL 3.1.2. M-18885. „Kovács” jelentése, 1962. március 30.

különösen a Tóra zászlajának hordozói között őszinte kölcsönös kapcsolatok legyenek, hogy felemeljük szent Tóránk gerendáját és micváinak megtartóit” – fogalmaz a héber nyelvű szöveg.⁹³ Az 1962 októberében megtartott ortodox előljárósági ülésen szó esett Efrati Simonról (az izraeli rabbinárus kósersági osztályának vezetőjéről) az „exportvágásokkal” kapcsolatosan, aki nem akart új szerződést kötni, hanem érvényben levőnek tekintette az egy évvel korábban megkötött szerződés pontjait. Emellett tudomásul vették, hogy Efratinak egy „használaton kívüli kis Széfer Tórárt [tóratekeresztet] nyújtottunk át prezentképpen”.⁹⁴

Efrati egyébként (aki rendszeresen látogatta a régiót⁹⁵) 1962 januárjában Magyarországon járt, és kijelentette, hogy a hús kóserságára csak Magyarországon ügyelnek a helyi zsidók, Jugoszláviában és Lengyelországban izraeli masgiachok működnek. Ezzel elismerte az ország kiemelt szerepét a régióban. Látogatása idején halt meg Paskusz Mór, a БИХОТ elnöke (a МИОК alelnöke és a БИХ elnökhelyettese), „akinek utolsó hivatalos ténykedése az izraeli rabbinárusal való megállapodás aláírása volt a vágások ügyében”.⁹⁶ Az elnök Efrati szerint az egyezmény aláírása után egy nappal hunyt el.⁹⁷

Az 1962. november 3-án a Külügyminisztérium protokoll-osztályának helyettes vezetője, Skonda Ödön fogadta Meir Shachart, Izrael ideiglenes ügyvivőjét.⁹⁸ Az izraeli követség vezetője elmondta: a zsidó állam nagy mennyiségű kóser húst importál Magyarországról, és ő intézte el azt, hogy az izraeli főrabbinátus hozzájárult ahhoz, hogy a budapesti ortodox hitközség tagjai vágják le az alapanyagot képező ún. exportmarhákat. Ezért nem kell saktereket Izraelből Budapestre küldeni, „amely sok ezer dolláros munkadíj-devizabevételt jelent Magyarországnak”, amiről (állítólag) Nyers Rezső pénzügyminiszter, az MSZMP Központi Bizottságának tagja is elismerően nyilatkozott a nagykövetnek. Bár nem biztos, hogy valóban a magyar gazdasági reformtörekvések iránt nagy érdeklődést mutató, azokkal szimpatizáló Sachar járta ki ezt a főrabbinátusnál, ám az igen, hogy ez a vallási szerv maximálisan megbízott a magyar ortodoxok szakértelmében. A magyar ortodoxia önállósága olyan erős volt, hogy 1962 novemberében megvédték saját emberüket, Schneider

93 == MAOIH Levéltára. Levél, 1962. május 22.

94 == MAOIH Levéltára. Jegyzőkönyv a БИХОТ előljárósági üléséről, 1962. október 28.

95 == Az *Új Kelet*, beszámolója szerint Efrati 1956 februárjában már Romániába készült, hogy tájékozódjon a vágási lehetőségekről. Izrael ugyanis a két ország közötti kereskedelmi egyezmény keretében nagy mennyiségű vágott marhát kívánt vásárolni. Ugyanezen év május végén Bécsen keresztül utazott Romániába – a román kormány meghívására –, és a lap szerint „valószínű”, hogy Magyarországra is ellátogat. A hír alapján nem tudjuk, hogy a vágott marha egyfajta elővásárlás volt, vagy sem. Kósersági küldetés. *Új Kelet*, 1956. február 20. 4.; Kásrut-szakértő utazott Romániába és Magyarországra. *Új Kelet*, 1956. május 30. 3.

96 == Magyarországról hozott üdvözlöt Simon Efrati rabbi. *Új Kelet*, 1962. január 31. 3.

97 == Uo.

98 == ÁBTL 3.1.5. O-12233. Shachar ideiglenes izraeli ügyvivő látogatása, 1962. november 3.

Márkuszt, az izraeli exportvágás felügyelőjét (masgiach), holott az izraeli Efrati rabbi követelte az elbocsátását.⁹⁹

A következő években – egészen 1967-ig – szintén van nyoma a folyamatos izraeli kapcsolatnak a kóser hús tekintetében, és a Terimpex végig partnerként szerepelt az ügyletben. 1963 februárjában a Budapesti Marhavágóhid hűtőüzeme alkalmatlanná vált a hűtésre, így – a Terimpex javaslatára – a levágott húst a Kecskeméti Hűtőüzembe szállították, amíg az izraeli szállításra sor nem került. Vallási felügyelőt (masgiach) is küldtek Kecskemétre.¹⁰⁰ 1964-ben a Terimpex azzal kereste meg a budapesti ortodoxiát, hogy kóser szalámi előkészítésében – a Budapesti Szalámigyár gyártásában – működjenek közre. A főtitkár készített egy megállapodás-tervezetet, a szalámigyárral pedig közölték azokat a „rituális feltételeket”, melyek mellett hajlandók együttműködni. *„Azt is közli Főtitkár, hogy ezzel kapcsolatban a metszőkkel és rabbival több ízben megtekintették a szalámigyárban az ott fennforgó körülményeket, helyiségeket, gyártási eszközöket és ezek megtekintése után a metszők és a rabbi közölték a Főtitkárral azokat a feltételeket, amelyek mellett hajlandók a rájuk háruló feladatokat elvégezni és ezt a hitközség részére a szalámigyár által fizetendő összeg 40%-ában határozták meg. Főtitkár közli még, hogy ezen kiadáson kívül még a hitközséget terhelné a hús reinigolásával és 3 masgiach alkalmazásával járó kiadás is, amelyet 250 db marha feldolgozásánál kb. 10 000 forintba stípiulál”* [sic!] – hangzott el az előjárósági ülésen. Ezen tudomásul vették a főtitkár referátumát, és hozzájárultak a felolvasott megállapodási tervnek a szalámigyár felé való továbbításához, egyben a főtitkárt megbízták azzal, hogy ennek alapján megkösse a megállapodást.¹⁰¹

A megállapodás minden bizonnyal megszületett, ugyanakkor az biztos, hogy a hatnapos háború után, a diplomáciai kapcsolatok befagyásakor ezek az egyezmények sem voltak továbbá érvényesek. Az 1980-as évekig nem volt nyoma annak,¹⁰² hogy bárki is foglalkozna a kóser húsgyártás ötletével, miközben a magyar vallásos zsidóság igényeit kielégítették a meglévő struktúrák: metszők, vallási felügyelők, rabbi és boltok.

== Összefoglalás

A kóser szeretetsomag-akció, amely a magyarországi ortodox zsidóság szolidaritási megnyilvánulása volt a nehéz helyzetben lévő zsidó állammal és a korábbi jisuvval, a palesztinai zsidó közösséggel, fontos jele volt a két állam közötti kapcsolatrendszernek akkor, amikor a diplomáciai kapcsolatok – bár még léteztek, de – alacsony

99 == MAOIH Levéltára. Jegyzőkönyv a BIHOT előjárósági üléséről, 1962. november 18.

100 == MAOIH Levéltára. Jegyzőkönyv a BIHOT előjárósági üléséről, 1963. február 11.

101 == MAOIH Levéltára. Jegyzőkönyv a BIHOT előjárósági üléséről, 1964. április 14.

102 == ÁBTL 3.2.5. O-8-532/1. Jelentés, 1981. december 15.

szinten működtek. A szolidaritás magas szintjét mutatja, hogy abban az időben került sor erre az akcióra, amikor a magyar vallásos zsidóság maga is kapott ilyen csomagokat. Harry Goodman, az Agudat Yisrael ortodox zsidó világszervezet európai elnöke, aki 1955 koratavaszán látogatott Budapestre, büszkén jelentette ki, hogy a város nyolcezer vallásos zsidója számára rendszeresen küldenek szeretetsomagokat.¹⁰³

Az egész akció mutatja, hogy a magyar ortodox zsidóság intézményei, a kóser-ság magyarországi ortodox vallási „menedzsmenete” iránt töretlen volt a bizalom a palesztinai jisuv, majd később az izraeli állami-vallási intézmények vezetői részéről. Még az izraeli haredi (ultraortodox) társadalom részéről is megvolt ez az attitűd a magyar kasrut (kóser-ság) iránt, sőt az Izraelen kívüli ortodox világ is elfogadta az ezzel kapcsolatos magyarországi vallási-rituális gyakorlatot.¹⁰⁴ Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Izraelnek a saját nehéz gazdasági-társadalmi helyzetére reflektáló és folyamatosan változó hús- és élelmiszer-politikája miatt a zsidó állam hatóságai sokszor bürokratikus akadályokat gördítettek a külföldről érkező csomagok fogadása elé. Az izraeli magyar média (főleg az *Új Kelet*) pedig – érzékelhetően ideológiai-politikai okokból – a jelentőségénél sokkal kisebb súlyt tulajdonított az akciónak, a kóser-sággal kapcsolatosan pedig a semlegességtől az iróniáig terjedt az a skála, amelynek keretei között az újságírók kifejezték gondolataikat.

A sajátos kóserhús-szállítási akciót később – 1957 után – az izraeli gazdasági helyzet (benne az élelmezés) javulása, a lakosság életszínvonalának emelkedése, a viszonyok konszolidációja feleslegessé tette. Ugyanakkor a Budapestről kiinduló kóserhús-küldemények nem álltak le, hanem kóserhús-export formájában érkeztek Izraelbe egészen addig, amíg szovjet kezdeményezésére 1967-ben meg nem szakadtak a diplomáciai kapcsolatok, melyeket a kereskedelmi kapcsolatok leépülése követett.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.4. Államvédelmi Hatóság iratai

1073/1950. Dr. Sebestény Antal ügye

103 == Mit tapasztalt az Agudat Jisráél elnöke Magyarországon? *Új Kelet*, 1955. március 4. 7.

104 == A Hanna étterem, illetve Szociális Konyha (mely korábban a Kertész utca 32.sz. alatt működött, majd 1966-ban került mai helyére, a BIHOT komplexumba) kóser-ságát a vallásos zsidó világ túlnyomó része elismerte, így aztán étkeztek az étteremben, és az ide látogató turisták is fogyasztották a BIHOT rabbijai által felügyelt termékeket. Lásd Kecskeméti György: A HANNA szociális konyha új helyisége. *Új Élet*, 1966. december 1. 4.

- 2.1. A volt zárt irattár levéltári anyaga
IV/15-a Dr. Gálos Henrik és társai
- 3.1.2. Munka dossziék
M-18885 „Jogász”
- 3.1.5. Operatív dossziék
O-12233 Shachar Meir
- 3.2.5. Operatív dossziék (O-8-dossziék)
O-8-532/1 Kaméleon – Az izraeli hírszerzés

Magyarországi Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség (ΜΑΟΙΗ) Levéltára
Vegyes, rendezetlen anyagok

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-A-21-a Állami Egyházügyi Hivatal. Elnöki iratok.
Magyarországi Izraeliták Országos Képviselőlete

Vera and Donald Blinken Open Society Archives (OSA)
[Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum]
300-1-2-6733. Records of Radio Free Europe/Radio Liberty
[Szabad Európa Rádió/Szabadság Rádió felvételei]

=== Hivatkozott irodalom ===

Dombi, 2020

Dombi Gábor: *Osztályellenségek. Az 1951-es budapesti kitelepítés zsidó áldozatai.*
Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest.

Frojimovics, 2008.

Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon
1868–1950.* Balassi, Budapest.

Rozin, 2014

Rozin, Irit: Meat Consumption, Austerity and Collective Identity in 1950s
Israel. *Zmanim*, 128. sz. 70–83. (héberül)

Schück, 1959

Schück Jenő: Az orthodoxia a felszabadulás után. In: *Új Élet Naptár 1959 (5719/5720).*
Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest. 156–162.

==== Sajtó ====

Új Kelet, 1950–1966

==== Internetes hivatkozások ====

Bocskai, 2003

Bocskai Sándor: A rabbik nem csak tapsoltak. <https://zsido.com/a-rabbik-nem-csak-tapsoltak/> (utolsó letöltés: 2023. július 14.).

Oberlander, 2016

Oberlander Báruch: Egy elveszett rabbigeneráció nyomában. <https://zsido.com/egy-elveszett-rabbigeneracio-nyomaban-ortodox-rabbiavatasok-magyarorszagon-1945-1989-ig/> (utolsó letöltés: 2023. augusztus 2.).

Kulcsszavak

=====

holokauszt, zsidóság, Közel-Kelet, vasfüggöny



Seifert Géza elnök beszédét tart. Budapest VII. Síp utca 12., a Magyar Izraeliták Országos Képvisellete (ma a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége) székházának díszterme, a Magyar Izraeliták Országos Képvisellete teljes ülése 1968 május 26-án. Seifert Géza elnöktől balra Benoschofsky Imre főrabbi, jobbra kettővel Schuck Jenő ortodox főrabbi, majd Scheiber Sándor főrabbi és Salgó László főrabbi.

Fortepan / Bauer Sándor

/ Export from a Gift Parcel /

The Hungarian Orthodox Jews' canned kosher food mission to Israel (1948–1957)

The article deals with a very important and hitherto undiscussed series of events, how (Jewish) Orthodoxy in Budapest helped the Jewish community (Yishuv) in Palestine, and later Israel, with meat supplies. The process, which began in 1948, presumably at the request of the Tel Aviv rabbinate, continued until the late 1950s.

After 1957, the improvement of the economic situation (including the food situation) in Israel, the rise in the living standards of the population and the consolidation of relations made special kosher meat transport operation redundant. However, kosher meat shipments from Budapest did not stop, but continued to arrive in Israel in the form of kosher meat exports until the break in diplomatic relations in 1967, followed by the breakdown of trade relations, at the Soviet initiative. The text also describes the historical, halachic, economic and diplomatic background to the event, providing explanation to this unique phenomenon.



Terimpex, Budapest V. Károlyi (Károlyi Mihály) utca a Ferenczy István utca felől az Irányi utca felé nézve, 1973.

Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU_BFL_XV_19_c_11

===== Bódi Lóránt =====

/// „Zarándokutak” Auschwitzba – az emlékezet hangjai és alakzatai

=== Bevezetés

1946 novemberében a Puskást és Bozsikot soraiban tudó – később többszörös magyar bajnok – Kispest (későbbi Budapest Honvéd) lengyelországi „portyára” indult, hogy összemérje erejét lengyel csapatokkal.¹ Az utazás azonban nehezen kezdődött, a háború utáni súlyos közlekedési helyzetnek köszönhetően a magyar kontingens a tervezettnél csak négy nappal később ért Krakkóba, így hiába várta először a Kispest játékosait 20 000 lengyel szurkoló. A megkésett rajt ellenére a túra sikeres volt, megmérkőztek a Krakkó, a Sosnowiec, majd a Katowice labdarúgócsapataival, a meccsek mellett lehetőségük volt ellátogatni több lengyel nevezetességhez is. Így történhetett, hogy Krakkó látványosságai és a wielieckai sóbánya között a csapat tagjai felkeresték az auschwitz-birkenau haláltábor is, ahogyan azt megtudhatjuk Havas Gézától, a Kispest vezetőségi tagjától, aki a *Képes Sportlap* újságírójának nyilatkozva számolt be a lengyel útról: „*Krakkóban Jour, a Krakovia elnöke lett az úti-marsallunk [sic!]. Szinte minden gondolatunkat elleste. Moziba, színházba, kiránduló és szórakozóhelyekre vitte a csapatot. Meglátogattuk a szomorú emlékezetű auschwitzi és birkenau haláltáborokat, továbbá egy gyönyörű sóbányát, a wielieckait [sic!].*”²

A beszámoló a lengyel mozik kínálatával és a csapat által szerzett élmények felsorolásával folytatódik, kiemelve a lengyelek vendégszeretétét is. Ma olvasva ezt a hírt, meglepődhetünk azon, hogyan kerülhetett egy magyar labdarúgócsapat 22 hónappal az auschwitz-birkenau tábort felszabadítása (1945. január 27.) után az egykori haláltábor területére.³ A *Képes Sportlap*nak ez az alig egymondatos közlése számos további kérdést ébreszthet az olvasóban: vajon miért ment el a kispesti csapat Auschwitzba,

1 == Puskás sérülés miatt kénytelen volt kihagyni a lengyel túrát, Bozsik ellenben játszott.

2 == A kispestiek esete a lengyel játékvezetővel, a lengyel szépnemmel, az itókával és a zlotyval. *Képes Sportlap*, 1946. november 26. 7.

3 == Az ENSZ 2005. november 1-jei ülésén január 27-ét (Auschwitz-Birkenau felszabadításának napját) választotta a Holokauszt Nemzetközi Emléknapjává (International Holocaust Remembrance Day).

és mit jelöl a korszak sajtójában rendszeresen felbukkanó „szomorú emlékezetű” jelzős szerkezet? Talán a táborban tett látogatást hasonló látványosságként könyvelték volna el, mint más nevezetességet a kirándulás során? Mire mutat rá ez az eset: vajon annak bizonyítéka, hogy Auschwitznak egészen más jelentése volt még a háború után, mint ahogy a jelenlegi holokauszt emlékezeti kánon meghatározza?

Jelen tanulmány egymást követő emlékezettörténeti korszakhoz köthetően az Auschwitzba irányuló látogatásokat, „zarándokutakat” mint egyfajta kommemorációs eseményeket vizsgálja. Ezek az utak egyrészt mélyfúrások abban a tekintetben, hogy az Auschwitz és azon keresztül a vészkorszak emlékezetéhez való viszonyt tükrözik az egykori „zarándokok” – túlélők, pártmegbízottak, újságírók, filmrendezők⁴ – reflexiók és emlékezeti mozzanataiban, illetve ráláthatunk az ezeket életre hívó és – jelentéseiben, politikai használatában változó – egykori táborra is. Auschwitz, ahogy Jonathan Huener megjegyzi, lakmuszpapírja volt a lengyel belpolitikai és a nemzetközi folyamatoknak – egy olyan hidegháborús feszültségpont, ahol a lengyelén kívül tizenegy különböző ország gyászolta halottait, aminek politikai kezelése súlyos kihívást jelentett a Lengyelországi Egyesült Munkáspárt számára.⁵ Az utazások és a beszámolók nemcsak azt bizonyítják, hogy közvetlenül a háború után nem beszélhetünk a vészkorszak kollektív elhallgatásáról, hanem hogy tulajdonképpen Auschwitz kérdése folyamatosan napirenden maradt a változó viszonyok és folyamatok függvényében.

= = A „borzalmak panoptikuma” – Auschwitz a háború után

Ahogy a fenti példában láthattuk, a táborokban tett látogatások már közvetlenül a háború utáni években elkezdődtek, de szervezettebb módon – egy-két kivételt tekintve – csak a 10, 15 és 20 éves évfordulós ünnepségek idején (1955, 1960, 1965) valósultak meg. A látogatások létrejöhettek formális, intézményes alapon a Magyar Izraeliták Országos Irodája (МІОІ, majd МІОК), még inkább az 1957-ben alapított Partizánszövetség és a hozzá tartozó Náci Üldözöttek Bizottsága szervezésében (НҮБ), valamint informális módon, magánutakon keresztül.⁶ Utóbbiakhoz sorolhatjuk az IBUSZ által szervezett lengyelországi és krakkói társasutazásokat is, melyeket már 1960-tól auschwitzi látogatásokkal együtt hirdettek.

A tábor kezdetben kifejezetten lengyel emlékhely volt, később, az 1950-es évek második felétől azonban egyre inkább nemzetközivé vált, ami az 1960-as években kialakított, a különböző országokhoz kapcsolódó pavilonokkal valósult meg. Ez az egymással párbeszédbe lépő és konkuráló nemzeti narratívák terepévé is tette a helyet. De vajon hogyan nézhetett ki a tábor 1946 őszén, és mit láthatott a magyar sportküldöttség?

4 = = Marx, 2002: 131.

5 = = Huener, 2003: 145.

6 = = MNL OL XXVIII-M-21. 57. ő. e., 1955. 29. Feljegyzés, 1955. március 5

A lengyel kormány a tábor felszabadításától kezdve kitüntetett helyként kezelte az auschwitz-birkenai tábort, törekedett területének megóvására, valamint szimbolikus és emlékezetpolitikai szerepének kijelölésére is.⁷ Mindez azonban nem volt könnyű feladat: a legnagyobb kihívást a táborban tartózkodó túlélők orvosi ellátása, a megmaradt barakkok és épületek, a tábor fizikai integritásának megőrzése, valamint a deportáltak értéktárgyainak biztonságos tárolása jelentette.⁸ Ezzel párhuzamosan – köszönhetően az egykori táborlakókból alakult szervezetnek – a tábor szervezett és spontán módon keresztény szimbolikát használó lengyel és nemzetközi *mártírelékhellyé* alakult át.⁹ Az első, az egykori foglyok által létrehozott kiállítás már a felszabadulást követő hónapokban, 1945 nyarán megnyitott a Blokk II. a központi táborhoz tartozó 4a elnevezésű területen (az ún. „halálblokkal” együtt, amely egykori tárgyakkal szemléltette a tömeggyilkosság folyamatát).¹⁰

Azt pontosan nem tudhatjuk, hogy a látogatás során mit láthattak a Kispest labdarúgói, és milyen benyomásokat szereztek a táborról – erről nem szólt a közlés –, ugyanakkor ebben némi segítséget nyújthat annak a Jonathan Huener által idézett lengyel katolikus papnak a beszámolója, aki szintén 1946 novemberében járt az emlékhelyen: *„Ahogy közeledtünk [a blokk felé], eszünkbe jutottak mindazok, akiket túl korán ragadott el a halál a német gyilkosok képében. Először a 4a blokkba léptünk. A sötét bejáratot egy piros lámpa homályos fénye világította meg. Ahogy beléptünk a helységbe [sic!] rögtön kővé dermedtünk a látványtól. A blokk pincéje megmutatta mindazoknak a bűnöknek a nagyságát, amiket elkövettek Auschwitzban. Egymást követő falnyílásai különböző társadalmi csoportok szimbolikus tárgyait őrizték: egy földműves kabátját, egy hegymászó ruháját, amit aztán a Föld valamennyi vallásának liturgikus ruházatai követtek. A következő fülkében csak gyerekcipők voltak, látványuk önmagáért beszélt, az azt követően női hajak – megidézve mindazokat a borzalmakat,*

7 == Kezdetben a Vörös Hadsereg látta el a hatalmas területen elhelyezkedő tábor-komplexum felügyeletét (a tábor egy része német hadifogolytáborként szolgált), majd az egykori foglyokból és üldözöttekből formálódott szervezet vette át a лагер irányítását. Huener, 2003: 62–63.

8 == Hansen, 2015: 80.

9 == Olyannyira átjárható és felügyelet nélküli volt a tábor egykori területe, hogy a helyiek és a környéken lakók a barakkokból és máshonnan rendszeresen elvitték az újjáépítéshez mozdítható elemeket, de az elpusztultak földi maradványait tartalmazó földterületeket is ismétlődően átkutatták fellelhető értéktárgyak és aranyfogak után kutatva (a rablókat hívta a köznyelv temetőhíjánaknak, németül: *Friedhofshyänen*). Hansen, 2015: 88–92. A jelenség nemcsak Auschwitzban fordult elő, Jan T. Gross *The Golden Harvest* című könyvében az egykori treblinkai tábor területén „ásó” (*digger*) csoportról készült kép alapján mutat rá a jelenségre, és ezt elemezve bontotta ki a holokauszt és posztháborús utótörténete számos aspektusát (a kizsákmányolástól és megsemmisítéstől a zsidóság és a helyi lakosság részvételén keresztül a táborok védelmének kérdéséig).

10 == Huener, 2003: 59–66.

*a mártíriumnak eme szentélyét, amelytől hosszú ideje nem tudunk szabadulni, ami elvitt minket érzelmeink végső határáig.*¹¹

Ezt az első kezdetleges tárlatot röviddel utána felváltotta egy állami kezdeményezésre létrehozott új kiállítás és múzeum. Az avatásra 1947. július 14-én – szimbolikusan hét évvel az első lengyel deportált megérkezésétől – került sor 30 000 résztvevő jelenlétében. Az avatóbeszédet nem más, mint a lengyel miniszterelnök, Józef Cyrankiewicz tartotta, aki az ellenállás tagjaként maga is az auschwitzi tábor foglya volt. Szervezett magyar részvételről nincs rendelkezésre álló információ, de egy, a MIOK-nak 1947 júniusában küldött levélből tudható, hogy a Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége¹² szervezni szeretett volna egy különvonatot az avatásra, de ez a terve ekkor még megghiúsult.¹³ A jelentősen átalakított és kibővített új múzeum elsősorban a lengyel nép „fasizmus elleni hősi harcát és mártíromságát” helyezte a középpontba, kiállításrendezési szempontból pedig a tereket a „tömegprezentáció” drámaisága uralta: a különböző személyes és használati tárgyak tömeges bemutatása.¹⁴

Az átalakult táborról több helyszíni riport is beszámolt. A Szociáldemokrata Párthoz tartozó *Világosság* 1948 júliusában háromrészes tudósítást közölt az auschwitz-birkenai tábor komplexumról és a tábor területén létrehozott kiállításról. A riportert Gedeon Pál¹⁵ volt, aki korábban már a nürnbergi perről is tudósított. A háromrészes beszámoló egy vezetett látogatás alapján készült, és a szenzációhajhász címek ellenére elsősorban a látottak informatív, tényszerű rögzítésére szorított, amiket figyelemfelhívó kiemelések és bekezdéscímek, retorikus megfogalmazások („náci bestialitás halálútjai”), valamint naturalisztikus-horrorisztikus részletek egészítették ki. A riporter beszélt az egykori lágerlakókkal is: *„Vezetőnk, egy Grosz Ibolya nevű rozsnjó leány, aki hosszú évekig volt Auschwitz lakója, szakszerűen, szárazon, magyarázza: – Ezt, a krematóriumot még 1941-ben építették a foglyokkal a németek. Később kicsinek bizonyult, mert megindult a »nagyüzem«.”* Gedeon a riport elején megállapította: ahova érkezett, az már nem az egykori haláltábor – bár bizonyos részei érintetlenül maradtak –, hanem a lengyel kormány által kialakí-

11 == Uo. 69–70.

12 == Közvetlenül a háború után több olyan szervezet is létrejött, ami a deportáltak repatriálását – emigrálását –, anyagi és lelki segítségét tűzte ki célul. Ilyen volt többek között a Munkaszolgálatosok Országos Szövetsége (MUOSZ), a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB), Országos Zsidó Segítő Bizottság, valamint a Magyar Zsidók Országos Tanácsa. Stark, 1994: 138.

13 == MZSML XV-XXXIII-8-a. 1247/1947. Levél, 1947. június 28.

14 == Hansen 2015: 115–124.

15 == Gedeon Pál a Kádár-korszak ismert riportereként és a *Népszava* főszerkesztőjeként fejezte be pályáját. 1983-ban megjelent riportgyűjteményében is külön fejezetet szentelt az útnak, „Auschwitz – a borzalmak panoptikuma” címmel. Gedeon, 1983: 33–44.

tott múzeum, amit a szerző a „borzalmak panoptikumaként” percipiál.¹⁶ Azaz amíg a Kispest labdarúgói 1946 novemberében még az egykori rabok által kialakított amatőr kiállítást tekinthették meg, addig az újságíró 1948-as látogatása már a lengyel állam hivatalos, 1947. július 9-én született rendelete alapján létrehozott múzeumot és kiállításokat láthatta, amelyet a kísérője szerint havi 10–20 000-en látogatták.¹⁷ „Auschwitzba ma nemcsak Lengyelország, hanem a világ minden tájáról özönlének az emberek, hogy saját szemükkal győződjenek meg a náci pokoli rémtetteiről. Van, akít a kíváncsiság hajt csak, de sokan kivégzett, porrá és füstté vált hozzátartozóik láthatatlan sírjához zarándokolnak e sivár és kietlen tájékra” – fogalmazott Gedeon.¹⁸

A riport során bejárt útvonal az Auschwitz bejáratától a birkenai kivégző-árkokig vezetett, ez alatt a riporter bejárja az egykor áram alatt lévő drótkerítéseket, a fenyegető őrtornyokat, ami az első krematóriummal és gázkamrákkal folytatódott, leírva a gázkamrák és a krematórium működését, külön említést téve az IG Farben által gyártott Zyklon-B gázra és a Sonderkommando borzalmas feladatára és tagjaira (a kifejezést a szerző nem használja). Aztán a 24/A B-blokknál járva megállapította, hogy itt működött a bordélyház „a különleges kedvezményre igényt tartó férfi foglyoknak”. Ezt követően egy pódium mellett haladt el, ahol a „foglyok zenekara” játszott a munka kezdetekor, de még kivégzések során is – állapította meg a helyszínen látható eredeti német filmfelvételek alapján. („De zenekísérettel hajtották végre a náci fenevadak a kivégzéseket is.”) A barakkokban létrehozott kiállítással folytatódott a riport útja: „Az első blokk első szobájában megdöbbentő élethűségű, eredeti auschwitzzi fényképfelvételek a falakon. A főfalon hatalmas térkép szemlélteti az auschwitz halálgárba érkezett szállítmányok útját. Az európai térkép közepéből, az Auschwitzot feltűntető körből mint hatalmas polip csáppjai nyúlnak ki a szélrózsa minden irányába, Norvégiától Görögorszáig s a Szovjetuniótól Belgiumig a náci bestialitás halálútjai.”¹⁹

A folytatásban a kivégzőfalat, a börtönt, Josef Mengele laboratóriumát és a halálblokkot – melynek két lengyel katolikus pap is lakója volt – mutatta be.

16 = Gedeon Pál: Ezt láttam Auschwitzban! *Világosság*, 1948. július 25. 5.

17 = Gedeon Pál: Még ezt is láttam Auschwitzban! *Világosság*, 1948. július 27. 5. A Jonathan Huener és Imke Hansen által feldolgozott statisztikák is igazolják a fenti számokat: 1946-ban 100 000, 1947-ben 170 000 látogatója volt a tábornak (Hansen, 2015: 98.). 1948 szeptemberéig szintén 100 000 látogatót regisztráltak, közülük 10 000 volt külföldi (Huener, 2003: 90.).

18 = Gedeon Pál: Látogatás a birkenai eleven pokol helyszínén. *Világosság*, 1948. július 28. 5.

19 = Gedeon Pál: Ezt láttam Auschwitzban! *Világosság*, 1948. július 25. 5. Robert Sommer kutatásai megerősítik, hogy valóban a cikk által megnevezett épületben működött a tábor bordélyháza, ám a feltételezésekkel szemben zsidó foglyokat valószínűleg nem prostituáltak, 1942-től pedig egyértelmű bizonyítékok vannak arra, hogy erre nem került sor. Sommer, 2009a; 2009b. Vö. Buggeln, 2014: 206–207.

A túra végén a hely látványosságairól és korabeli „turisztifikációjáról” elmélkedett a szerző, ahonnan még levelezőlapot is lehet küldeni: „*A kivégzés színhelyétől néhány méterre barna fapavillonból muskátlis ablak virít. Az ablak alatt piros postaláda: Poczta Polska. A látogatók írhatnak haza, eredeti auschwitzi bélyegzővel, képeslevelezőlapot küldhetnek a pokolból. A postaház mellett másik fabarakk, büfé. Gyalulatlan faasztalok mellett fapadokon jóízűen falatoznak a látogatók. – Sonkászemlyét tessék 20 zloty – hangzik a büfében sürgölődő elárusítónők szava. A büfé előtti téren teherautópark. Az autókön szól a harmonika. Vasárnap délelőtt van. Ma a szokottnál is több a látogató. Szlovák textilmunkások érkeznek külön autóbuszokon s indulnak a múzeum felé.*”²⁰

A riport harmadik része kizárólag a birkenauai táborrészről foglalkozik: „*A foglyok megkezdték a hatalmas gázkamrák és krematóriumok építését. Az egyik legnagyobb náci Vernichtungslager nőit terebélyesedett, míg végül Birkenau hétszer akkora területet hasított ki a lengyel földből, mint az auschwitzi tábor. Szovjet, lengyel, jugoszláv, francia hadifoglyok és partizánok, Európának a náci-csizma alatt nyögő minden országából összefogdosott hazafiak sínylódtek a birkenauai pokolban, s a Hitler által halálraítélt európai zsidóság jórészét is ide szállították. Birkenau és Auschwitz több mint négy millió áldozat tömegsírjává vált...*” A folytatásban az itt elkövetett brutalitásokról és a magyar transzport szörnyű sorsáról ír, majd így összegzi a látottakat: „*Az égbekiáltó büntény emlékét idéző elbeszélő mélyen sóhajt s nem beszél tovább. Itt valóban minden szó felesleges. Négy szál hervadó rózsa. Szótlanul, lehorgasztott fejjel lépünk a monumentális tömeggyilkosság színhelyére. Lábunk alatt ropog a talaj, ezrek réműletes tömegsírja. Porladó maradványaik felett zölden burjánzik a fű. Lépten-nyomon még az óriásmáglya megszzenesedett maradványaiba botlunk. Itt egy füstös hajcsat, arrébb kormos, megégett körömráspoly. Maroknyi földet maroklok fel: szétnyitott ujjaim között szürke hamu, apró, megszzenesedett csontdarabkák peregnék át... Mindez valóban megtörtént, nem csupán valamilyen rémes látomás. A XX. században történt, a fasizmus rémuralmának idején.*”²¹

A háromrészes riport megjelenését közvetlenül megelőzően, a *Világosság* 1948. július 15-i számában egy különös hirdetés jelent meg: „*A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája kollektív útlevelemmel zárandokvonalat indít AUSCHWITZBA 1948 augusztus 16-án. Jelentkezési határidő július 17. Jelentkezéskor benyújtandó: két db, rendőrőrszoba által igazolt fénykép, születési anyakönyvi kivonat, férjezett nőknél házassági levél, vidékieknél fentiekén kívül erkölcsi bizonyítvány. Utazás költségei: 2. oszt. 490., 3. oszt. 335. Ft. Jelentkezés az IBUSZ Vigadó-i Főirodájában.*”²² Egy hét-

20 == Gedeon Pál: Még ezt is láttam Auschwitzban! *Világosság*, 1948. július 27. 5.

21 == Gedeon Pál: Látogatás a birkenaui eleven pokol helyszínén. *Világosság*, 1948. július 28. 5.

22 == [Hirdetés]. *Világosság*, 1948. július 15. 2.

tel később a *Haladás* 1948. július 22-ei számában is megismétlődött a hirdetés, igaz, némi változtatással: „AUSCHWITZI Különvonatra a jelentkezési határidőt meghosszabbította július 26-ig. Vidéki jelentkezőknek erkölcsi bizonyítványra nincs szükségük. Jelentkezés: IBUSZ viganói főiroda.”²³ A hirdetés először a *Hírlap*, a *Kis Újság*, majd a *Világ* hasábjain is olvasható volt.²⁴

Már a megjelenésük második napján egy nyilvános válaszreakció is született. A szerző, a népi táborhoz sorolt író, újságíró és túlélő, Sásdi Sándor volt, aki *Nem megyek Auschwitzba* című önvallomásos, saját gyászfolyamatáról szóló cikkében idézi fel a haláltáborban elpusztult édesanyja, valamint húga útját Auschwitzba és a haláluk felett érzett gyász múlhatatlanságát: „A magam útját már el is feledtem, annál többet gondolok arra, amely Auschwitzba vitt.”²⁵ Majd a táborba való megérkezéssel folytatja: „Tudom azt, hogy ez a vonat július nyolcadikén este 11-kor futott reá az auschwitzi tábor zsidó-rámpájára. Anyám már eszméletlen volt, feldobták egy autóra, értitek: eszméletlen, de még élő anyámat a halottak közé, pedig a szeme még felnyílt, bizonyosan tudom, hogy volt olyan pillanata, amikor a testvéremet kereste, talán az én nevemet is kimondta...” A cikk utolsó két bekezdésében érthetjük meg a címben szereplő kijelentést: „Ha leszállnék a zarándok-vonatról, ott, azon a helyen, ahova ők megérkeztek, két kezembe temetném arcomat és úgy sírnék, olyan hangosan és fájdalmat kiéneklőn, mint falumbéli öregasszonyok a koporsó mellett, amelyben mindenük, mindenkinél legdrágábbjuk fekszik halálba meredten. Ezért a sírásért mennek el, hogy egyszer végre kiszakadjon belőlem, üvöltve, jajongva és a könnyek nagy áradásával szakadjon ki belőlem a fájdalom, amely három éve fójtogat, nyomja agyamat, elnehezíti lélegzésemet, szívem verését, nem engedi, hogy az életet látó szemmel nézzem; ha ott, a helyszínen belekezednék a sírásba, megkönnyebbednék a hátralévő pár évre, amely még e földön engedélyezett számomra. Nem megyek el Auschwitzba, nem szabad morzsányit se szabadulnom a fájdalomtól, nagy könnycseppek hűsítése nem moshatja ki lelkemből a nehéz, sűrű fekete gyászt.” Sásdi önvallomásában éppen ezt a megnyugvást utasítja el, mint írja: „nem szabad morzsányit se szabadulnom a fájdalomtól”.²⁶

Alig egy hónappal később egy egészen más perspektívából készült riportot adott közre a *Képes Figyelő* című képes hetilap. A riportból megtudhatjuk, hogy

23 = = [Hirdetés]. *Haladás*, 1948. július 25. 4.

24 = = [Hirdetés]. *Hírlap*, 1948. július 14. 5.; [Hirdetés]. *Kis Újság*, 1948. július 14. 3.; [Hirdetés]. *Világ*, 1948. július 22. 3.

25 = = Sásdi Sándor Dachauból tért haza. 1946-ban jelent meg a zsidóüldözésről szóló önéletrajzi regénye *Fehér kenyér* címen, amelyben szintén megemlékezett anyja és nővére sorsáról. Lengyel 2013: 167–180.

26 = = Sásdi Sándor: *Nem megyek Auschwitzba...* *Világ*, 1948. július 24. 2.

a „zarándoklatot”²⁷ azzal a céllal szervezte a MIOI, hogy a családtagjaikat elvesztők és a haláltábor túlélők leróhassák végső kegyeletüket halottjaik előtt.²⁸ Az útról később a MIOI vezetői is beszámoltak a vallás- és közoktatásügyi miniszternek: „Irodánk hitéleti ügyosztálya zarándoklatot szervezett Auschwitzba és így lehetőséget nyújtott arra, hogy az auschwitzi mártírhalált halt hittestvéreink szenvedéseinek színhelyét a hozzátartozók meglátogathassák.”²⁹ A hirdetésben szereplő különvonat augusztus 23-án gördült ki a Nyugati pályaudvarról, és nagyjából két nap után tért vissza. Az út kisebb „médiafigyelmet” is kapott: a *Képes Figyelő* mellett a *Világ* is tudósított a vonat visszaérkezéséről.

A *Képes Figyelő*ben Kárpáthy Gyula riportja már öt nappal az utazás után megjelent. Az augusztus 28-ai lapszám címlapján egy öltönyös, kalapos férfi látható, kezében egy zsákot tartva, kiléte ismeretlen marad, mert hátulról készült a fénykép. Az alatta szereplő felirat kibontja a látottakat: „Héttagú családja pusztult el ott. A mártírok csontjaival és hamvaival borított mezőről egy marék föld a kis fehér csomagban – jelképes megemlékezésül.” Maga a riport az indulás pillanataival kezdődik: „A modern Pulmann-kocsik zsúfolásig telve... Mégsem hallhatni a nyugtalan zibongást, amely az utazás pillanatait általában kíséri. Valami nyomasztó feszültség érződik az embereken, ahogy az itthon maradókkal még néhány szót váltanak, s a vonatablakból kihajolva várják az indulást... Zarándokvonat ez. Háromszáz ember, idősek és fiatalok, asszonyok és férfiak, gyermekek kelnek útra, hogy 1948 nyarán elérkezzenek Auswitzba [sic!], arra a helyre, amely az emberiség legsötétebb tragédiájának színhelye volt.”

Az újságíró „résztvevő megfigyelőként” kíséri a csoportot és számol be a csoporton belül zajló interakciókról, a csoport tapasztalásairól, ezzel együtt kívülállóként – az elbeszélő nagyobb tudásával – az olvasók felé fordulva kiegészíti és

27 == A kifejezés vissza-visszatérően, összesen 23 alkalommal szerepel a riportban. A zsidó hagyományban a zarándoklatnak sajátos helye van, az ún. három zarándoklatünnephez kötődik (pészach, sávuót, sukkot), a zarándoklat iránya pedig mindig a jeruzsálemi templom volt. Ez a vallásos gyakorlat megmaradt a templom lerombolása és a „nagy elüldöztetés” után is. Ekkortól ruházódik fel az eredeti templom nyugati fala azzal a máig tartó vallási és szimbolikus státusszal, amely ma Siratófal-ként ismert (Luz–Collin-Kreiner, 2015). De nem a jeruzsálemi templom az egyetlen zarándokhely a zsidó hagyományban, az évszázadok alatt létrejöttek újabbak is, különösen Izrael megalakulásával, másoknak pedig csökkent a jelentősége (Silberman, 2006: 89–105.). A zsidó halottkultuszban – főleg az ortodox zsidóságnál – a sírhoz való zarándoklat egyedül az ún. cadik sírokhoz irányul („szent emberek”, „jó emberek”) (Halpern, 2015). Ahogy a fenti példákban láthatjuk, az egykori koncentrációs táborok mint „temetők” idővel szintén zarándokhelyekké váltak, ahova túlélők, leszármazottak különböző magán- és központi szervezésben látogatnak el.

28 == Kárpáthy Gyula: Egy pesti zarándokvonat 16 órája Auschwitzban. *Képes Figyelő*, 1948. augusztus 28. 4–7.

29 == MZSML XV-XXXIII-5-a-2, A MIOI 1948. évi II. számú értesítője, 22–23, 1948. augusztus 5.

tágítja a látottakat. A helyzet különlegességéből adódóan a riporton keresztül betekintést nyerhetünk szenzitív, intim pillanatokba, mint mi történt a vonat couchetteiben az út során, miközben, ahogy az elbeszélő megállapítja, mintha jelen és a múlt egyszerre volna jelen: „Érezni, hogy az emberek nem tudják: hogyan viselkedjenek? Az egész olyan különös. Mintha két dimenzióban futna a vonat. Az egyik a jelen: és ez minden kényelmével, vagy talán éppen zajtalan simaságával olyan valóságértelmennek tűnik. A valóság, percről-percre, óráról-óraira inkább nem ez, hanem a másik dimenzió: a múlt. Az útitársak kinéznek az elforduló tájakra, de szemük befelé tekint. Fölrémlik minden... Fut, fut a külön vonat. Egy őszhajú, szemüveges, sovány asszony szólal meg a fülkében: – Szob... Négy napig tartott akkor az út. A húgom kisleánya itt ájult el. Tífusz, mondták... Nem tudtunk mit csinálni vele. Nyolcvanan szorongtunk a marhavagonban. S két napja »elfelejtettek« már vizet beadni... Másnap éjjelre meghalt szegényke.”

A riporter bemutat más bensőséges pillanatokot is: „– Ez itt maga Auswitz [sic!] – teszi vállára a kezét. Aztán jön Brzezinka: Birkenau... Ez volt a tulajdonképpeni nagy láger. A kettőt mintegy három kilométernyi út választja el egymástól. Azért ezt is Auswitzként emlegetik. – Édesanyám ott volt? A férfi bólint.” Az előző riporttal szemben itt a látogatók nem Auschwitzban, hanem Birkenauban kezdik el a bejárást. Ezúttal helyi vezető nélkül, de az elbeszélés egy pontján itt is feltűnik Grosz Ibolya egy rövid bemutatkozás erejéig. Ettől kezdve a riporter az együtt mozgó csoportra fókuszál: „Olyan szorosan összetartanak, mintha a közösség erejével akarnák elviselni azokat az élményeket, amelyek most már lépten-nyomon felrémlenek bennük, gyötrőn és kínzón. [...] Akik már jártak itt akkor, fojtott hangon magyarázzák azoknak, akik nem tudják; mit jelentett a pillanat, amikor szemtől szemben állottak ezen a helyen Mengelével.” Majd az egyik látogató önkívületi állapotba kerülve rohanni kezdett, és azt kiabálta, hogy ne bántsák.

A zarándokcsoport a gázkamrák és az ún. halál folyósón megy keresztül, itt az elbeszélő a saját megdöbbenésének is hangot ad: „Micsoda látvány lehetett az, amikor ezer és ezer ember rángatózva, egymást tiporva viaskodik, borzalmas haláltusában?” Majd a csoport elér arra a területre, ahol a hullák égetése történt: „Most döbbenek rá az emberek, hol járnak. Megáll mindenki. Nem lehet tovább... Ez a föld, amelyen körülnéznek: telve van emberi csontszilánkokkal s a barna humuszba emberi hamu vegyül. Ismét tragikus jelenet: egy asszony felsikolt és leveti magát a földre, két kezével egy marék földet emel föl a szájához. Zokog. A marék földben szétmorzsolódnak a csontszilánkok... – Fiam! Fiam! – kiáltozza, szinte eszelősen és a marék földet görcsösen szorítja magához. Ez a föld, egy méterrel, vagy még többel is a felszín alatt: egyetlen nagy halotti urna. Férfiak, nők térdre ereszkednek és imádkoznak. Zsebkendők kerülnek elő: a zarándoklók viszik magukkal a mártírok hamvait.”

A riport itt azt a pillanatot ragadja meg, amikor a gyászoló tömeg (lehetek köztük olyanok, akik Auschwitz-Birkenauból szabadultak fel) meglátogatják azt

a feltételezett helyszínt, ahol nyom és sír – a gyász konkrét helyei – nélkül halhattak meg családtagjaik, rokonaik, barátaik, hogy megnézzék, mindez hol és hogyan történhetett. A riportban a gyilkosság és a halál bizonyítéka nem a halott teste, hanem maga a tér, az esemény helyszíne. Majd a riport fókuszpontjává a „gyűjtögetés” válik. Megtudhatjuk, hogy a csoport egy gyászistentiszteleten vett részt, majd az Auschwitzban található kiállításokat tekintette meg. Itt is szívszorító jeleket mutat be az elbeszélő. A riport az egyik szervező Rácz Zoltán, a MIOI lelkesvezetője és egy amerikai református lelkész szentenciózus párbeszédével zárul, akik szintén ott voltak a „zarándoklaton”. Az amerikai pap arról számol be, hogy képtelen feldolgozni és majd később Amerikában továbbadni a látottakat, amire Rácz Zoltán annyit felel: „Elhiszem és átérzem, amit mond, Mr. Beær. Mert tudom, hogy itt, nálunk is nagyon sokan vannak még mindig, akik kételkednek.”³⁰

Az auschwitzi utat zszurnalisztikus megfogalmazásaival szenzációként tálaló cikk a Világ Kristóf Károly által jegyzett helyszíni tudósítása: „Három napig tartott a látogatás, utazással, Auschwitzal [sic!], Birkenauval, strással, imával s a reménytelen kereséssel együtt. Mert hiszen azért mentek: hátha... Hátha találnak valami nyomot az elveszett szülőről, testvéréről, gyerekekről, akiknek földi maradványait azóta elfújta a szél s az embermáglya csontjait magához ölelte a rög, elmosta az eső...” A riporter megpróbálta szóra bírni a résztvevőket is: „Tudjuk, hogy mi volt a látnivaló. De hogyan nézték, mit éreztek?” – teszi fel a kérdést, mire azt a választ kapja: „Megnyugodtak...” Volt, aki beszámolt az ott látottakról, gázkamrákról és a múzeumi kiállításról is, volt, aki pedig elhárította a válaszadást. A tudósítás érezhetően távolságból néz az érkezőkre (mi – ők).

A riport egy pontján itt is megjelenik az útról hazahozott „dolgok” témája: „Közben a fináncok intenek, mehetnek! Ugyan mit hozhatott valaki Auschwitzból?... ők is tudják. De hoztak. Az előbbi hölgy előveszi a kézitáskáját. Kinyitja: – Ezt hoztam... két csontdarabot. Az az úr, aki ott megy a kijárat felé, szintén hozott... Ki tudja, talán saját feleségéé lehetett. – Honnan hozta? A múzeumból? – Nem – feleli a hölgy. – Auschwitzban, a krematórium mellett vettem fel a földről. Belebotlott a cipőm! A csontok már összekeveredtek a földdel... Ha kapirgál az ember a lábával, nyomban talál... És nézze... ezt is ott találtam... Magyar kétfülléres.” A tudósítás azzal ér véget, hogy valaki kiejt a hóna alól egy lengyel címlapú albumot, amely a tábor borzalmaikat ábrázoló képeket tartalmaz.³¹ Vajon mi lehetett ez az album? – tehetjük fel a kérdést.

30 == Kárpáthy Gyula: Egy pesti zarándokvonat 16 órája Auschwitzban. *Képes Figyelő*, 1948. augusztus 28. 4–7.

31 == Kristóf Károly: Vonat jön Auschwitzból. *Világ*, 1948. augusztus 27. 5.

Az 1948-ban is látható kiállítás csak egy állomása volt azoknak a szimbolikus küzdelmeknek, amelyek a különböző túlélői csoportok és a lengyel kommunista párt között, illetve a sztálinista időszakban a párton belül bontakoztak ki Auschwitz emlékezetének uralásáért. Ez a küzdelem leginkább a kiállítás összetételében manifesztálódott.³² A sztálinizmus fémjelezte időszakban Auschwitz a szovjetek által vezetett antiimperialista tábor békeharcának szimbolikus helyszínévé vált.³³ Nem véletlenül olvashatunk még a magyar sajtóban is olyan beszámolókat, melyek a békeharcot helyezték a középpontba. Erről írt például Kakuk Ferencné is, a II. Varsói Békekonferencia küldöttje, aki „dolgozó parasztasszonyként” számolt be a *Kis Újság* hasábjain az „auschwitzi halálgyárról”: „Tudom, hogy sokan megírták már, hogy mi történt Auschwitzban, mi történt ott akkor, amikor az emberiség és az ész fölöött az örültség és az eszeveszett barbárság uralkodott. De azt hiszem, dolgozó parasztasszony nem nagyon járt arra felé, s éppen ezért számolok be erről az útról is dolgozó paraszttársaimnak.” Az asszony az antifasiszta harc jegyében ítéli el a látottakat: „S a múzeum eleven, élő vádirat minden háború ellen. Az a sok haj, az a sok cipő, ruha, mely ott van, s melynek a tulajdonosai ebben a halálgyárban pusztultak el, mind, mind vádol.”³⁴

Összehasonlításra ad lehetőséget egy másik beszámoló is az auschwitzi útról, melyet Nagy István író, újságíró jegyzett a *Romániai Magyar Szóban*. Nagy szintén a békeharc fontosságát hangsúlyozta, de személyes hangnemet is megütött. Míg Kakuk Ferencné nem említette a zsidóság szenvedéseit, addig Nagy István ezzel kezdi a megérkezés leírását: „Éjfélkor indultunk és reggel nyolcra érkeztünk meg. Keveset aludtam azon az éjszakán. Eszembe jutottak azok a zsidószármazású elvtársak és kolozsvári ismerősök, akik ugyanezen a vasútvonalon, marhavagonokba préselve, étlen szomjan és levegő híján fuldokolva tették meg ezt az utat. Amellett viselniük kellett kicsiny gyermekeik kínját, akik hiába kértek vizet, hiába kereskedtek legelősebb természeti szükségleteik elvégzésére, mert nem segíthettek rajtuk. És mi várt rájuk azután? Azt hittem, hogy el tudom képzelni azoknak a keveseknek az elbeszélése alapján, akik átvészelték azt a borzalmat; olvasmányaim alapján, amelyeket leírni próbáltak. A hazai börtönök és internálótáborok lakója is voltam a múltban, némi tapasztalatom van tehát arról, ahogyan a fasiszták bántak a börtönökben. Mindez azonban elhalványult amellet, ami Auschwitzban fogadott, pedig Auschwitz és a közeli Birkenau ma már csak óriási múzeum, a békeharc múzeuma.”³⁵

32 == Hansen 2015: 164–180.

33 == Huener 2003: 79.

34 == Kakuk Ferencné: Mire tanított egy auschwitzi látogatás? *Kis Újság*, 1950. december 1. 3.

35 == Nagy István: Vigyázzátok, hogy Auschwitz múzeum maradjon. *Romániai Magyar Szó*, 1950. december 22. 5.

= = Változó nemzetközi légkör és a nemzeti pavilonok rendszere

Az 1950-es évek második felének desztalinizációs folyamatai során a központi kiállítás anyagát többször is megváltoztatták, és csak 1955-ben nyerte el végső formáját, aminek jó része azóta is látható. Ez a folyamat vezetett oda is el, hogy megnyíljanak a korábban megfagyó kapcsolatok az érintett országok és az 1952-ben létesített Nemzetközi Auschwitz Bizottság (IAK)³⁶ között. Olyannyira, hogy az IAK által kidolgozott koncepció alapján valósult meg az önálló nemzeti kiállítások rendszere 1959–1961 folyamán, melyek a következő fontos emlékeztetőtörténeti fordulópontot jelentették a tábor történetében.³⁷ A kiállítások vezérnarratívája az antifasizmus lett.³⁸ Eközben a magyar fél részére – melyet ekkor a Partizánszövetség jelentett – ugyan érkeztek meghívások például Auschwitz felszabadulásának 10 éves évfordulójára 1955-ben, de intézményes kapcsolat még nem volt más társszervezetekkel, és a fordulat csak 1956 után volt érezhető a Szovjetunió kezdeményezésére.³⁹ Szintén a változó nemzetközi légkört jelezte, hogy az egykori táborok területén felállítandó ún. mártíremlékművek⁴⁰ előkészületei a Partizánszövetség iratanyagai szerint már 1955-től elkezdődnek. Mauthausenben például „hamar”, már 1957-ben leleplezték a szovjet emlékművet, amire válaszul a magyar fél is a nemzeti emlékmű felállítását kezdte el szorgalmazni.⁴¹

A Partizánszövetség társadalmi szervezetként 1957-ben alakult meg, de szervezeti előzményei még a posztháborús évekre tehetőek (Magyar Szabadságharcosok Szövetsége). A Nácizmus Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete szintén

36 == A táborok felszabadulása után több ún. lágerbizottság is létrejött, ilyen volt a Mauthausen Nemzetközi Bizottság, Ravensbrücki Nemzetközi Bizottság és a Nemzetközi Auschwitz Bizottság is. Az IAK-ban az antifasizmus ernyője alatt mind a szocialista országok, mind nyugati országok szervezetei képviseltették magukat, a hidegháborús (kül)politikák változó dinamikája mentén. Elsődleges feladatául Auschwitz emlékeztetőnek országokon átívelő ápolását (dokumentáció, irodalmi feldolgozások, oktatás) tűzte ki feladatául. A szocialista országok sajtókampányokban törekedtek az NSZK-ban jelen lévő antiszemitizmusra és főleg az el nem számoltatott és gyakran tényleges gazdasági vagy közhatalmi funkciót betöltő egykori náci vezetőkre ráirányítani a nyilvánosság figyelmét, ebben időnként a FIR (Fédération Internationale des Résistantes) is részt vett (a „pángermánizmus és revansizmus” ellen küzdelem jelszavával). MNL OL XXVIII-M-21, 6. ó. e. 1977. Déclaration de la F.I.R. [FIR Nyilatkozata], 1977. június 21. 34.

37 == Kékesi–Zombory 2021: 141.

38 == Uo. 142.

39 == A Partizánszövetség hamar részt vállalt több hasonló ellenálló és partizánszervezeteket tömörítő szervezetekben, ezek közül a legjelentősebb a bécsi székelyű, 1951-ben alapított FIR. MNL OL XXVIII-M-21, 57. ó. e. Összefoglaló, 1955. október 24. 34.

40 == A mártíremlékművek felállítása Magyarországon és más érintett országokban már közvetlenül a háború után elkezdődött. Frojimovics 2006: 115–128.; Kónya 2016: 11–16.

41 == MNL OL XXVIII-M-21, 141. ó. e., 1958. 6. Jelentés, 1958. d. n.

ekkor alakul meg a Partizánszövetség részeként, majd az 1960-as évektől már Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) néven működik. A NÜB esetében egy még korábbi intézményi előtörténet is megnevezhető: az 1947-es alapítású, Gábor György nevéhez köthető Deportáltak Antifasiszta Bizottsága.⁴² A NÜB létrejöttét a zsidóságot érintő ügyek, elsősorban a kárptételek operatív kezelése és a vasfüggönyön átívelő nemzetközi hálózatban való részvétel hívta életre.⁴³ A háború végének és a táborok felszabadításának 10. évfordulóján több találkozóra is sor került a különböző lágerbizottságok szervezésében (Auschwitz, Buchenwald, Mauthausen), melyek kezdőpontját jelentették az erősödő együttműködéseknek a két tömb országai között. Ezekre a találkozókra a Partizánszövetség is delegált résztvevőket Betlen Oszkár, Gáti Ödön, November László személyében.

A Nemzetközi Auschwitz Bizottság 1955-ös, 14 ország részvételével lezajlott találkozójáról Betlen Oszkár közölt jelentést. Ebből kiderült, hogy a lengyelek által szervezett évfordulós „manifesztáción” mintegy 80 000 ember vett részt. Egy ügy kapcsán – a megemlékezésen közzétett lengyel deklaráció szövegének elfogadása kapcsán – Betlen a két tömb országainak szembenállásáról is beszámolt, a pontos részletek nélkül. A feszültség ellenére a magyar küldött jelentése inkább az erősödő kapcsolatokról szólt: ez alkalommal döntötték el a részt vevő országok, hogy egy közös bizottságot hoznak létre Auschwitz történetének feldolgozására, és szorosabb együttműködést vállalnak az információk cseréje terén is. Emellett az is elhangzott, hogy minden ország létesítsen saját lágerbizottságot az ellenálló-szövetségen belül.⁴⁴

Ez a bizottság Magyarországon csak a NÜB 1957-es megalapításával született meg. A NÜB az egyes táborok ellenállásáról, történetéről szóló kiadványok létrehozásában is szerepet vállalt,⁴⁵ és a külföldi megkeresések is gyakran a NÜB-höz futottak be, ahogy a nemzetközi antifasiszta kiállításokkal kapcsolatos kérések is.⁴⁶ Rendszeresek voltak a nemzetközi szervezetekkel a közös kirándulások, ahol akár több egykori tábort is felkerestek, évfordulós alkalmakkor pedig közös koszorúzásra, ünnepségeken való részvételre is sor került.⁴⁷

A szervezet beszámolója szerint az 1960 januárjában tartott emlékünnepeken – ami a magyar kiállítás megnyitója is volt egyben – a NÜB három alkalmazottja mellett egy 70 fős „zarándokcsoport” is kiutazott.⁴⁸ Az antifasiszta nevelés szellemében a NÜB azt is célul tűzte ki, hogy ne csak az érintettek utazását támogassa,

42 == Szécsényi 2023. Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy a megjelenés előtt tanulmányát a rendelkezésemre bocsátotta.

43 == Szécsényi 2017: 291–329.

44 == MNL OL XXVIII-M-21, 57. ő. e. 1955. 34. Feljegyzés, d. n.

45 == MNL OL XXVIII-M-21, 6. ő. e. 1977. 47–49. Jelentés, 1977. október 24.

46 == Kékesi–Zombory 2021: 138–168.

47 == Schneer 2022.

48 == MNL OL XXVIII-M-21, 2. ő. e. 1960, 80–81. A Nácizmus Üldözötteinek Bizottságának 1960. II. félévi munkaprogramja, 1960. június 7.

hanem főleg az ifjúság tagjai közül verbuváljanak csoportokat.⁴⁹ Ahogy az egyik beszámolóból megtudhatjuk, a NÜB rendszeresen szervezett az évfordulós alkalmakkor „zarándokutakat”, az egyik eset azonban veszélybe sodorta a többi utat, mivel voltak, akik „csempészésre” is használták az utazást.⁵⁰

1961-ben kéttagú delegáció, Baschné Anna Mária és Konok Ferenc járt Auschwitzban, akik egy jelentésben foglalták össze a kiutazás során tapasztaltakat és a tárgyalások eredményeit. A magyar kiállítás megnyitóját követően a delegáltak több kritikát is megfogalmaztak a lengyel fél szerepéről és a magyar kiállításról. Többek között kifogásolták, hogy a lengyel kiállítás előnyt élvez más szocialista országok pavilonjaival szemben: *„Véleményünk szerint ugyanis nincs megnyugtató módon biztosítva az Auschwitzba látogatók tizezrei számára az, hogy a szocialista országok által létre hozott értékes múzeumokat is megtekinthessék. Az az érzésünk és ezt egy sor ténnyel is alá tudjuk támasztani, - hogy a lengyel elvtársak a Auschwitzba érkező látogatókat nagyrészt csak a lengyel múzeumba viszik.”* A küldöttek tárgyalásokat folytattak Kazimierz Smoleńnyel, a múzeum igazgatójával 200 darab, a magyar transzportot érintő fényképről, vagyis az ún. Auschwitz-albumról, mely ezt követően került a Legújabbkori Történeti Múzeumba, illetve egy nagyobb kiállítóhely rendelkezésre bocsátásáról. A jelentés tartalmazott egy további számon kérő kritikát az illetékesek felé, mégpedig a kiállítás büdzséje tekintetében: míg a Partizán-szövetség mindössze 33 000 forintot tudott költeni a kiállítás létrehozására, addig a csehszlovák múzeum esetében ez a szám az előbbi többszöröse, 1,5 millió csehszlovák korona volt. A jelentés összességében egy új kiállítás létrehozásának szükségé mellett érvelt.⁵¹

A kérések részben meghallgatásra találtak, és 1963-ban, a NÜB helyett a Legújabbkori Történeti Múzeumot megbízva, egy új kiállítási koncepció kidolgozása kezdődött el. Az 1965-ben megnyílt új kiállítás már egy jóval nagyobb költségvetésből, reprezentatívabb módon, dokumentumok és jelentős képzőművészeti művek bevonásával valósult meg 114 kiállítási egységben. A kiállítás antifasiszta narratívája, amely a fehérterror idejétől mutatta be az Auschwitzig vezető utat, ezáltal a fasiszmus történetébe helyezte el a zsidó genocídiumot – ugyanakkor az újabb kutatások fényében, a sokáig érvényes konszenzussal szemben, a kiállítás teret tudott adni a zsidó szenvedések bemutatásának.⁵²

Már ezt megelőzően, 1960-tól Auschwitz az IBUSZ által kínált lengyelországi és krakkói utak állomásává vált.⁵³ Évtizedekkel később Gazdag Gyula *Társasutazás*

49 == Uo. 82–83.

50 == MNL OL XXVIII-M-21, 2. ő. e. 1962, 11. Levél, 1962. május 8.

51 == MNL OL XXVIII-M-21, 1961. 4. ő. e., 109–112. Jelentés, 1961. május.

52 == Kékesi–Zombory, 2021: 143–154.

53 == Például: Krakkóba indít társasutazásokat. *Magyar Nemzet*, 1960. május 18. 6.; Utazzon velünk. *Csili*, 1964. március 1. 18.; Külföldi ajánlataink. *Magyarország*, 1987. március 15. 29.

című, 1985-ös, sajátos hangvétellű dokumentumfilmjében éppen egy ilyen utat követett végig, amelyet a tábor felszabadításának 40. évfordulójára a Cooptourist szervezett.⁵⁴ Az utazáson egykori táborlakók és áldozatok családtagjai vettek részt, jellemzően már az idősebb korosztályba tartozók. Gazdag filmjének teljes feltárására most nem vállalkozhatom tematikai és terjedelmi okok miatt, csupán két tényezőt emelnék ki. Először is, a film a közel negyven év különbség ellenére is hasonló útvonalon járja be az egykori tábor területét, mint az 1948-as zarándokút. Másodsor, Gazdag filmje egyszerre rögzíti a közös emlékezés, a gyászban való egymásra találás, a kollektív zavar és értetlenség, valamint a társasutazás jellegének ellentmondásából fakadó groteszk pillanatokot.⁵⁵

1989-ig a kelet-európai országok területén lévő táborok nehezebben voltak hozzáférhetőek a vasfüggöny másik oldaláról érkezők számára (Izraelt is beleértve). Ez a helyzet a rendszerváltásokkal változott meg, ahogy a holokauszt emlékezete is: átrendeződött az európai emlékezeti tér, ami az egykori táborok területén működő múzeumokon, emlékhelyeken is rajta hagyta a nyomát, ahogy Joanna Pettitt és Vered Weiss megállapították Auschwitz kapcsán. Az egykori tábor Pierre Nora-i értelemben vett „emlékezeti hely” vált.⁵⁶ A tábor látogatóinak száma folyamatosan nőtt, 2017-ben például már több, mint két és félmillió érdeklődőt vonzott.

== = Konklúzió

A zarándokutak különböző emlékezettörténeti kontextusokban értelmezhetőek. Magyar részről feltételezhetően a háború után főként túlélőkből állt a látogatók köre – a Kispest példája kivétel lehet –, és egy olyan tábort, múzeumot láthattak, amelyet jellemzően a lengyel mártíromság reprezentációi uraltak, amit később átmenetileg a békeharc univerzális eszméje váltott fel. Utóbbi a kezdődő hidegháborús nemzetközi helyzetnek köszönhetően csak kevés magyar látogatóval valósult meg. Az 1950-es évek második felétől megfigyelhető olvadás a látogatások tömegessé válásával járt együtt, 1960-tól, az első magyar kiállítással Auschwitz „magyar örökség”-ként is megjelent, melyet egy második, majd az 1979-es kiállítás követett, az egykori tábor fokozódó turisztikai látványossággá válásával.

54 == Gazdag filmjét megelőzően Szemes Marianne filmrendező révén már készült dokumentumfilm az emlékútról *Zarándokút 65* címen. Az alkotók a mauthauseni tábor felszabadulásának huszadik évfordulóján tartott megemlékezésre kísérték el több mint 100 egykori túlélőt.

55 == Sárközy, 2018: 99–105.

56 == Pettitt–Weiss, 2016: 142–144. A jelenségről bővebben: Reynolds, 2020.

=== Levéltári források ===

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XXVIII-M-21 Partizánszövetség iratai

Magyar Zsidó Levéltár és Múzeum (MZSML)
MZSML XV-XXXIII-5-a-2, MIOI Elnöki iratok

=== Hivatkozott irodalom ===

Buggeln, 2014

Buggeln, Marc: *Slave Labour in Nazi Concentration Camps*. Oxford University Press, Oxford.

Frojmovics, 2006

Frojmovics Kinga: 'Landmark-Stones are the Highway toward Martyrdom...'.
Holocaust Memorial Monuments in Hungary." *Studia Judaica*, 14. sz. 115–128.

Gedeon 1983

Gedeon Pál: *Történelmi kaleidoszkóp*. Népszava, Budapest.

Hansen, 2015

Hansen, Imke: *Nie wieder Auschwitz! Die Entstehung eines Symbols und der Alltag einer Gedenkstätte 1945–1955*. Wallstein, Göttingen.

Kékesi–Zombory, 2021

Kékesi Zoltán – Zombory Máté: Antifasiszta emlékezet újragondolva. Magyar történeti kiállítások Oświęcimben és Párizsban 1965-ben. *Korall*, 85. sz. 138–168.

Kónya, 2016

Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945–1949). *Regio*, 2. sz. 7–21.

Lengyel, 2013

Lengyel Imre Zsolt: „Tiborc és Ahasvér találkozása”. Vázlat Sásdi Sándorról. In „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban. Szerkesztette: Schein Gábor – Szűcs Teri. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 167–180.

Luz–Collin-Kreiner, 2018

Luz, Nimrod – Collin-Kreiner, Noga: Judaism and Tourism Over the Ages. The Impacts of Technology, Geopolitics and the Changing Political Landscape. In *Tourism and Religion. Issues and Implications*. Edited by: Richard Butler – Wantanee Suntikul. Channel View Publications, Bristol. 51–67.

Marx, 2002

Marx József: *Szabó István. Filmek és sorsok*. Magvető, Budapest.

Pettitt–Weiss, 2016

Pettitt, Joanne – Weiss, Verand: Introduction. *Holocaust Studies*, 2–3. sz. 141–150.

Reynolds, 2020

Reynolds, Daniel P.: *Postcards from Auschwitz. Holocaust tourism and the meaning of remembrance*. New York University Press, New York.

Sárközy, 2018

Sárközy Réka: A második világháború. (A Don-kanyar és a holokauszt).
In *Kinek a történelme? Emlékezet, politika*. Szerkesztette: Sárközy Réka.
Gondolat, Budapest. 99–102.

Schneer, 2022

Schneer, David: An Alternative World. Jews in the German Democratic Republic, Their Transnational Networks, and a Global Jewish Communist Community. In *Jewish lives under communism*. Edited by: Kateřina Čapková – Kamil Kijek. Rutgers, New York. 153–174.

Silberman, 2006

Silberman, Neil Asher: A múlt strukturálása. In *A múlt politikai felhasználásai*. Szerkesztette: Francois Hartog – Jacques Revel. L'Harmattan, Budapest. 89–105.

Stark, 1994

Stark Tamás: Magyarországi zsidók szovjet fogságban. *Iskolakultúra*, 11–12. sz. 131–139.

Halpern, 2015

Halpern, Stefanie: A Meeting of Life and Death: Ritual and Performance at the Ohel, the Grave of Rabbi Menachem Mendel Schneerson. *Journal of Ritual Studies*, 1. sz. 21–34.

Sommer, 2009a

Sommer, Robert: *Das KZ-Bordell*. Brill, Leiden.

Sommer, 2009b

Sommer, Robert: Camp Brothels: Forced Sex Labour in Nazi Concentration Camps. In *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*. Edited by: Dagmar Herzog. Palgrave Macmillan, London. 168–196.

Szécsényi, 2017

Szécsényi András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In *Tanulmányok a holokausztról VIII.* Szerkesztette: Randolph L. Braham. Múlt és Jövő, Budapest. 291–329.

Szécsényi, 2023

Szécsényi András: Zarándokutak az egykori koncentrációs táborok helyszíneire az 1960-as években. *Szombat*, 10. sz. (megjelenés alatt).

==== Sajtó =====

Csili, 1964

Hírlap, 1948

Képes Figyelő, 1948

Képes Sportlap, 1946

Kis Újság, 1950

Magyar Nemzet, 1960

Magyarország, 1987

Romániai Magyar Szó, 1950

Világ, 1948

Világosság, 1948

Kulcsszavak

=====

holokauszt, zsidóság, történeti emlékezet, antifasizmus

/ "Pilgrimages" to Auschwitz: voices and shapes of memory /

As a unique site of the Holocaust, Auschwitz was not only one of the death camps after the liberation of the camp complex, but also a site of great symbolic significance. Immediately after its liberation, the Auschwitz-Birkenau camp complex was treated as a special place by the former camp inmates, most of whom were political prisoners, and by the Polish state, which, in accordance with the Polish policy of remembrance, turned parts of the camp into museums and opened them to the public as memorial sites (the so-called "Auschwitz-Birkenau Memorial"). As the "final stop" of the Holocaust, Auschwitz became a "place" of particular significance for Hungarian Jews immediately after the war, visited by survivors both individually and in groups. The first example of these 'pilgrimages' was the 'special train' organised by the National Office of Hungarian Israelites in 1948. A total of 300 people, including journalists, took part in the journey, which resulted in several reports being produced on the spot. After the war, in the 1960s, a new wave of commemorative journeys was organised by the NÜB (Committee for Persons Persecuted by the Nazis) and the МІОК on the official side, and by the ІBUSZ (Central Travel Agency) as a tour operator, which continued until the fall of communism. The article examines the 'pilgrimages' as commemorative events from the perspectives of Jewish religious leaders and survivors, using archival documents, contemporary press reports and survivors' recollections, in the context of a particular period in the history of remembrance that has received less attention in research so far.



A népbíróság által háborús bűnösként halálra ítélték kivégzése 1946. március 12-én. Markó utca 27., a Fővárosi Törvényszék udvara. Jobbról a harmadik dr. Jankó Péter tanácsvezető népbíró.

Fortepan / USHMM

= Szemle =
////////////////////

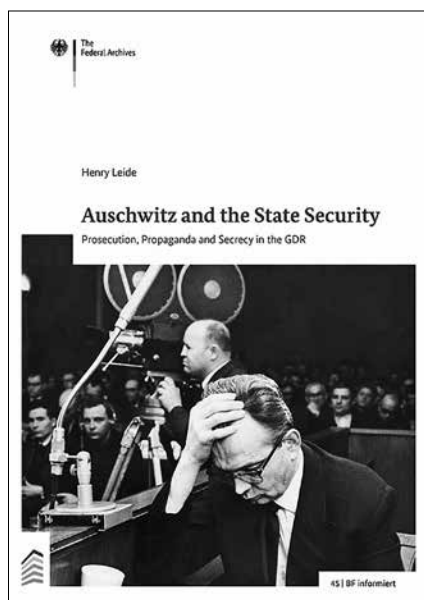
/// Klacsmann Borbála

=== **Elkövetők, antifasizmus, állam- biztonság**

**Auschwitzi háborús bűnösök elleni bünvádi
eljárások az NDK-ban**

**Henry Leide: *Auschwitz and the State Security.
Prosecution, Propaganda and Secrecy in the GDR***

Federal Archives – Stasi Records Archives, Berlin, 2022. 351 oldal



Az auschwitz-birkenauai haláltábor a mai napig a holokauszt szimbóluma. Ez a tábor áll e kötet középpontjában is: Henry Leide bünvádi eljárások alapján vizsgálta, hogy hogyan viszonyultak a keletnémet állambiztonsági szolgálatok azokhoz a Német Demokratikus Köztársaságban (NDK) felbukkanó háborús bűnösökhöz, akik e táborban szolgáltak. Auschwitz súlyos örökség volt mindkét Németország számára, azonban, amint a szerző a bevezetőben felhívja a figyelmet, nem csak ez adott okot arra, hogy épp ez a tábor legyen a fókuszban: a szovjet megszállási zónában és az NDK-ban ugyanis mindössze két bünvádi eljárás folyt le az összes többi haláltáborban elkövetett gyilkosságok kapcsán, illetve hét eljárás során ítélték el olyanokat, akik részt vet-

tek zsidók haláltáborokba való deportálásában. E perek anyaga pedig nem lenne elegendő annak megállapítására, hogy a gyanúsítottak és szemtanúk kis száma vagy más, átfogóbb, strukturális okok vezettek-e az eljárások hiányához.

Henry Leide a Stasi (azaz a volt keletnémet Állambiztonsági Minisztérium, Ministerium für Staatssicherheit) levéltárának munkatársa, amely ma a Német Szövetségi Levéltár részét képezi. Kutatása középpontjában az a kérdés áll, hogyan viszonyult az állambiztonsági szolgálat a volt náci bűnösökhöz. A szerzőnek ebben a témakörben jelent már meg könyve 2005-ben is.¹ Abban kötetben Leide példák sorozatán keresztül elsőként árnyalta a képet a keletnémet állambiztonsággal és a náci bűnök feltárásával kapcsolatosan. Bemutatta azt a kettős folyamatot, amelyet a keletnémet állam játszott: a kommunista állampárt megfelelő szervei és a Stasi rendszeresen feljelentette a Német Szövetségi Köztársaságot (NSZK), és ügyeket szolgáltatott kirakatpererekhez, ugyanakkor a náci elkövetők elleni nyomozást nyomban fel függesztették, amennyiben az ellentétbe került az NDK politikájával, vagy ellentétes volt az NDK imázsával. Henry Leide jelenlegi kötete pedig a fenti téma látószögét tovább helyezve azt boncolgatja, mennyire ellentmondásosan kezelték az auschwitzi náci bűnösök ügyeit az NDK-ban. Jóllehet kezdetben az NDK-ban is igény volt az elkövetők szisztematikus felkutatására és bíróság elé állítására, ez azonban csak részlegesen valósult meg; mi több, a kötetben tárgyalt esetek inkább a folyamat önkényességéről és eredménytelenségéről tanúskodnak. Amint Leide már a könyv bevezetőjében is kijelenti, a meghatározó Waldheim-perék² után a vonatkozó eljárások száma évről évre csökkent, míg végül az 1950-es évek közepére egyszámjegyre apadt (sajnos a szerző konkrét adatok megadásába nem bocsátkozik). A későbbiekben a volt náci párttagok egyenjogúságot élveztek az NDK-ban, és integrálták őket a társadalomba.³ Annak érdekében, hogy legitimitást teremtsenek az állam számára, az NDK vezető politikusai és propagandistái igyekeztek a történelmi felelősséget a nyugatnémet államra hárítani, és felhívni a figyelmet a Szövetségi Köztársaságban az emberiségellenes bűntettek ügyében indított eljárások során – vagy épp azok elmaradása miatt – mutatkozó hiányosságokra; miközben az NDK-t antifasiszta és áldozat-államnak állították be.⁴ Ilyen körülmények között a náci bűnösök nyilvános pellengérré állítása hitelvesztéshez vezetett volna. Ez a hozzáállás ugyanakkor

1 == Leide, 2005.

2 == A Waldheim-perék során 1950-ben több száz vádlott ügyében hozott elmarasztaló ítéletet a keletnémet bíróság: nagyobb részüket börtönbüntetésre, míg 33 főt halálra ítélték. Az NDK történelmében meghatározó perék azonban nem követték az elvárható jogrendet, így a mai történészek inkább kirakatperékként tekintenek rájuk, amelyek a későbbi politikai perék előfutárai voltak. Vormbaum, 2014: 406–407.

3 == Lásd például Erhard Wetzler esetét, aki a faji alapú politika egyik fő szakértőjének számított, a Megszállt Keleti Területek Birodalmi Minisztériumában dolgozott és a Generalplan Ost (azaz a kelet-európai területek német gyarmatosítására irányuló terv) egyik végrehajtója volt. Részt vett a „végső megoldás” előkészítésében is. 1950-ben Waldheimben 25 év börtönre ítélték, ám előbb elnöki kegyelem révén tíz évre csökkentették a letöltendő évek számát, majd Wetzler 1955-ben szabadult a börtönből. Átköltözött az NSZK-ba, ahol nyugdíjazásáig az Alsó-Szászországi Belügyminisztériumban dolgozott.

4 == Erről a témáról bővebben lásd Plum, 2015; Bohus–Hallama–Stach, 2022.

lehetőséget nyújtott a volt náci párttagoknak és szimpatizánsoknak, hogy eltagadják múltjukat, és megfélemlkezzenek róla. A nácik üldözöttjei számára viszont megálázó volt, ráadásul áldozati státusukat csak antifasiszta alapon ismerték el, mivel a holokauszt legitimációs konkurenciát jelentett az antifasiszta harcosként pózoló állam számára.

A kötet hat nagy fejezete a vonatkozó perekkel, illetve azok kontextusával foglalkozik. A szerző előbb ismerteti az auschwitzi elkövetők elleni bünvádi eljárások történetét az NSZK-ban és az NDK-ban, külön kitérve a Waldheim-perekre. Ez utóbbival kapcsolatos konklúziója az, hogy a büntetőeljárások önkényesek voltak, és semmiképp sem tekinthetők vezeklésnek a nácik által elkövetett gáztettekért: az elítélt vádlottak konkrét tettei gyakran nem is szerepelnek a jegyzőkönyvekben. A szerző egy eset bemutatásával bizonyítja, hogy a Waldheim-perek során lefolytatott nyomozások felületeseek voltak, így sokszor tényleges náci bűnösök csupán néhány év börtönt kaptak, vagy – bár súlyos ítéletet szabtak ki rájuk – néhány év múlva elnöki kegyelemben részesültek.

Rövid fejezet tárgyalja az Állambiztonsági Minisztérium szerepét a perekben: a demokratikus országokkal ellentétben ugyanis, ahol független igazságszolgáltatás dolga volt a háborús bűnösök perbe fogása, az NDK-ban ezt a feladatot ez a minisztérium látta el. Ennek következtében a birtokukba kerültek a náci nyilvántartások is, amelyeket a politikai érdekekkel összhangban kezeltek: mivel a propaganda- és politikai kampányokban az NDK a nyugatnémet államra hárította a felelősséget a holokausztért és a nácizmusért, minden egyes Kelet-Németországban felbukkanó náci az arcvesztés kockázatát jelentette. Természetesen ez szoros összefüggésben állt a gyanúsítottakkal szemben tanúsított bánásmóddal is, hiszen minden bünvádi eljárás szembement az országról a propagandában kialakított imázssal és az antifasiszmus ideáljával.

A kötet két fő fejezete az auschwitzi elkövetők pereinek esettanulmányait mutatja be: előbb azokét, akiket végül elítélték, majd azokét, akiket nem. Előbbiek közül érdemes kiemelni Alexander Bartell történetét, aki „vegyes házasságból” származott, és a nácik már 1933-tól kezdve folyamatosan különböző okokból letartóztatták, míg végül 1942 őszén Auschwitzba került. Itt az örök kápónak nevezték ki: azaz olyan fogolynak, aki foglyok egy csoportjáért felelt. 1948-ban volt fogolytársai feljelentették, elmondásuk szerint Bartell a táborban visszaélt a helyzetével, kegyetlenkedett, elvette és megette mások ételadagját (amint egyébként több más kápo is). A kápók megítélése a mai napig is ellentmondásos,⁵ ezt könyvében Leide is hangsúlyozza: bár Bartellt életfogytiglani börtönre ítélték, ami az általa megkínzott volt foglyok igazságérzetét kielégíthette, a bíróság teljes mértékben figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a tábort, a táboron belüli hatalmi viszonyokat és körülményeket nem a rabok hozták létre, őket belekényszerítették szerepükbe.

⁵ = = Lásd például Porat, 2019.

Hasonlóan izgalmas, kiemelkedő eset Horst Fischeré: Fischer 1942-től ss-orvosként szolgált Auschwitzban, 1943 végétől a monowitzi táborrészleg főorvosa volt, majd 1944 nyarán Hauptsturmführerré nevezték ki, így az egyik legmagasabb rangú orvos lett a táborban. Ezek halálánál működött közre. 1966-ban egyenesen a legfelsőbb bíróság tárgyalta az ügyét, és végül halálra ítélték. Az ítéletben azonban nemcsak jogi szempontok játszottak közre, hanem az a megfontolás is, hogy az NDK-t jobb színben tüntessék fel az ENSZ előtt. Mivel Fischer auschwitzi működése túlságosan is közismert volt, a keletnémet állambiztonság nem tehetette meg, hogy eltussolja az ügyet – ehelyett példát statuáltak, egyben látszólag megmutatták a világnak, hogy igenis hajlandóak leszámolni a náci bűnösökkel.

Az igazságszolgáltatást elkerülő esetek közül a legérdekesebb talán Erhard Pohlé, akit 1956-ban jelentettek fel a titkosszolgálatoknál, mivel állítólag Auschwitzban több zsidó és kommunista foglyot is megölt. Valójában Pohl a kártevők kiirtására szakosodott részleg munkatársa volt, azonban e részleg felett többek között a Zyklon-B kezeléséért is, amellyel a táborba érkező zsidókat gyilkolták meg a nácik. A háború után Pohl a keletnémet kommunista párt tagja lett, és Hannah Arendt megfigyeléseit meg nem hazudtoló módon ekkor is leginkább a karrierje építésén fáradozott.⁶ Pohl válófélben lévő felesége vállalta a tanúskodást; és bár az Állambiztonsági Minisztérium nyomozást is kezdeményezett az ügyben, az nem volt átfogó, nem kerestek tanúkat, a gyanúsítottat sem hallgatták ki. Végül az asszony visszavonta a válókeresetet, így már ő sem állt rendelkezésre egy esetleges perhez, az ügyet a hatóságok a továbbiakban eltussolták. A volt náci jelenléte a pártban azonban mégis zavaró volt, épp ezért kapóra jött, amikor Pohl egy ízben ittasan vezetett – ez az ürügy elegendő volt ahhoz, hogy kizárják a Német Szocialista Egységpártból és eltávolítsák munkahelyéről.

Hasonlóképp tanulságos Paul Riedel története, aki különböző funkciókat töltött be Auschwitzban, valamint embereket jelentett fel, akiket ennek következtében deportáltak. Már az 1950-es években az Állambiztonsági Minisztérium látóterébe került, és bár számos terhelő bizonyíték került elő róla, 1967-ig mégsem történt előrelépés az ügyében. Ekkor újabb nyomozást indítottak, ám a vádlottat továbbra sem hallgatták ki. Végül 1971-ben a Stasi lezárta az ügyet azzal, hogy a vádak nem tudják igazolni.

Utolsó fejezetében Leide a „kellemetlen” túlélők ügyeit vizsgálja. Általánosságban elmondható, hogy a politikai vezetés és a titkosszolgálat semmibe vette azokat a holokauszt-túlélőket, akik politikai szempontból kényelmetlennek minősül-

6 = = Arendt részt vett Adolf Eichmann 1961-es perén, amelynek tanulságaiból híres könyvét írta. Megállapítása szerint Eichmann – a nácik többségéhez hasonlóan – nem szociopata szörnyeteg volt, hanem átlagember, aki nem volt képes az önálló gondolkodásra, és a hivatali előmenetelét fontosabbnak tartotta, mint a nácik antiszemita ideológiáját. (Arendt, 2000.)

tek, továbbá az áldozatiság elismerése és a kárpótlás, jóvátétel nem az elszenvedett károkon és igazságtalanságokon múlt, hanem azt a konformizmus jutalmaként kapták a jelentkezők. Ilyen körülmények között szinte természetes, hogy akadtak olyan túlélők, akiket az új rendszer is üldözött. Közéjük tartozott Käthe Martin: „vegyes házasságból származott”, és mint félig zsidó „Mischlinget”, a nácik egyik táborból a másikba hurcolták. Martin Ravensbrückben ismerkedett meg a Jehova tanúi felekezet tagjaival, akiknek állhatatos hite imponált neki. Csatlakozott hozzájuk, és a háború után igehirdetőként is dolgozott. Férje, a szintén hívő Rudolf Martin le tartóztatása után nem sokkal, 1953-ban Käthe Martint is letartóztatták, és csak négy évvel később engedték szabadon.

Adolf Rögner köztörvényesként került Auschwitzba 1941-ben. Hamarosan egy munkacsapat kápójává nevezték ki – volt bajtársai visszaemlékezése szerint sosem élt vissza a hatalmával. Rögner felszabadulása után rögvest az amerikai titkosszolgálatoknak kezdett jelenteni a táborban működő nácikról, és ezt a tevékenységét a kialakuló nyugatnémet államban is folytatta. Miután az NSZK-ban megtagadták tőle a kárpótlást, sőt börtönbüntetésre ítélték, úgy döntött, hogy átköltözik az NDK-ba. Ott azonban egyből a „munkakerülő” és „aszociális” címkéket aggatták rá, és nemkívánatos elemmé minősítették, majd kiutasították. Ezek az esetek bemutatják, hogyan viszonyult az NDK azokhoz a korábbi üldözöttekhez, akik nem igazodtak a politika és a propaganda által meghatározott irányvonalhoz, valamiért „kilógtak a sorból”; és mivel nem lehetett beskatulyázni őket a szocialista és antifasiszta ideálképbe, inkább kirekesztették, üldözték őket.

A Leide által elemzett esetek több szempontból is izgalmasak: láttelelet adnak az NDK-beli titkosszolgálat és igazságszolgáltatás működéséről, az azt befolyásoló ideológiai és politikai megfontolásokról, ugyanakkor rengeteg részlettel szolgálnak az auschwitzi táborokomplexum egyes személyiségeinek tetteiről, motivációiról, a holokauszt bizonyos részleteiről is. Emellett azonban a részletesen dokumentált esetek sajnálatos hiányossága, hogy a szerző nem általánosít, nincsenek a nagyobb összefüggésekre rávilágító elemzések: nem tudjuk meg, melyik eset mennyire volt jellemző a keletnémet „nácitlanításra”, az ezzel összefüggő titkosszolgálati vizsgálatokra és bírósági eljárásokra. Az egymás mellé állított ügyek így egyfajta mozaik benyomását keltik, általános következtetések nélkül. A szerző nem indokolja és nem kontextualizálja utolsó nagyobb fejezetét, amely a túlélőkről szól, nem köti az előző fejezetekhez sem, így témán belüli elhelyezése nehezen értelmezhető.

Összességében azonban a kötet érdekes kérdéskört dolgoz fel, amelyet érdemes lenne nemzetközi kontextusba is helyezni. Elvégre Közép- és Kelet-Európa országai hasonló helyzetben voltak, mint az NDK, így egy tüzetes feltáró munka alapot adhatna összehasonlító elemzésre. Idehaza a téma feldolgozása még gyerekcipőben jár: Pető Andrea és Barna Ildikó kötetükben a népbíróságok működését elemezték; megállapításuk szerint ezek mind a háború utáni számonkérést, mind pedig a kom-

munista hatalomátvétel elitcserével járó előkészítését szolgálták.⁷ A magyar holokausztkutatás egy megalapozója, Randolph L. Braham 2019-ben egy rövid tanulmányt jelentetett meg a magyar háborús bűnösök ellen Észak-Amerikában lezajlott perekről,⁸ illetve megjelent már egy-egy fő elkövető peranyaga is.⁹ Azzal azonban kevésbé foglalkoztak a történészek, hogy a magyar állam, a politikai vezetés hogyan viszonyult a háborús bűnösökhöz a szocializmus alatt: megpróbálták-e felkutatni őket, vagy az NDK gyakorlatához hasonlóan, az áldozat szerepében tetszelegve nem fért bele a propaganda által kialakított képbe, hogy kollaboránsokat, náci szimpatizánsokat vonjanak nyilvánosan felelősségre.

Leide könyve ebből a szempontból mindenképp útmutató és inspiráló. Az általa feltárt peranyagok figyelemre méltóak, megközelítése mind jogtörténeti, mind történelmi szempontból releváns. Összefoglalóan elmondható, hogy sem a túlélők elvárásainak, sem pedig a genocídiumban résztvevők számának és büntetteik mértékének és horderejének nem felelt meg az NDK-beli bűnvádi eljárások száma és a kiszabott büntetések súlyossága.

=== Hivatkozott irodalom ===

Arendt, 2000

Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról.* Osiris, Budapest.

Barna–Pető, 2012

Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten.* Gondolat, Budapest.

Bohus–Hallama–Stach, 2022

Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York.

Braham, 2019

Braham, Randolph L.: Magyar háborús bűnösök elleni perek Észak-Amerikában. *Regio*, 1. sz. 222–241.

7 == Barna–Pető, 2012: 133.

8 == Braham, 2019.

9 == Lásd például Karsai–Molnár (szerk.) 2004.

Karsai–Molnár (szerk.), 2004

A magyar Quisling-kormány: Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt. Szerkesztette: Karsai László – Molnár Judit. 1956-os Kht., Budapest.

Leide, 2005

Leide, Henry: *NS-Verbrecher und Staatsicherheit: Die geheime Vergangenheitspolitik der DDR.* Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.

Plum 2015

Plum, Catherine: *Antifascism after Hitler – East German Youth and Socialist Memory, 1949–1989.* Routledge, New York, Oxon.

Porat, 2019

Porat, Dan: *Bitter Reckoning: Israel Tries Holocaust Survivors as Nazi Collaborators.* The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA.

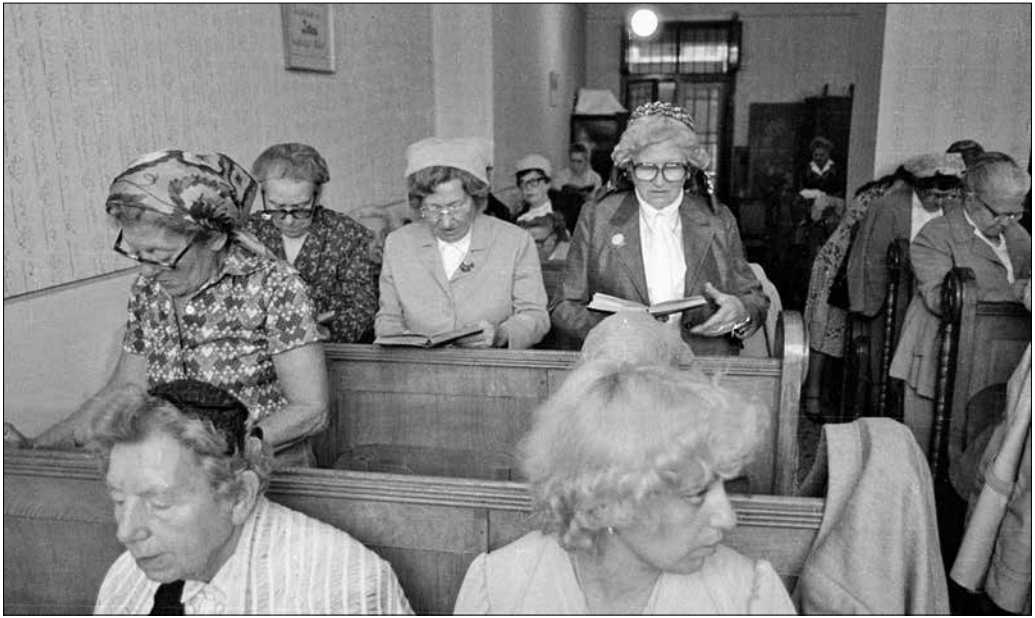
Vormbaum, 2014

Vormbaum, Moritz: An „Indispensable Component of the Elimination of Fascism”: War Crime Trials and International Criminal Law in the German Democratic Republic. In *Historical Origins of Criminal Law*. Vol. 2. Edited by Morten Bergsmo, Cheah Wui Ling, Yi Ping. Torkel Opsahl Academic EPublisher, Brussels. 397–426.

Kulcsszavak

=====

holokauszt, zsidóság, könyvismertetés, Stasi



Hunyadi téri zsinagóga, 1980-as évek.

(Fotó: Jávor István)

= Perpetrators, Antifascism, State Security =

Prosecutions against Auschwitz war
criminals in the GDR

/// A BOOKREVIEW ON

**Henry Leide: *Auschwitz and the State Security. Prosecution,
Propaganda and Secrecy in the GDR***

Federal Archives – Stasi Records Archives, Berlin, 2022. p. 351

Henry Leide's book investigates the relationship between the GDR's state security and Nazi perpetrators who had served at Auschwitz-Birkenau, based on prosecution practices and the trials of individuals. Initially, there was a will to punish perpetrators; however, even at this time, the procedures were arbitrary. Later on, after the state had positioned itself as antifascist and a victim of the Nazis, the number of cases decreased drastically, as any newly discovered perpetrator would have led to a loss of credibility. Therefore, only in case the culprit was a well-known Nazi officer, such as physician Horst Fischer, was the trial organized quickly in order to demonstrate the GDR's commitment to the prosecution of Nazis. The bulk of the book analyzes trials, based on whether the perpetrators were convicted or not. These cases demonstrate not only the operation of state security as well as its ideological and political considerations, but they also provide a glimpse into the actions and motivations of certain actors who had served at Auschwitz-Birkenau.



Szolgaságból szabadságba című kiállítás.
Zsidó Múzeum, Budapest, Dohány utca 2., 1960.

Fortepan / Bauer Sándor

/// Kende Nikoletta

=== Átszabható(nak tűnő) múlt

A holokausztra való emlékezés lehetőségei a második világháború utáni szocialista államokban¹

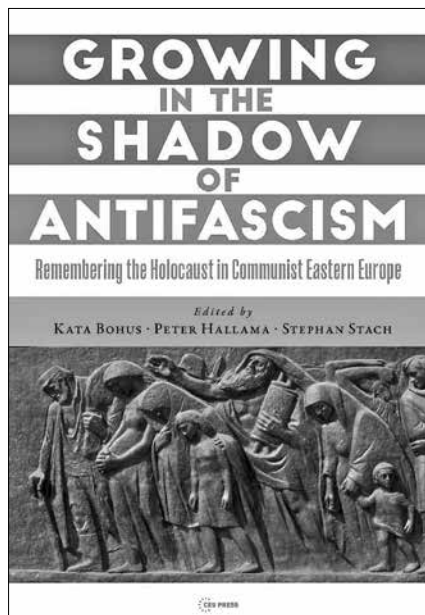
Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe.

Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach

Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 327 oldal

Az *Értelmező kézisztár* jelentése szerint az emlék: „Olyan tudattartalom (benyomás, érzés, gondolat, kép, stb.), melyet az emlékezet v[ala]kiről, v[ala]miről őriz, a feledéstől megóv.”² Ma már megannyi módszer létezik (pl. a közoktatás és a napi kommunikáció eszközei, művészeti alkotások), melyek segítségével a társadalom személyeket vagy múltbeli eseményeket generációváltásokon keresztül is képes megtartani kollektív emlékezetében. A holokauszt egy olyan múltbeli történet, melyet nem szabad hagyni, hogy feledésbe merüljön. Ezt a társadalmi kötelességet a holokauszt magyarországi áldozatainak emléknapján túl például a különböző emlékművek és szobrok teljesítik, melyek lehetőséget adnak az emberek számára a nyilvános emlékezésre.

A legtöbb posztmodern alkotáshoz hasonlóan a szobrok is eltérő értelmezési lehetőségekkel bírnak – igencsak erős vitákat ki-



¹ == Szeretnék köszönetet mondani Szabó Alexandra M.-nek a recenzió megírásában nyújtott segítségéért és támogatásáért.

² == *Értelmező szótár*, 1979.

váltva ezáltal a közvéleményből. Ilyen a Budapesten található, „a német megszállás áldozatainak” állított szobor, melynek kritikai elemzésével Zombory Máté³ tanulmányában találkoztam először. Ez a 2014-ben átadott műalkotás egy olyan emlékezetpolitikai kettősséggel kapcsolatos vitának a gyökere, ami a holokausztot gyakran övezi Magyarországon. Bár emléket állít a tragédiának, a rajta szereplő felirat elfedi a náci uralom tényleges célpontjának, a zsidóságnak⁴ a csoportját, azt az egész magyar nemzet képével váltja fel, tompítva a második világháborús események élet.

Felmerülhet az olvasóban a kérdés: ha 70 évvel a náci koncentrációs táborok felszabadítását követően a holokausztról szóló diskurzusban ilyen jellegű torzításokat érzékel a széles publikum, milyen lehetett az emlékezetpolitikai közeg közvetlenül a háború utáni időszakban? Főként a keleti blokkot tekintve, amelyről kialakult az az általános elképzelés, hogy a hatalomra kerülő kommunisták ideológiája háttérbe szorította a zsidó tapasztalás fontosságát.⁵ Ezt az álláspontot kísérli meg, ha nem is megtörni, de átalakítani a *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe* című kötet.

A holokausztról szóló diskurzusokat tekintve több ilyen disszonanciával találkozhatunk, melyek egyrészt abból adódnak, hogy az eseményeket különböző nézőpontokból konstruáljuk meg a jelenből visszatekintve, másrészt pedig a népiértés rendkívüli mivoltából eredően nincsenek kész válaszaink minden cselekvésre. Ahogy a náci népiértés során tanúsított zsidó magatartásokat nem kategorizálhatjuk „bűnösnek”,⁶ úgy a kommunista cselekvések sem számítottak szintisztán megfelelőnek vagy elítélendőnek a kortárs szemléletek alapján. Például a szovjetek náciakkal való kollaborációja nem illett bele abba az elképzelésbe, amelyet a nemzetközi publikum felé szeretett volna közvetíteni a szocialista rezsím, mégis létezett. Mivel a történelmet megváltoztatni nem lehet, így csak az események leírásának módjával játszhattak. Ennek következményeként tekint a szakirodalom gyakran arra a magatartásra, amely felnagyítja a kommunista hősök személyét, illetve amely a zsidók ellen elkövetett cselekedeteket és az ebből származó élményeket marginalizálja, teljesen

3 = = Zombory, 2016: 176–198.

4 = = Megjegyzem, hogy természetesen nem szabad elfeledkezni a roma csoportokról sem, amelyek szintén áldozatúul estek a náci rémuralomnak.

5 = = Ennek több oka van. Kelet-Európában – ahol a legtöbb zsidó élt – a háborút követően az egyre nagyobb teret hódító szocializmus fontos eszköze lett az antifaszizmus, mely egyrészt a faszizmussal, másrészt a kapitalizmussal való szembenállást is jelentett. Így a kommunista ideológia a második világháborút is inkább a fasziszták és az antifasziszták harcoként fogta fel, melyben csak másodlagos szerepet játszott a zsidóság ellen indított népiértés hadjárat. Bohus–Hallama–Stach, 2022: 1–18.

6 = = Ezen a Lawrence L. Langer által bevezetett *choiceless choice* fogalmát értem. Eszerint a zsidóság olyan áldozati csoport, melyen belül az egyes személyek, ha el is követtek valamit (például megölték társukat a túlélés érdekében), az nem saját választásuk volt, hanem egy választás nélküli döntés, melyet ez a korábban elképzelhetetlen helyzet konstruált meg.

eltörli. A könyv tézise azonban szembemegy ezzel az évek óta fennálló, a kelet-európai holokauszt emlékezetéről szóló prekonceptióval, és átformálja azt.

A kötet több korabeli szocialista ország nézőpontjából vizsgálódva azt kívánja bemutatni, hogy a második világháborút követően, az antifasiszta rendszer keretein belül volt mód megemlékezni a zsidósággal történekről. Fejezeteken átívelően a tanulmányok a Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország és a Szovjetunió különböző részeit elemezve érzékeltetik, hogy az állam mutatott toleráns magatartást a zsidóság elleni népiertást érintő különféle múltidéző akciókkal és alkotásokkal szemben akkor, ha azok a hatalom által megszabott keretrendszerbe illeszkedtek. A kötet egésze tehát alapvetően egy keresztmetszetet kíván adni a térségbeli holokausztemlékezetéről, ez a recenzió azonban elsősorban a magyar helyzet elemzésére fókuszál.

A kötet 4 részből áll. Az első részben a szerzők a holokausztról való publikálás és diskurzuskezdeményezés lehetőségeit vizsgálják a szovjet történetírásban. Az ide tartozó tanulmányokat – Emanuel Ringelblum, Miroslav Kárný és Helmut Eschwege munkáinak analízisét – összekapcsolja az is, hogy főként az egyéni történeti szerepek bemutatására törekednek. Az átfogó elemzések, amelyek mind a publikációkat, mind az oda vezető utat értelmezik,⁷ rámutatnak arra, hogy a szocialista államok gyakran nem rendelkeztek pontosan meghatározott útmutatással arra irányulóan, hogy az egyének milyen módon beszélhettek vagy alkothattak a holokausztról. Így jelenhettek meg írások, amelyek ideológiával átítatottak voltak⁸ ugyan, mégis képesek voltak párbeszédet indítani a társadalom tagjai között, továbbá hozzájárultak a zsidó áldozatiságot megjelenítő történelem megírásához.

A második nagyobb tartalmi fejezetben a szerzők a náci népiertásra való emlékezés lehetőségeit vizsgálják olyan helyszínek segítségével, melyekhez különböző érzelmek kapcsolhatók. Egyrészt olyan tereket vizsgálnak, ahol a zsidóság reprezentációja elsődleges volt – például a mártírokra való emlékezés helyszínei, vagy olyan építmények, amelyek szerves részét képezték a zsidók fogva tartásának a náci meg-

7 = = Olyan kiváltságos lehetőségekre kell itt gondolni, melynek során egy-egy alkotó hozzájuthatott nyugati irodalomhoz, esetleg utazhatott külföldre, ami többrétű tudást és ezáltal komplexebb gondolkodási lehetőséget biztosított a számukra. Erről bővebben: Hallama, 2022: 39–62.

8 = = Katarzyna Person és Agnieszka Żółkiewska tanulmányukban például lenyűgözően mutatják be annak a folyamatát a Ringelblum-archívumon keresztül, hogy a szerkesztőket nemcsak felülről érte korlátozás, hanem önmagukból is fakadt egyfajta cenzúra. A lexéma és szintaxis szintjein olyan változtatások történtek, melyek az antifasiszta keretekhez idomultak, védve ezáltal a zsidóságról (ebben az esetben a lengyelekben) kialakult képet. Ezek a módosítások továbbá hozzájárultak a zsidó közösségek megerősítéséhez. Person–Żółkiewska, 2022: 21–37.

szállás idején. Másrészt pedig az egykori zsidó közösség hiányát érzékeltető kietlen, lepusztított és elhagyatott nyilvánosságokat.⁹

Magyarországra fókuszálva, az előbbi, tehát az emlékhelyek kialakulása volt az, ami elsősorban lehetőséget nyújtott a kommunista időszakban a holokausztról szóló nyílt párbeszédre. Bár az ezekben a terekben (mint például a zsinagógában) folytatott nyilvános beszédek az állam szempontjából a kommunista-antifasiszta ideológia megerősítésére szolgáltak, ebbe a keretrendszerbe könnyen beilleszthető volt a zsidóság válaszkeresése a holokauszt tragédiájára. A „kommunista aktív harc” felfogása ugyanis nagyon hasonló a mártír–hős dichotómiájához, mellyel az áldozatokat jellemezték a megemlékezéseken. Ez lehetőséget adott a zsidóságnak, hogy a narratívában aktív szereplői legyenek az antiszemitizmussal szembeni küzdelemnek, továbbá ezáltal beszélni tudtak a vészkorszak eseményeiről, és fel tudták idézni azokat. Utóbbiból adódóan sikerült olyan közösségi eseményeket kialakítani, melyek a zsidóság újrakezdési stratégiáinak részévé válhattak Magyarországon. Bohus Kata¹⁰ az ilyen jellegű terekhez kapcsolódó emlékezetet vizsgálva jól szemlélteti, hogy a magyar állam a legtöbb szocialista államhoz hasonlóan nem „kidobta” a magyar zsidóság deportációval és koncentrációs táborokkal kapcsolatos élményeit, hanem más keretrendszerbe helyezte azokat. Például retorikailag olyan eszközök kerültek az előtérbe, amelyek erősíteni tudták az itthon alacsony támogatottsággal rendelkező kommunista ideológiát,¹¹ de mindeközben a népiirtás élménye sem maradt megjelemlenítetlenül. Ilyen technikának tekinthető az a fogalmazásmód, melynek során a zsidó élmények helyett antifasizmus és fasizmus küzdelmére helyezte a hangsúlyt mind a kommunista, mind a zsidó közösség vezetősége. Ennek a harcnak a szemléltetéséhez ugyanis elengedhetetlen a háború eseményeinek és a zsidók azokkal összefüggésben lévő sorsának felelevenítése, melyen keresztül igazolható volt a fasisztákról hozott negatív értékítélet.

A múlt megkonstruálására vonatkozó állami szabályozás szemléltetésére Bohus példaként hozza továbbá Raoul Wallenberg szobrának „köddé válását”, majd újbóli megjelenését. Az érdekesség a szobor elhelyezéséből és az annak tulajdonított jelentésből fakad. Eltűnését megelőzően a szobrot a volt „nemzetközi gettó” helyén állították fel, ami egyértelműen a holokauszt áldozataihoz és túlélőikhez kapcsolja a művet. Ugyanakkor nem ez az értelmezés az, amely a szocialista rezsím elképzelé-

9 = = Yechiel Weizman munkájában a Lengyelországban egykoron zsidók által lakott tájak elnéptelenedésével és a zsidó temetőik lepusztulásával megkonstruált alternatív emlékezetet helyezi kutatásának középpontjába. E helyek csendje és kopársága az ottani zsidó közösség szomorú sorsára utal. Ez utóbbihoz az ottani üldözés és antiszemita hozzáállás hozzájárulása volt képes felébreszteni belső dilemmákat a felelősség kérdéséről. Weizman, 2022: 129–152.

10 = = Bohus, 2022: 87–108.

11 = = Míg a zsidóság számára a megérkező szovjet orosz katonák valóban a felszabadító képeként voltak jelen, addig a nem zsidó magyar lakosság számára ez inkább egy ijesztő okkupációnak számított.

seivel nem fért össze, hanem Wallenberg antikommunista mivolta, hiszen egy „álságos” kapitalista országot képviselt. Így hát nem a fasiszmus elleni küzdelem volt a mű fő üzenete, annak ellenére, hogy ezt is magában hordozta. A szobrot végül emiatt politikai nyomásra eltüntették, majd másolatát új motivációval állították ki.¹²

Bohus e példákkal tehát amellet, hogy rávilágít az állam intoleranciájára a kommunista narratívába nem illő tartalmakkal szemben, hangsúlyozza azt a hozzáállást is, amellyel a zsidók tapasztalatát nem tagadták meg. Az ezekre az élményekre való megemlékezéseket „zsidó” helyeken tartották meg (lásd a zsinagógában tartott közösségi alkalmakat vagy Wallenberg szobrának történetét), amivel pont ellentétes hatást váltottak ki a többségi(?) társadalom tagjaiból. Olyan mártír-émlék-helyeket hoztak létre, amelyek nyilvánosan is az antifasiszták és az ennek a csoportnak a részét képező zsidó közösség sorsával kapcsolatos múltbeli események (át)értékelésére hívták fel a figyelmet.

A fizikai tereken túl, a bennük elhelyezkedő művészeti ábrázolások elemzése teszi ki a kötet harmadik egységét. Az alkotásokon keresztül, bár ellenőrizve és sokszor a kor szellemiségéhez igazítva, de mégis érvényesülhettek a zsidó áldozatok és túlélők narratívái. Magyarországon is fontos volt egyrészt a Nyugat felé, illetve általánosságban a nemzetközi kapcsolatok területén is az erős, legitim antifasiszta ország képének közvetítése. Ennek eszközei voltak az állam által megbízott alkotók – általában nem zsidó származású személyek – munkáit bemutató kiállítások. A háborút fasiszta–antifasiszta ellentétre redukáló elképzelést részesítették előnyben a művészi ábrázolás során. Mindazonáltal a kurátoroknak, művészeknek akadnak olyan kellékei, melyekkel megjeleníthették a holokauszt eseményeit, biztosítva az erről szóló diszkusszív mezőt a mindennapi emberek számára. Ilyen módszernek tekintik Véri Dániel¹³ például a kiállítások tágabb történeti keretbe helyezését, vagyis azt, hogy egy hosszabb narratívában (az első világháborútól az 1960-as évekig) helyet kaphatott a holokauszt mint szekció. Ezen túl a művek stílusának formálódásával, például az absztraktabb műalkotások megjelenésével olyan munkák bukkanhattak fel, amelyek bár a zsidók tapasztalatát továbbra sem hangsúlyozták, azonban egyszer-egyszer lehetőséget adtak az áldozati narratíva artikulálására. Az idő múlásával pedig olyan pályázó zsidó művészek munkái is teret nyerhettek a nyilvánosságban, akiknek érzelmi kapcsolódása is volt a holokauszthoz.

A tárgyi alkotások mellett ehhez a témakörhöz kapcsolódnak az irodalmi művek is. Az emlékezés lehetőségeit a kommunista időszakban ezek a munkák is segítenek megérteni, hiszen többletjelentéssel bírnak. A kötet vitatja, hogy a magyar holokauszt reprezentációja hiányzott volna a közbeszédből, ezt pedig Richard S.

12 == Az újonnan kiállított darab a „Kígyós figura” címet kapta, és antifasiszta szoborként prezentálták, az álságos kígyó (vagyis a rossz fasiszták) elleni erős, hősi (antifasiszta) férfi küzdelmeként.

13 == Véri, 2022: 175–206.

Esbenshade¹⁴ az 1956 és 1969 között megjelent regények elemzésével támasztja alá. Az alkotások nem a zsidó áldozati perspektívából íródtak, ám az alkalmazott írói kelléktár – egy olyan társadalomtörténeti kontextusban, ahol már zsidók egyéni tapasztalatát megjelenítő tanúvallomásaival is lehetett találkozni a náci bűnösök elleni perekben¹⁵ – fel-felcsillantott ilyen jellegű dilemmákat, gondolatelemeket. A kiállításokon alkalmazott hosszított időtengelyhez hasonlóan itt is egy sokkal hosszabb korszak részeként ábrázolták a náci népirtást, ezzel nem a zsidó tragédiát állítva a középpontba, hanem a nemzet szenvedését, aminek „csak” egyetlen pontja a holokauszt. Ezzel rezonáló narrációs stratégia volt a mű zsidó szereplője származását titkoló magatartásának ábrázolása vagy ennek az identitásnak a mellékszereplőkre ruházása. Így bár úgy tűnhet, mintha a cselekménysorozat „zsidótlánítás”-on ment volna keresztül, a zsidó karakterek és a holokauszt cselekményeinek egy-egy szálon való beemelése megjelenítette ennek az eseménynek a tragikumát, és lehetőséget teremtett a párbeszédre. A vizsgált regényekben kivétel nélkül megjelenítik a bűntudat és a felelősség dilemmáit, melyek szintén fontos morális kérdéseket implikáltak, s elérték, hogy a holokauszt emlékezete megjelenjen a magyar társadalomban.

Az utolsó tartalmi egység a kommunista médiában megjelent sajtótermékek vizsgálatával foglalkozik. Ezekben a tanulmányokban a művek kiadási körülményeit, az írásgyakorlatot, a retorikai kifejezésmódot és a társadalmi fogadtatást vizsgálva mutatják be a kutatók, hogy a holokauszt sajátos, az antifasiszta narratívába illeszkedő demonstrálása hogyan volt jelen és hogyan teremtette meg a különböző emlékezeti síkok egymás mellett létezését. Az írásmódszerek közül már láttunk példát az (ön)cenzúra, a fogalmazásból adódó jelentésmódosulás, a karakterekre való áthárítás vagy a zsidó jelenlét hiányának tárgyalására. Ezeken túl még az olvasóközönség megszólítása az a módszer, melynek érdemes áttekinteni a társadalomra kifejtett hatását.

Alexander Walther tanulmányában Heinz Knobloch német író és újságíró publicisztikai munkáinak elemzésén keresztül fejt ki, hogy az írás ezen gyakorlata, mellyel az olvasókat szólítják meg, hogyan volt képes az állami nyomás mögül az érdeklődők igényeit kielégíteni és a zsidókat ért atrocitásokról szóló diskurzust fenntartani. Knobloch a zsidó orvosoknak a német társadalomban betöltött szerepét hangsúlyozva, indirekt módon indított el dialógust az írás és a korabeli olvasók között. Gondolatmenetével az embereket a zsidó szomszédaikkal, ismerőseikkel való kapcsolatuk felidézésére sarkallta. Ezzel pedig rávilágított a háborút követő időszakban a zsidó közösség hiányára, és az embereket ennek a folyamatnak az értékelésére készítette, olykor saját felelősségük kérdését feszegetve ezzel.

Ahogy az a kötet bevezetőjében is megemlíti a szerkesztők, az itt is tárgyalt tartalmi egységek felosztását a nyilvánosság főbb terei determinálták, melyek

14 == Esbenshade, 2022: 207–228.

15 == Ennek igazi fordulópontját az 1961-es Eichmann-per jelentette.

átfedik és kiegészítik egymást. Így azt mondhatjuk, hogy a könyv a kelet-európai térségek keresztmetszetében, a nyilvánosság ezen perspektíváiból rombolja le és teszi transzparenssé a holokauszt emlékezetével szemben támasztott előítéleteket.

A nyilvánosság sokszínű szálakra bomlása, ahogyan azt a kötet szerzői is kiemelik, alátámasztják a „többirányú emlékezet” elméletét, vagyis hogy ezek az írások nem egymás versenytársai és nem egymást elnyomó elemek, hanem a múlt együttes konstrukciója. Ezt a komplexitást remekül hangsúlyozza a könyv műfaji választása, hiszen szerkesztett kötet révén több szerző, több megközelítéssel dolgozik, más-más területeket, eltérő országokat vizsgálva. Így összességében a kötet rámutat azokra az ismétlődő sémákra, melyekkel bizonyítja saját tételét, és ezzel nemcsak újszerű perspektívát ad az emlékezetkutatáshoz, hanem ösztönzi az olvasókat, hogy értékeljék át az 1945 utáni korszak főbb ismérveit, dilemmáit. A szakmai közönség számára tehát ez teljesen új kutatási irányokat jelez, és ezzel együtt a hétköznapi olvasó számára is fontos mondanivalóval bír. Rávilágít arra, hogy a világra és ezzel együtt a múlt eseményeire is komplexen kell tekinteni, kérdezni kell, és akár megkérdőjelezni. Így nagyobb esély nyílik megérteni a világ összetett működésének egy-egy szeletét.

A kötet több fajta forrást felhasználva eredményesen és izgalmasan adja át a társadalmi, politikai és fogalmi kontextust, ezáltal mindenki számára érdekessé és érthetővé válhat ez a történelmi időszak. Sajnos azonban, sokszor a lábjegyzetekbe szorul annak a fontos tévhitnek a tárgyalása, ami a zsidó szemtanúkat övezte ebben a közvetlen háborút követő időszakban. A felhasznált anyagok kapcsán is érezhető, illetve maguk a szerkesztők is kimondják, hogy a kötet erősen beleillik a „hallgatás mítoszának”¹⁶ megtöréséhez kapcsolódó irányvonalba, hiszen több tanulmányban említett publicisztikai forrás is túlélőkkel készült interjúrészleteket tartalmaz vagy arra épít. Az olvasókat azonban érdemes lett volna szembesíteni a szövegtesten belül is azokkal a dilemmákkal, amelyeket a zsidók vallomásai nyilvánosságban való felhasználásának nehézségei jelentettek az 1945-öt követő időszakban. Annak ellenére, hogy a túlélők részéről indultak kezdeményezések, hogy artikulálják a történeteket, ezeknek az érvényességéről sokáig vita folyt. Ennek kiemelését azért tartom fontosnak, mert az ilyen, alulról érkező tanúságtételek, kezdeményezések is hozzájárultak a téma kibontásához és felszínre töréséhez, kezdetben csak a zsidó közösségeken belül, majd a többségi társadalomban is.¹⁷

16 = = Laura Jockusch nagy horderejű munkája alapján világos, hogy a hallgatás elsődleges oka a vészidőszak szörnyűségeinek viszonylag kései kibeszélése, köztudatba kerülése volt. Jockusch, 2012.

17 = = Ilyen volt például Magyarországon a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) sokszínű feladatai közül a dokumentációk készítése. Ennek során a haláltáborokból visszatérő túlélőkkel készítették interjúkat, melyek alapvető funkciója volt az események megörökítése. Lásd részletesebben Horváth, 1997.

Kritikaként róható fel, hogy noha a kötet szerzői meggyőzően érvelnek mellett, hogy a szocializmusban ugyan korlátozottan, de volt lehetőség megjeleníteni a holokausztot és a zsidó áldozati csoportot, azonban eközben ennek negatív tónusa gyakran háttérbe szorul. Arról, hogy bár öröme ad okot a tolerancia, amely jelen volt az állam részéről a megemlékezéseken, a zsidó túlélők és áldozatok számára a téma kezelése továbbra is óriási szabadságdeficitet jelentett. Korlátozták a megfogalmazás és a kifejezőmód lehetőségeit, ezzel továbbra is megfosztva a zsidóságot bizonyos szabadságjogoktól. Természetesen ez a nézet nem hiányzik a könyvből, mivel részletesen beszámolnak a holokauszt emlékkutatási perspektíváiról, de ez kötet főszövegében kevésbé érzékelhető.

Összességében a *Growing in the Shadow of Antifascism* a holokauszt emlékezetkutatásában egy izgalmas, úttörő nézőpontokat nyújtó kötet. Amellett, hogy a széles körű forrásválasztás és a többszerzős kötetkoncepció összetett képet tár az olvasók elé, nemcsak kész formulákat adnak a kezünkbe, hanem kérdéseket hagynak nyitva számunkra, ezzel is sarkallva mindenkit a további gondolkodásra, esetleg kutatásra. Például: a gender, a forrásanyag, a nemzetiség vagy a tanúságtevő témaköre olyan kategóriák, amelyek differenciálják a tapasztalást, és amelyekről szó esik a kötetben. Ez a könyv tökéletes olvasmányként szolgálhat azok számára, akik szeretnének árnyaltabb képet nyerni a második világháborút követő kelet-európai zsidóság és azon belül a magyar zsidóság múltidézési, újrakezdési és kooperációs lehetőségeiről a nyilvánosságban.

=== Hivatkozott irodalom ===

Értelmező szótár, 1979

A magyar nyelv értelmező szótára. 2. kötet. Főszerkesztő: Bárczi Géza és Országh László. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 377–378.

Bohus, 2022

Bohus, Kata: Parallel Memories? Public Memorialization of the Antifascist Struggle and Martyr Memorial Services in the Hungarian Jewish Community during Early Communism. In *Growing in the Shadow of Antifascism*. (*Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*). Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 87–108.

Bohus–Hallama–Stach, 2022

Bohus, Kata – Hallama, Peter – Stach, Stephan: Introduction. In *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist*

Eastern Europe. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 1–18.

Esbenshade, 2022

Esbenshade, Richard S.: Towards a Shared Memory? The Hungarian Holocaust in Mass-Market Socialist Literature, 1956–1970. In *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 207–228.

Hallama, 2022

Hallama, Peter: A Great Civic and Scientific Duty of Our Historiography: Czech Historians and the Holocaust in the 1970s and 1980s. In *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 39–62.

Horváth, 1997

Horváth Rita: A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága [sic!] (ДЕГОВ) története. *MAKOR (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek)*, I. SZ. 1–63.

Jockusch, 2012

Jockusch, Laura: *Collect and record!: Jewish holocaust documentation in early postwar Europe*. Oxford University Press, New York.

Person–Żółkiewska, 2022

Person, Katarzyna – Żółkiewska, Agnieszka: Edition of Documents from the Ringelblum Archive (the Underground Archive of the Warsaw Ghetto) in Stalinist Poland. In *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York, 21–37.

Véri, 2022

Véri, Dániel: Commissioned Memory: Official Representations of the Holocaust in Hungarian Art (1955–1965). In *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 175–206.

Weizman, 2022

Weizman, Yechiel: Memory Incarnate: Jewish Sites in Communist Poland and the Perception of the Shoah. In *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 129–152.

Zombory, 2016

Zombory Máté: Conceptions of the catastrophe: discourses on the past before the rise of Holocaust memory. *Holocaust Studies*, 1–2. sz. 176–198.

Kulcsszavak

=====

*holokauszt, zsidóság, történeti emlékezet,
könyvismertetés*

= **A (seemingly) customisable past =**

/// A BOOKREVIEW ON

***Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering
the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe***
Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach

Central European University Press, Budapest–Vienna–New York, 2022. p. 327

When it comes to researching the memory of the Holocaust in Eastern Europe, we have preconceptions deriving from and about postwar Soviet communism and socialism. Based on the values of the satellite states, the communist and socialist governments highlighted the prominence of communist heroes and the marginalization of Jewish suffering that did not fit into this narrative, replacing the latter with the image of the victimization of an entire nation. The book refutes this interpretation. This review shows that the book provides a complex picture of what remembrance was like in communist countries based on transnational analyses, multiple perspectives and different types of sources and witnesses. Using various spaces of the public sphere, the authors show that within the framework of the communist system, different ways of reaching out to members of society to commemorate the Holocaust and Jewish victimhood were possible. This review reflects that although the authors' ground-breaking approach nuances the possibilities for recalling and revisiting the past in socialism and points to a new direction in the research of Holocaust memory, it somewhat overshadows the limited possibilities Jewish witnessing had in the immediate postwar period. By not confronting readers more directly and explicitly with the difficulties of Jewish witnessing, the book lacks an emphasis on the loss of freedom experienced by the those remembering behind the 'shadow'.

=== E számunk szerzői ===

ÁDÁM ISTVÁN PÁL: történész, Holokauszt Emlékközpont

BÓDI LÓRÁNT: történész

KENDE NIKOLETTA: szociológus, Research Center for
Computational Social Science Digital Lens kutatócsoport, ELTE TÁTK

KLACSMANN BORBÁLA: történész, posztdoktori kutató,
University College Dublin, Center for War Studies

LÉNÁRT ANDRÁS: történész, Holokauszt Emlékközpont

NOVÁK ATTILA: történész, tudományos főmunkatárs, NKE Molnár Tamás
Kutatóintézet; Goldziher Ignác Zsidó Történelmi és Kulturális Kutatóintézet

ZOMBORY MÁTÉ: szociológus, habilitált egyetemi docens, ELTE TÁTK
Szociológiai Intézet, Társadalomelmélet Tanszék; tudományos főmunkatárs,
ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

A tanulmányokkal kapcsolatos
észrevételeiket, megjegyzéseiket az alábbi címre küldjék el:
betekinto@abtl.hu

Kérésükre szívesen továbbítjuk levelüket a szerzőknek.